

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ԱՄՔԻՈՆ

Շիրիսանյան Ալեքսանդր Ալբերտի

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ (ՀՀ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

Ատենախոսություն

ԸՕՕ.Օ8 - Մաթեմատիկական տնտեսագիտություն մասնագիտությամբ
տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար

Գիտական ղեկավար

Տեխ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր՝ Ա. Հ. Առաքելյան

Երևան – 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
1 ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՄԵԹՈԴՆԵՐՆ ՈՒ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ.....	10
1.1 Միգրացիայի սահմանումը և էությունը	10
1.2 Միգրացիայի տեսակներն ու տեսությունները.....	12
1.3 Միգրացիայի պատճառները	24
1.4 Միգրացիոն հոսքերի ազդեցությունը տնտեսության զարգացման վրա.....	28
1.4.1 Միգրացիայի հետևանքներն ընդունող երկրի տնտեսությունում	28
1.4.2 Միգրացիայի հետևանքներն ուղարկող երկրի տնտեսությունում	32
1.4.2.1 Աշխատուժի շուկա և ժողովրդագրական ազդեցություն	33
1.4.2.2 Դրամական փոխանցումներ.....	40
2 ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՀՈՍՔԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ.....	55
2.1 Միգրացիոն հոսքերի ուսումնասիրությունը ՀՀ-ում.....	55
2.2 Միգրացիայի տնտեսական ու ժողովրդագրական հետևանքների ուսումնասիրությունը ՀՀ-ում.....	62
2.3 Միգրացիոն մոդելների տեսակները.....	75
2.4 Միգրացիոն հոսքերի մոդելավորումը ՀՀ-ում.....	91
3 ՀՀ ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ.....	99
3.1 ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումների կապը ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի հետ.....	99
3.2 Միգրացիայի և դրամական փոխանցումները պայմանավորող գործոնների ուսումնասիրությունը	109
3.3 Աշխատուժի առաջարկի վրա դրամական փոխանցումների ազդեցության գնահատումը	118
3.4 Համապատասխանեցված տվյալների կիրառումը՝ որպես միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման նոր ուղղություն	123
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	141
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	147
Հավելված 1: Վեկտորական ճշգրտման սխալի մեթոդի (VECM) կիրառման արդյունքների ներկայացումը EVIEWS վիճակագրական փաթեթի միջոցով	161
Հավելված 2: Մոդելավորման պրոբիթ և երկքայլ փոքրագույն քառակուսիների մեթոդների կիրառման արդյունքների ներկայացումը STATA վիճակագրական փաթեթի միջոցով:	171

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը:

Որպես համաշխարհային ֆենոմեն, բնակչության միգրացիան համարվում է ներկայիս մարդկության առջև ծառացած ամենաառանցքային ու ամենակարևոր խնդիրներից մեկը: Դրա աճի ու առանձնահատկությունների դրսևորումները խիստ կարևոր նշանակություն ունեն ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրների համար: Առաջին խմբի մեջ մտնող երկրները հիմնականում համարվում են բնակչության միջազգային հոսքերն ընդունող, իսկ երկրորդ խմբինը՝ ուղարկող երկրներ: Այսպես, ուղարկող երկրների վրա միգրացիայի տնտեսական հետևանքները կարևորվում են դրամական փոխանցումների ստացման տեսանկյունից, որոնք սպառման հարթեցման կամ ֆինանսական աղբյուրների հասանելիության ապահովման ճանապարհով նպաստում են երկրներում աղքատության կրճատմանը, հանգեցնում մարդկային կապիտալում ներդրումների աճին, ինչպես նաև մեղմացնում են բնական կամ ֆինանսական շուկերի ազդեցության բացասական հետևանքները: Միևնույն ժամանակ, միգրացիոն արտահոսքը ենթադրում է բնակչության նվազում, ինչը կրճատում է երկրի արտադրական պոտենցիալն ու առաջացնում ժողովրդագրական կառուցվածքային ու երկարաժամկետ տեղաշարժեր, որոնք իրենց ազդեցությունն են ունենում աշխատուժի շուկայի, որակավորված ու հմուտ անհատների տեսակարար կշռի և աշխատավարձի կառուցվածքի վրա: Ժողովրդագրական այս փոփոխություններն արտացոլվում են նաև ընդունող երկրներում. որտեղ միգրացիայի հետ կապված խնդիրները ներկայացվում են նորեկների ինտեգրման, աշխատուժի շուկայում մրցակցության աճի և հասարակական ծառայությունների մատուցման ծախսատարության մարտահրավերներով:

ՄԱԿ-ի Բնակչության հիմնադրամի գնահատմամբ՝ 2015թ.-ին ողջ աշխարհի բնակչության 3.3%-ը կամ 244 միլիոն մարդ ապրում էր ծագման երկրի սահմաններից դուրս, որի հիմքում ընկած են բազմաբնույթ պատճառներ, ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական ու կրոնական: Այս է պատճառը, որ բնակչության միգրացիան ներկայումս գտնվում է պետությունների և մի շարք միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների քննարկումների կիզակետում:

ՀՀ-ի՝ որպես անցումային տնտեսությամբ երկրի պատմական կապվածությունը ՌԴ-ին, ինչպես նաև վերջին ժամանակների տնտեսական զարգացումները հանգեցրեցին նրան, որ երկրում առաջացան լուրջ խնդիրներ կապված թե՛ ժողովրդագրական փոփոխությունների՝ ի դեմս աշխատունակ տարիքի բնակչության նվազման ու տարեցների թվի ավելացման, և թե՛ արտագաղթի միաբևեռության ու հետևաբար, դրամական փոխանցումների կենտրոնացվածության աճի հետ: Այսպես, 1990թ.-ից մինչև այսօր ՀՀ-ից արտագաղթածների թիվը անցնում է 1 միլիոնի սահմանը, որի ուղղակի դրսևորումն էր ՀՀ-ում բնակչության ընդհանուր թվաքանակի և, հատկապես, աշխատունակ տարիքի բնակչության կրճատումը: Բնակչության 2011թ.-ի մարդահամարից հետո արտագաղթողների թիվը հատեց հարյուր հազարի սահմանը, աշխատունակ տարիքի բնակչության 3% կրճատումը հիմնականում պայմանավորվեց երիտասարդների (15-29 տարեկան) և միջինից բարձր տարիքի բնակչության (40-49 տարեկան) խիստ կրճատմամբ (համապատասխանաբար 13% և 10%), փոխարենը, 7%-ով աճեց աշխատունակ տարիքից բարձր մարդկանց թիվը: Ավելին, արտագաղթի անուղղակի ժողովրդագրական ազդեցությունը դրսևորվեց նաև երկրում բնական աճի մակարդակի կրճատմամբ. եթե 1990-1995թթ. բնական աճի գործակիցը միջինում 10.2 էր, ապա 2010-2016թթ. այն ընդամենը 4.8 էր: Նվազեց նաև երկրում պտղաբերության մակարդակը, և ներկայումս ՀՀ-ում առկա է բնակչության պարզ վերարտադրության համար ոչ բավարար պտղաբերության մակարդակ (1.4՝ պահանջված 2.1-ի փոխարեն): Միգրացիայի տնտեսական հետևանքները հիմնականում դրսևորվեցին դրամական փոխանցումների միջոցով, որոնք առանձնացան իրենց համեմատաբար ավելի տատանողական բնույթով և չափազանց կենտրոնացվածությամբ, քանի որ ժամանակի ընթացքում միգրանտների 90%-ի նպատակակետ հանդիսացավ ՌԴ-ն: Այս կենտրոնացվածության ուղղակի դրսևորումը դարձավ այն, որ դրամական փոխանցումները սկսեցին շարժվել ՌԴ գործարար ցիկլին համընթաց, քանի որ փոխանցումների 90%-ը ապահովում էր ՌԴ տնտեսությունը: Ավելին, չնայած որ փոխանցումները հանդիսանում են աղքատության նվազման և արտարժույթի կարևորագույն աղբյուր, այս միջոցների մեծ ծավալներն (2010-2015թթ.-ին՝ միջինում ՀՆԱ-ի 17.6%) ու դրանց առավելապես սպառողական նպատակներով

օգտագործումը հանգեցրեց հոլանդական հիվանդության առաջացման հավանականության աճի:

Այսպիսով, ՀՀ-ում խորը հետազոտությունների մեծ անհրաժեշտություն կա՝ միգրացիայի և դրամական փոխանցումների առանձնահատկություններն ու շարժառիթները վերլուծելու և դրանց սոցիալ-տնտեսական ներգործությունների ուսումնասիրման, միգրացիոն քաղաքականության ճիշտ ուղղվածություն որդեգրելու ու միգրացիայի դրական ազդեցությունների հնարավորինս ընդլայնման համար:

Հետազոտության հիմնական նպատակը և խնդիրները:

Ատենախոսությունը նպատակ է հետապնդում ուսումնասիրել ՀՀ միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման ներկայումս առկա փորձը, բացահայտել դրանում առկա հիմնահարցերը և էկոնոմետրիկ մոդելավորման գործիքակազմի միջոցով անդրադառնալ այդ հիմնահարցերի լուծմանը: Նշված նպատակին հասնելու համար սահմանվել են հետևյալ խնդիրները՝

- Ամփոփել միգրացիային նվիրված գրականության տեսամեթոդաբանական հիմքերը և ուսումնասիրել միգրացիայի սոցիալ-տնտեսական հետևանքներն ուղարկող ու ընդունող երկրներում:
- Ուսումնասիրել ՀՀ միգրացիոն հոսքերը և վերլուծել միգրացիայի ժողովրդագրական և տնտեսական հետևանքները ՀՀ-ում:
- Ուսումնասիրել միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման միջազգային փորձը, ինչպես նաև հայ ու արտասահմանյան հեղինակների կողմից ՀՀ միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման հիմնահարցերին նվիրված հետազոտությունները:
- Գնահատել միգրացիոն հոսքերով պայմանավորված դրամական փոխանցումների վարքագիծը՝ կախված միգրանտներ ընդունող երկրի տնտեսական վիճակի տատանումներից:
- Գնահատել դրամական փոխանցումների ազդեցությունը ՀՀ աշխատանքի շուկայի վրա՝ օգտագործելով հակման գնահատականի համապատասխանեցման մեթոդը:
- Գնահատել ՀՀ միգրանտների եկամտի և նրանց կողմից ուղարկվող դրամական փոխանցումների առաձգականության գործակիցը:

- Գնահատել ՀՀ-ում դրամական փոխանցումների վերաբերյալ պաշտոնապես հրապարակվող մակրո և միկրո տվյալների շեղումները:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան:

Հետազոտության օբյեկտը միգրացիոն հոսքերն են ՀՀ-ում, իսկ ուսումնասիրության առարկան՝ դրանց մոդելավորման հիմնահարցերը:

Հետազոտության տեսական, մեթոդաբանական և տեղեկատվական հիմքերը:

Ատենախոսության տեսական հիմքը միգրացիոն հոսքերի ուսումնասիրության և մոդելավորման ոլորտում հայրենական ու արտասահմանյան կրթական հաստատությունների, ուսումնահետազոտական կենտրոնների և միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների տնտեսագետների և հետազոտողների հրապարակած գիտական աշխատություններն են: Հետազոտության տեղեկատվական հիմքն են հանդիսացել ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության և ՀՀ Կենտրոնական բանկի ուսումնասիրությունները, վիճակագրական տվյալներն ու հարցումները, մի շարք միջազգային կազմակերպությունների հրապարակած տվյալները: Տեղեկատվական հիմք են հանդիսացել նաև ՌԴ-ում հեղինակի կողմից կատարված հարցման տվյալները, որ ստացվել են ՀՀ Կենտրոնական բանկի և ԱՄՆ Նոտր-Դամի համալսարանի կողմից իրականացվող համատեղ ծրագրի շրջանակներում, և որի համար հեղինակը խորը երախտագիտություն է հայտնում ծրագրի ղեկավարներին՝ ԱՄՆ Նոտր-Դամի և Ստենֆորդի համալսարանի պրոֆեսորներ Ջոզեֆ Կաբոսկիին և Մելանի Մորտենին, ինչպես նաև ԿԲ ղեկավարությանը հետազոտության իրականացման հովանավորության և դրա բոլոր փուլերում ցուցաբերած աջակցության ու խորհրդատվության համար:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքում ընկած են մաթեմատիկական մոդելավորման, վիճակագրական ու համեմատական վերլուծությունների մեթոդները:

Ատենախոսության գիտական նորույթը:

Հետազոտության հիմնական գիտական արդյունքները և գիտական նորույթը հետևյալն են՝

- Բացահայտվել է ՀՀ մուտք գործող դրամական փոխանցումների պարբերական բնույթը, և գնահատվել է դրանց երկարաժամկետ կախվածությունը ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածներից (շինարարություն, ծառայություններ, առևտուր):
- Գնահատվել է դրամական փոխանցումների ազդեցությունը ՀՀ աշխատանքի շուկայի վրա՝ կիրառելով հակման գնահատականի համապատասխանեցման մեթոդը: Արդյունքում բացահայտվել է, որ դրամական փոխանցումները նվազեցնում են աշխատանքի առաջարկը ՀՀ-ում, և գնահատվել է այդ ազդեցության չափը:
- Վերլուծվել են դրամական փոխանցումների մակրո տվյալների և միկրո տվյալների մեծությունները, և առաջարկվել է խզման ճշգրտման գործակից, որով որոշակիորեն հստակեցվել է մեծությունների միջև առկա խզման չափը:

Հետազոտության արդյունքների տեսական և գործնական նշանակությունը:

Հետազոտության տեսական և գործնական նշանակությունը կայանում է նրանում, որ դրա արդյունքները կարող են կիրառություն ունենալ ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների, տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարություններում և ՀՀ Կենտրոնական բանկում՝ տնտեսական, միգրացիոն և դրամավարկային քաղաքականությունների արդյունավետ իրականացման համար: Մասնավորապես, աշխատանքում ներկայացված մեթոդները կարող են օգտագործվել ՀՀ-ից արտագաղթի առանձնահատկություններն ու տնտեսության վրա դրանց պոտենցիալ հետևանքները վերլուծելու, դրամական փոխանցումների վարքագիծը ուսումնասիրելու, արտաքին շուկերի դեպքում վերջիններիս հոսքի ճշգրիտ կանխատեսման համար:

Ատենախոսության արդյունքների փորձաքննությունը և հրապարակումները:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները ներկայացվել են Ռուսաստանի Ազգային Ակադեմիայի Տնտեսամաթեմատիկական Կենտրոնական Ինստիտուտի կողմից 2016թ.-ի հունիսին կազմակերպված «Բազմաչափ վիճակագրական վերլուծություն և էկոնոմետրիկա» թեմայով 9-րդ միջազգային սեմինարի ժամանակ: Ատենախոսության թեման ընտրվել է ՀՀ ԿԲ-ի և ԱՄՆ Նոտր-Դամի համալսարանի համատեղ ծրագրի շրջանակներում և հետազոտության արդյունքները քննարկվել են

ԱՄՆ-ում՝ Նոտր-Դամի և Ստենֆորդի համալսարանների գիտական սեմինարների ժամանակ (2016թ. սեպտեմբեր):

Ինչպես նաև, հետազոտական աշխատանքի պատրաստման տարբեր փուլերում քննարկումներ են իրականացվել ոլորտի տեսաբանների, գիտահետազոտական և այլ ոչ պետական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ:

Ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ամփոփված են հեղինակի կողմից հրապարակված հետևյալ գիտական հոդվածներում՝

1. Առաքելյան Ա., Շիրխանյան Ա. 2015: ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումների պարբերականության կապը ՌԴ չարտահանվող սեկտորների հետ: *Հայաստանի ճարտարագիտական ակադեմիայի լրաբեր*, 12(2), էջ 211-215
2. Շիրխանյան Ա., 2016: Սոչիի հայ արտագաղթածների շրջանում հարցման տվյալները: *Հայաստանի ճարտարագիտական ակադեմիայի լրաբեր*, 13(2), էջ 231-236
3. Շիրխանյան Ա., 2016: ՀՀ տնտեսության վրա նավթի միջազգային գների ազդեցության դրամական փոխանցումների ուղին: *Ֆինանսներ և էկոնոմիկա*, 9-10 (193-194), էջ 104-105
4. Շիրխանյան Ա. 2016: Արտագաղթի և դրամական փոխանցումների շարժառիթները Հայաստանի Հանրապետությունում: *Հայաստանի ճարտարագիտական ակադեմիայի լրաբեր*, 13(4), էջ 397-401
5. Շիրխանյան Ա., 2016: Դրամական փոխանցումների ազդեցությունը ՀՀ տնային տնտեսությունների աշխատուժի առաջարկի վրա: *ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔ գիտական հանդես* 2016(4), էջ 11-19
6. Շիրխանյան Ա., 2017: Դրամական փոխանցումների վրա արտագաղթի ազդեցության մոդելավորումը Հայաստանի Հանրապետությունում: *ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔ գիտական հանդես* 2017(1), էջ 224-229

Ատենախոսության կառուցվածքը և ծավալը:

Ատենախոսությունը կազմված է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացությունների և առաջարկությունների բաժնից, օգտագործված գրականության

ցանկից և հավելվածներից: Աշխատանքի առաջին գլխում ներկայացված են միգրացիայի էությունը, տեսակներն ու պատճառները, ամփոփված են միգրացիայի վերաբերյալ առկա տեսությունները, վերլուծված են միգրացիայի ազդեցություններն ուղարկող և ընդունող երկրների տնտեսությունների վրա:

Երկրորդ գլխի առաջին մասում անդրադարձ է կատարված ՀՀ-ում միգրացիոն հոսքերի վերջին ժամանակների զարգացումներին, ուսումնասիրված են միգրացիայի ժողովրդագրական և տնտեսական հետևանքները: Սույն գլխի երկրորդ մասում ամփոփված են միջազգային գրականությունում օգտագործվող միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման մակրո և միկրո մոդելները, և ներկայացված են ՀՀ-ից միգրացիան ուսումնասիրող արտասահմանյան և հայ հեղինակների գիտական աշխատանքների հիմնական արդյունքները, բացահայտված են ՀՀ միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման հիմնահարցերը:

Երրորդ գլխում անդրադարձ է կատարված ՀՀ միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման հիմնահարցերի լուծմանը. ուսումնասիրված է ՀՀ ուղղվող դրամական փոխանցումների կենտրոնացվածության խնդիրը, կատարված է միգրացիայի և դրամական փոխանցումների գործոնային վերլուծություն՝ պարզելու, թե ինչպիսի գործոններ են ընկած դրանց հիմքում, վերլուծված է միգրացիայի ազդեցությունը դրամական փոխանցումների վրա: Այնուհետև, ուսումնասիրվել է այս փոխանցումների ներգործությունը ՀՀ աշխատուժի շուկայի վրա՝ աշխատելու շարժառիթների վրա ազդեցության տեսանկյունից: Վերջապես, ներկայացվել են համապատասխանեցված տվյալների առաջնային բազա ստանալու համար կատարված հարցումների արդյունքներն ու գնահատվել է դրամական փոխանցումների առաձգականության չափը միգրանտների եկամտից: Ինչպես նաև, գնահատվել է ՀՀ մուտք գործող դրամական փոխանցումների մակրո տվյալների և միկրո տվյալների միջև առկա խզման չափը:

Ատենախոսությունը շարադրված է 160 մեքենագիր էջի վրա՝ առանց հավելվածների:

1 ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՄԵԹՈԴՆԵՐՆ ՈՒ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

1.1 Միգրացիայի սահմանումը և էությունը

Բնակչության միգրացիա հասկացությունը բավականին բարդ հասկացություն է, քանի որ այն կապված է տարբեր տարածաշրջաններ մարդկանց տեղաշարժի հետ, ինչի հիմքում ընկած են բազմաբնույթ պատճառներ: Միգրանտ կարող է լինել՝ մի երկրի ներսում մեկ այլ բնակավայր տեղափոխվող անձը, փախստականը, որ հատում է մեկ այլ երկրի սահմանը կրոնական, քաղաքական կամ այլ դրդապատճառներով, տնտեսական շարժառիթներով արտագաղթողը, որ փորձում է բարելավել իր բարեկեցությունը կամ աշխատանք գտնել, հարկադիր արտագաղթյալը, որ նման որոշում է կայացնում սպառնալիքի, պատերազմի կամ բնական աղետների պատճառով: Ժողովրդագիրները մինչ այժմ հստակ սահմանում չեն տվել, քանի որ այն տեղի է ունենում տարբեր պայմանների և շարժառիթների ներքո: Այս է պատճառը, որ բոլոր միգրանտները չեն կարող վերլուծվել միևնույն տեսական շրջանակների միջոցով: Միգրացիայի Միջազգային Կազմակերպության (ՄՄԿ) սահմանումը հետևյալն է. «Միգրանտ համարվում է այն անձը, որն իր մշտական բնակության վայրից տեղափոխվում է կամ արդեն տեղափոխվել է մեկ այլ բնակավայր՝ հատելով երկրների միջազգային սահմանները կամ տեղաշարժվելով որևէ երկրի սահմաններում, անկախ նրա իրավական կարգավիճակից և տեղափոխման ժամանակահատվածից, ինչպես նաև, անկախ նրանից, թե արդյոք այդ տեղաշարժը կամավոր է, թե հարկադրաբար, և ինչ հետևանքներ է այդ տեղափոխությունը թողնում»:¹

Տարածական տեսանկյունից զատ, միգրացիան ենթադրում է նաև աշխատանքի, կրթական վայրի, սոցիալական կյանքի և այլնի փոփոխություն, քանի որ միգրանտն ընդհատում է իր կապերն ու գործունեության գրեթե բոլոր տեսակները մի վայրում և կազմակերպում իր առօրյան մեկ այլ տարածքում: Տեղաշարժը միևնույն տարածքում չի կարող համարվել միգրացիա, քանի որ տեղափոխվողը կարող է շարունակել իր առօրյա գործունեությունը (պահպանել շրջապատը, աշխատանքը կամ կրթական հաստատությունը, առևտուր անել միևնույն վաճառասրահներում):

¹ IOM, Glossary on Migration, 2011. *International Migration Law Series No. 25*, 2011, pp. 61-62.

Շատ ժողովրդագիրներ պնդում են, որ միգրացիան պետք է պարունակի բնակավայրի մշտական տեղափոխություն: Այս մոտեցումը, սակայն, կարող է խնդրահարույց լինել, քանի որ այս սահմանման դեպքում Վանաձոր քաղաքից Երևան մշտական տեղափոխված անձը կհամարվի միգրանտ, սակայն ՀՀ-ից ՌԴ (Ռուսաստանի Դաշնություն) սեզոնային կամ ժամանակավոր արտագաղթողը՝ ոչ: Վերջինս սոցիալական տեսանկյունից թերևս ավելի կարևոր իրադարձություն է, քանզի տեղափոխվողը կանգնում է այնպիսի խնդիրների առջև, ինչպիսիք են լեզվի պատնեշը, մշակութային շոկն ու խտրականությունը: Եթե փորձենք տալ միգրացիայի մեկ սահմանում, ապա սովորաբար այն դիտվում է որպես անձի կամ անհատների խմբի տեղաշարժ մի աշխարհագրական միավորից մյուսը, ինչը ենթադրում է վարչական կամ քաղաքական սահմանի հատում և ծագման բնակավայրը ժամանակավորապես կամ մշտական փոխելու ցանկության առկայություն:² ՄՄԿ-ն սահմանում է միգրացիան հետևյալ կերպ. «Միգրացիան անհատի կամ անհատների խմբի տեղաշարժն է որևէ երկրի տարածքում կամ երկրների միջև: Այն տեղաշարժ է, որը ներառում է մարդկանց տեղափոխման տարբեր տիպեր (փախստականների, տարհանված մարդկանց, տնտեսական միգրանտների և այլ նպատակներով տեղափոխվող մարդկանց), անկախ դրանց ժամկետից, կազմից և պատճառներից»: Նույն կազմակերպության սահմանմամբ՝ միգրացիոն հոսքը որոշակի ժամանակահատվածում տվյալ վայրից կամ դեպի այդ վայր տեղափոխվող կամ տեղափոխման թույլտվություն ստացած մարդկանց թիվն է, իսկ պաշարը ժամանակի որոշակի պահի որևէ երկրում բնակվող միգրանտների քանակը: Սույն հետազոտության շրջանակներում կուսումնասիրենք ՀՀ միգրացիոն հոսքերի ազդեցությունը ՀՀ ժողովրդագրության, աշխատանքային շուկայի և տնտեսության վրա:

Քանի որ հետազայում խոսվելու է նաև արտագնա աշխատողների և նրանց ուղարկած դրամական փոխանցումների մասին, այդ պատճառով նպատակահարմար է դրանք նույնպես սահմանել: Այսպես, ՄՄԿ-ն սահմանում է աշխատանքային միգրացիան որպես. «Մարդկանց տեղափոխություն կամ մշտական բնակության երկրի տարածքում, կամ դրանից դուրս, ինչը հետապնդում է աշխատելու նպատակ»:

² Bauer, T.K., Haisken-DeNew, J.P. and Schmidt, C.M., 2004. International labor migration, economic growth and labor markets-the current state of affairs. *RWI Discussion Papers No. 20*, p. 6.

Դրամական փոխանցումների սահմանումն ավելի ընդհանուր է. «Քաղաքացի չհանդիսացող անձանց կողմից ձեռք բերված կամ վաստակված գումար, որն ուղարկվում է ծագման երկիր»։ Քանի որ այս սահմանումն այդքան էլ ներկայացուցչական չէ, այդ պատճառով կներկայացնենք Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամի սահմանումը, ըստ որի. «Դրամական փոխանցումները սահմանվում են որպես անձնական փոխանցումների և սոցիալական նպաստների (կենսաթոշակային կամ սոցիալական ապահովության հիմնադրամների կողմից ստացվող նպաստներ) գումար։ Անձնական փոխանցումները ոչ ռեզիդենտ և ռեզիդենտ տնային տնտեսությունների միջև բնեղեն կամ կանխիկ ձևով ընթացիկ և կապիտալ տրանսֆերտներն են, գումարած ոչ ռեզիդենտ աշխատողների զուտ աշխատավարձը (աշխատավարձ հանած հարկեր, սոցիալական նպաստներ և տրանսպորտային ու ճանապարհորդության ծախսեր)»։³ Սույն աշխատանքում «դրամական փոխանցումներ»-ի տակ նկատի կունենանք անձնական փոխանցումները, այսինքն՝ այստեղ չեն դիտարկվում սոցիալական նպաստները։

1.2 Միգրացիայի տեսակներն ու տեսությունները

Միգրացիոն գրականությունում լայն առումով առանձնացվում է երկու տեսակի միգրացիա՝

1. Ներքին միգրացիա, որը մարդկանց տեղաշարժն է մի երկրի որևէ տարածքից մեկ այլ տարածք նոր բնակություն հաստատելու նպատակով։ Այստեղ նկատի են առնվում ոչ միայն վարչատարածքային միավորների միջև տեղաշարժերը (մարզ, շրջան կամ նահանգ), այլ նաև գյուղերի և քաղաքների միջև բոլոր հնարավոր տարբերակներով տեղաշարժերը (գյուղ-գյուղ, գյուղ-քաղաք, քաղաք-գյուղ, քաղաք-քաղաք)։
2. Միջազգային միգրացիա։ Սահմանվում է որպես այլ երկրում ժամանակավոր կամ մշտական բնակություն հաստատելու նպատակով իրենց ծագման կամ մշտական բնակության երկիրը լքող մարդկանց տեղափոխություն։⁴

³ IMF 2009. Balance of payments and international investment position manual. 2009. Washington, D.C.: *International Monetary Fund*, p. 274.

⁴ Տես հղում 1, էջ 51-52:

Միջազգային և ներքին միգրացիայի տարբերակումը բավականին կարևոր է, քանի որ դրանց առաջացման պատճառները տարբեր են (սովորաբար առաջինի շարժառիթները ավելի ուժեղ են): Մյուս կողմից միջազգային պոտենցիալ միգրանտի համար երկիր մուտք գործելու կառուցվածքային պատենշները առավել մեծ խոչընդոտ են, քանի որ միջազգային միգրացիան ներառում է վարչական որոշակի ընթացակարգեր, ավելի մեծ ծախսեր և շատ դժվարություններ կապված աշխատանքի ստացման, պետական ծառայություններին հասանելիության, լեզվի տիրապետման և այլ նմանատիպ արգելքների հետ:

Այն գործընթացը, երբ պետության քաղաքացի չհանդիսացող անձը մուտք է գործում տվյալ երկիր բնակության նպատակով, անվանում են իմիգրացիա, իսկ ներգաղթողներին՝ իմիգրանտներ: Էմիգրացիան, ընդհակառակը, երկրից հեռանալու գործողությունն է այլ երկրում հաստատվելու համար (արտագաղթողներին անվանում են էմիգրանտներ): Ներգաղթի վայրն անվանում են ընդունող երկիր, որը տարվա կտրվածքով «համաձայնվում» է ընդունել որոշակի քանակի փախստականներ կամ միգրանտներ՝ նախագահական, նահանգային կամ խորհրդարանական որոշման հիման վրա: Երկիրը, որից մարդիկ մշտապես կամ ժամանակավոր հեռանում են, կոչվում է ուղարկող:⁵

Տևողությունից և կրկնման բնույթից կախված միգրացիան լինում է՝ մշտական, ժամանակավոր, սեզոնային և շրջանակային (circular): Մշտական միգրացիան մեկ բնակավայրից բնակչության տեղաշարժն է մեկ ուրիշ բնակավայր, ինչը ուղեկցվում է մշտական բնակավայրի փոփոխությամբ: Ժամանակավոր միգրացիան լինում է երկու տեսակի՝ երկարաժամկետ և կարճաժամկետ: Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) ներկայացմամբ՝ երկարաժամկետ միգրանտ է համարվում այն անձը, ով փոխում է իր բնակության վայրը առնվազն 1 տարով, իսկ կարճաժամկետ միգրանտները նրանք են, ովքեր տեղափոխվում են իրենց մշտական բնակության վայրից 3 ամսից ավելի և 1 տարուց պակաս ժամկետով:⁶ Սեզոնային միգրացիան կարճաժամկետ և պարբերական բնույթ ունի: Այն հիմնականում ընդգրկում է

⁵ IOM, Glossary on Migration, 2011. *International Migration Law Series No. 25*, 2011, pp. 18, 32, 49, 89-90.

⁶ United Nations, Department of Economic and Social Affairs (UN DESA), Population Division 2009. *International Migration Flows to and from Selected Countries: The 2008 Revision*, UN DESA, p. 1.

աշխատունակ տարիքի բնակչությունը, ովքեր ժամանակավորապես այլ բնակավայրերում աշխատելու նպատակով թողնում են իրենց մշտական բնակավայրերը, իսկ հետո վերադառնում (սեզոնի ավարտից հետո):⁷ ՄՄԿ սահմանմամբ՝ սեզոնային միգրացիան (հիմնականում աշխատանքային) իր բնույթով կախված է սեզոնային պայմաններից և դրսևորվում է տարվա որոշակի հատվածում: Շրջանակային միգրացիան սահմանվում է որպես մեկ անձի կողմից օրինական միգրացիայի կրկնություն երկու և ավելի երկրներ:⁸ Մեկ այլ սահմանմամբ՝ այն երկու և ավելի երկրների միջև ժամանակավոր և պարբերական միգրացիան է, որը հետապնդում է սովորելու կամ աշխատելու նպատակ:⁹ Այս տիպի միգրացիան տարբեր երկրներ տարբեր կերպ են սահմանում: Գերմանիայում, օրինակ, դրա տակ հասկացվում է երկուսից ավելի միգրացիաներ, որոնց շրջանակներում անհատը գոնե մեկ անգամ մուտք է գործում ընդունող երկիր, այնուհետև տեղափոխվում իր ծագման կամ երրորդ երկիր, և հետո նորից վերադառնում տվյալ ընդունող երկիր: Լեհաստանում շրջանակային միգրացիան ժամանակավոր, պարբերական կամ շրջանաձև (պարտադիր չէ սեզոնային) միգրացիան է, որի հիմքում ընկած են տնտեսական շարժառիթներ, և որի դեպքում պահպանվում են կապերը ծագման երկրի հետ:¹⁰ ՄՄԿ ներկայացմամբ շրջանակային միգրացիան երկրների միջև մարդկանց՝ կարճ կամ երկար ժամկետներով հոսքն է, որը կարող է շահավետ լինել բոլոր ներգրավվածների համար, եթե այն առաջանում ուղարկող և ընդունող երկրների աշխատուժի կարիքներից ելնելով և ունի կամավոր բնույթ: Հայազգի ժողովրդագիր Ռուբեն Եգանյանի կողմից առաջարկվել է հետևյալ սահմանումը. «Շրջանակային միգրացիան մուտքի և ելքի երկրներում բնակվող երրորդ երկրների քաղաքացիների, ներառված բոլոր կողմերի՝ թե՛ այդ երկրների, և թե՛ անձամբ միգրանտների համար նվազագույն խնդրահարություն և առավելագույն հնարավոր օգտակարություն

⁷ Խոջաբեկյան Վ., 2001: Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, XXI – րդ դարի շեմին: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., էջ 254

⁸ European Migration Network 2011. Temporary and Circular Migration: empirical evidence, current policy practice and future options in EU Member States. *Publications Office of the European Union: Luxembourg*, p. 14.

⁹ Global Forum on Migration and Development 2008. Workshop on Creating Development Benefits through Circular Migration, *Mauritius*, p. 2.

¹⁰ United Nations, Economic Commission for Europe (UNECE) 2016. Defining and measuring circular migration. *Conference of European Statisticians, Luxembourg*, p. 5.

ապահովելու նկատառմամբ օրինականորեն կազմակերպված, կրկնվող ժամանակավոր միջպետական միգրացիոն տեղաշարժն է»:¹¹

Միգրացիայի այլ տեսակների մեջ անհրաժեշտ է նշել նաև ճոճանակային և միջադեպային միգրացիաների մասին: Առաջինը չի ենթադրում բնակավայրի փոփոխություն. այն դրսևորվում է հարևան տարածքների միջև տվյալ օրվա կամ շաբաթվա ընթացքում ուսանողների կամ աշխատողների շարժով (Երևանի հարակից տարածքներից մայրաքաղաք եկող ուսանողներ կամ աշխատակիցներ): Միջադեպային միգրացիան բուժվելու, հանգստի կամ գործարար նպատակներով մի վայրից բնակչության տեղաշարժն է մեկ այլ վայր:¹²

ՄԱԿ-ի կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպության (UNESCO) ներկայացմամբ՝ միջազգային միգրացիան սովորաբար դասակարգվում է հետևյալ խմբերի¹³

- Ժամանակավոր աշխատանքային միգրացիա (հայտնի է նաև որպես հյուրընկալվող աշխատողների կամ արտագնա պայմանագրային աշխատողների միգրացիա): Մարդկանց միգրացիա, ովքեր գաղթում են կարճ ժամկետներով աշխատելու և ծագման երկիր գումար ուղարկելու նպատակով:
- Անկանոն միգրացիա (կամ անօրինական միգրացիա): Սա սահմանվում է որպես մարդկանց միգրացիա, ովքեր առանց անհրաժեշտ փաստաթղթերի կամ թույլտվության և սովորաբար աշխատելու նպատակով մուտք են գործում որևէ երկիր:
- Հարկադիր միգրացիա: Լայն առումով սա ընդգրկում է ոչ միայն փախստականներին և ապաստան խնդրող անձանց, այլ նաև այն անհատներին, ովքեր հարկադրված են տեղափոխվել արտաքին գործոնների պատճառով, ինչպիսիք են օրինակ բնական աղետները, պատերազմը կամ զարգացման տարբեր ծրագրերը:¹⁴ Փախստական համարվում է այն անձը, ով ռասայի, կրոնի,

¹¹ Եգանյան Ռ., 2015: Շրջանակային (ցիրկուլյար) միգրացիայի սահմանման շուրջ: *Բանքեր Երևանի համալսարանի. Սոցիոլոգիա, Տնտեսագիտություն*, № 2 (17), էջ 14-19:

¹² Տես հղում 7, էջ 255:

¹³ Տես՝ <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/international-migration/glossary/migrant/>

¹⁴ Նմանատիպ միգրացիայի օրինակ է 2014թ.-ին սկսված Եվրոպայի միգրացիոն ճգնաժամը, որ մեծապես կապված էր Սիրիայում, Լիբիայում և Իրաքում ընթացող պատերազմական գործողությունների

ազգության, որևէ սոցիալական խմբին պատկանելու կամ որոշակի քաղաքական մտքեր ունենալու պատճառով հետապնդումներից խուսափելու նպատակով ստիպված է գտնվել իր քաղաքացիության երկրի սահմաններից դուրս, և ով չի կարող կամ հետապնդումների վախի ներքո չի ցանկանում օգտվել այդ երկրի պաշտպանությունից:¹⁵

- Ընտանիքի անդամների կամ ընտանիքի վերամիավորման միգրացիա: Սրա տակ հասկացվում է անհատների միգրացիա, ովքեր միանում են իրենց ընտանիքի անդամ հանդիսացող և տվյալ երկրում վերը նշված խմբերից որևէ մեկի ներքո իմիգրանտ համարվող անձանց: Շատ երկրներ ընդունում են օրինական միգրանտների՝ ընտանիքի մյուս անդամների հետ միավորվելու իրավունքը: Այլ երկրներ, որոնցում գործում են աշխատուժի պայմանագրային համակարգեր, վերամիավորում թույլ չեն տալիս:
- Վերադարձող միգրացիա: Սահմանվում է որպես մարդկանց միգրացիա, ովքեր վերադառնում են իրենց ծագման երկիր որոշակի ժամանակահատված այլ երկրում բնակվելուց հետո:
- Որակավորված կամ գործարար միգրացիա: Այս տիպի միգրացիան վերաբերում է «ուղեղների» հոսքին և ներկայացնում է գործարար ունակություններ կամ մասնագիտական բարձր կրթություն ունեցող մարդկանց միգրացիան, ովքեր միջազգային շուկայում փնտրում են իրենց հմտություններին համապատասխան աշխատանք:

Պատճառի բնույթից կախված միգրացիան լինում է՝ քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական: Այն փոխում է ինչպես ուղարկող, այնպես էլ ընդունող երկրի ժողովրդագրական կառուցվածքը, ինչն էլ ածանցվում է տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական հարաբերությունների և երկրների ենթակառուցվածքների վրա: Հետագայում ավելի մանրամասն կանդիդատանք միգրացիան առաջացնող այս երեք շարժառիթներին:

հետ: Պատերազմի հետևանքով 2015թ.-ի ընթացքում Եվրոպա տեղափոխվեց ավելի քան մեկ միլիոն փախստական: Ընդ որում, հիմնական ուղարկող երկրներն էին Սիրիան, Աֆղանստանը և Իրաքը, իսկ ընդունող երկրների շարքում գլխավորապես Գերմանիան էր, Շվեդիան և Հունգարիան (աղբյուրը՝ Եվրոպական Հանձնաժողովի տվյալներ):

¹⁵ IOM, Glossary on Migration, 2011. *International Migration Law Series No. 25*, 2011, pp. 79-80.

Միգրացիայի տեսությունները

Միգրացիոն հետազոտության ոլորտը բազմազան է և առաջարկում է վերլուծության բազմաթիվ մակարդակներ:¹⁶ Ժամանակի ընթացքում այս ոլորտում հետազոտվել են չորս տարբեր հարցեր՝ արտագաղթի աղբյուրները, միգրացիոն հոսքերի ուղղությունն ու շարունակական բնույթը, ներգաղթող աշխատուժի օգտագործումը և միգրանտների սոցիալ-մշակութային միաձուլումը:¹⁷ Սրանցից յուրաքանչյուրը կարող է վերլուծության ենթարկվել տարբեր մակարդակներում և տարբեր գործիքների օգնությամբ ու պահանջում է անհատական մոտեցում: Միջանկյալ տեսությունները՝ ուղղված մեկ կամ երկու նմանատիպ ոլորտներին, ավելի տարածված են, քան այն տեսությունները, որոնք փորձում են թիրախավորել բոլոր ոլորտները միաժամանակ: Այնուամենայնիվ, տեսության մշակումը, որը կարող է բացատրել միգրացիայի բոլոր չորս ասպեկտները, մնում է միգրացիոն տեսությունների վերջնական նպատակը:¹⁸

Միգրացիայի որոշիչների հետազոտության ոլորտում ներկայումս գոյություն ունի տեսական մոդելների կամ հեռանկարների բազմազանություն, որում կիրառվում են տարբեր հասկացություններ, ենթադրություններ, շրջանակներ և հետազոտության մակարդակներ: Քանի որ այս տեսական մոդելների մեծ մասը մշակվել է հատուկ էմպիրիկ դիտարկումների հիման վրա, դրանք չեն առնչվել այլ տեսությունների հետ և առանձնացել են իրենց հատուկ գաղափարների շրջանակով: Ժամանակակից միգրացիոն գրականությունը պնդում է, որ չնայած նրան, որ այս տեսական մոտեցումները առաջարկում են տարբեր հիպոթեզներ, դրանք պետք է դիտարկվեն ոչ թե որպես իրարամերժ, այլ ավելի շուտ որպես փոխլրացնող:

Ներկայումս, արտագաղթի պատճառները բացատրող առավել հայտնի տեսությունը նորդասական (neoclassical) տեսությունն է, որի հիմքում ընկած է այն ենթադրությունը, որ միգրացիան հիմնականում առաջանում է հարաբերական

¹⁶ Kurekova, L., 2011. Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. *CReAM Discussion Paper Series No. 2011/0139*, pp. 3-4.

¹⁷ Portes, A., 1997. Immigration theory for a new century: Some problems and opportunities. *International migration review*, 31(4), pp.799-825, p 810:

¹⁸ Arango, J., 2000. Explaining migration: a critical view. *International social science journal*, 52(165), pp.283-296.

եկամուտների ու ծախսերի (մեծապես ֆինանսական, բայց նաև հոգեբանական) ռացիոնալ տնտեսական վերլուծության արդյունքում:¹⁹ Տեսությունը ենթարկվել է քննադատության ինչպես հայեցակարգային, այնպես էլ էմպիրիկ հիմքերով: Այնուհանդերձ, իր վերլուծական ճշգրտության և ստուգվող հիպոթեզներ առաջարկելու կարողության ու միգրացիայի ոչ միայն պատճառները, այլ նաև ազդեցությունները վերլուծելու օգտակար գործիքների շնորհիվ այն ընթացիկ հետազոտության մեջ բավականին կարևոր դեր ունի:

Արտագաղթի նորագույն տեսությունները, որոնք արձագանքեցին նորդասական տեսությանը, առաջացան ի պատասխան աշխարհի փոփոխական բնույթին: 1960-ականներից սկսած հետարդյունաբերական միգրացիայի նոր ձևը դարձավ համաշխարհային երևույթ: Եթե նախկինում գերակշռում էր արտագաղթը Եվրոպայից դեպի նախկին գաղութներ, ապա այժմ ուղարկող և ընդունող երկրների թե՛ թիվը, և թե՛ բազմազանությունն աճել են, և արտագաղթի համաշխարհային առաջարկը Եվրոպայից տեղափոխվել է դեպի զարգացող աշխարհ: Ուստի, միգրացիայի տեսությունները պետք է հաշվի առնեն միգրացիոն շատ բարդ քաղաքականություններն ու դրսևորումները, որոնք ընդգրկում են միգրացիոն հոսքերն արդյունաբերական երկրներից դեպի հասուն տնտեսություններ, կրճատված տրանսպորտային ծախսերը, ավելի մատչելի և ավելի արագ հաղորդակցության հնարավորությունը, աճող կառավարական միջամտությունն ու առևտրային փոխկապվածության ու գլոբալիզացիայի դարաշրջանում գնալով աճող և շրջապատույտի նմանվող շարժերը: Ստորև կներկայացնենք արտագաղթի որոշիչների ու շարժառիթների վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսությունների գլխավոր հիպոթեզները՝ նպատակ ունենալով սահմանել դրանց հիմնական սկզբունքները, խնդրահարույց ասպեկտներն ու դրանց միջև կապը:²⁰

Միգրացիայի նորդասական տեսությունը. մակրո և միկրո շրջանակներ

Ըստ նորդասական տեսության՝ արտագաղթը առաջանում է շուկաներում աշխատուժի վարձատրության տարբերությունների պատճառով: Ամենահիմնական

¹⁹ Todaro, M.P., Smith Stephen C., 2006. Economic Development. Harlow: Addison-Wesley, p. 342:

²⁰ Kurekova, L., 2011. Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. CReAM Discussion Paper Series No. 2011/0139, pp. 5-9.

մոդելը, որը մշակվել է բացատրելու համար արտագաղթի շարժառիթները, ընդգծում է, որ միգրացիան առաջանում է շուկաների կամ երկրների միջև աշխատավարձերի տարբերության պատճառով, որն իր հերթին հետևանք է աշխատուժի շուկաների տարբեր աստիճանների ճկունության կամ կոշտության: Լյուիսը նշում է, որ եթե տվյալ երկիրը սահմանակից է աշխատուժով հարուստ երկրների, ապա եկամուտների մակարդակի աճն այդ երկրում միանշանակ ուղեկցվելու է իմիգրանտների մեծ հոսքով և կապիտալի արտահոսքով, քանի դեռ աշխատավարձերը այդ երկրներում չեն հավասարվել:²¹ Հարիսը և Տոդարոն իրենց երկհատվածային մոդելում (գյուղատնտեսություն և արդյունաբերություն) ցույց են տալիս, որ նույնիսկ երկրի ներսում տարբեր ճյուղերի միջև առկա է բնակչության հոսք, մինչև աշխատանքի վարձատրությունն այդ ճյուղերում չի հավասարվել:²²

Ըստ նորդասական տեսության, արտագաղթի պատճառ են հանդիսանում աշխատուժի առաջարկի ու պահանջարկի աշխարհագրական տարբերություններն ու աշխատուժով կամ կապիտալով հարուստ երկրների միջև աշխատավարձերի տարբերությունները: Լրիվ զբաղվածության պայմաններում գոյություն ունի գծային կապ աշխատավարձի տարբերությունների և միգրացիոն հոսքերի միջև: Գնահատվել է, որ անհրաժեշտ է աշխատավարձի ավելի քան 30% տարբերություն, որպեսզի ապագա եկամուտները ծածկեն միգրացիոն ծախսերը:²³

Մոդելի այլ էմպիրիկ թեստեր բացահայտել են, որ աշխատավարձ-արտագաղթ գծային կապը տեղի չունի, և որ նշանակություն ունեն աշխատավարձի տարբերությունների աստիճանն ու երկրի եկամտի մակարդակը: Նմանապես, արտագաղթելու կարողությունը կապված է ծախսերի հետ, ուստի ամենաաղքատ մարդիկ չեն, որ արտագաղթում են և ոչ էլ ամենաաղքատ երկրներն են, որ ուղարկում են ամենաշատ աշխատուժ:²⁴ Բնակչության արտագաղթի և երկրի զարգացվածության

²¹ Lewis, W.A., 1954. Economic development with unlimited supplies of labour. *The manchester school*, 22(2), pp. 139-191:

²² Harris, J.R. and Todaro, M.P., 1970. Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American economic review*, 60(1), pp. 126-142:

²³ Krieger, H. and Maitre, B., 2006. Migration Trends in an Enlarging European Union. *Turkish Studies*, 7(1), pp. 45-66:

²⁴ De Haas, H., 2010. Migration and development: a theoretical perspective. *International migration review*, 44(1), pp. 227-264.

միջև կապն ունի շրջված Ս կորի տեսք. արտագաղթի տեմպերը աճում են երկրի հարստության աճի հետ մեկտեղ, քանզի ավելի շատ անհատներ կամ տնային տնտեսություններ են կարողանում ֆինանսավորել արտագաղթի հետ կապված ծախսերը: Այնուհետև, երբ երկիրը անցնում է զարգացվածության որոշակի մակարդակից, արտագաղթի տեմպերը կրճատվում են, իսկ դրա խթանները՝ փոխվում:

Մակրոմակարդակում նորդասական տեսությունը հայտնի է մարդկային կապիտալի միգրացիոն տեսություն անվամբ (The human capital theory of migration): Ներկայացված Սջասթադի կողմից 1962թ.-ին՝ մարդկային կապիտալի տեսությունը ընդլայնում է նորդասական տեսության շրջանակը՝ ընդգրկելով անհատի սոցիալ-ժողովրդագրական հատկանիշները՝ որպես միկրո մակարդակում արտագաղթի կարևոր չափորոշիչ:²⁵ Այսպիսի վերլուծությունների կենտրոնում ռացիոնալ անձն է, ով արտագաղթում է իր եկամուտները մաքսիմալացնելու նպատակով: Միգրացիան այստեղ դիտվում է որպես մարդկային կապիտալում ներդրումների միջոց:²⁶ Մարդկային կապիտալի ունակությունները, հմտությունները, տարիքը, ամուսնական կարգավիճակը, սեռը, զբաղվածությունն ու կարգավիճակն աշխատաշուկայում, ինչպես նաև նախընտրություններն ու ակնկալիքները մեծապես ազդում են արտագաղթելու վերաբերյալ տվյալ անհատի որոշման վրա: Անհատների միջև տարբերությունների առկայությունը կարևոր գործոն է. միևնույն ուղարկող երկրի տարբեր անհատներ ունեն տարբեր հակումներ արտագաղթի հանդեպ և, հետևաբար, կընտրեն տարբեր ընդունող երկրներ: Տարիքին զուգընթաց արտագաղթի հավանականությունը նվազում է և, սովորաբար, աճում է կրթության մակարդակի հետ:²⁷ Ուստի, ըստ մարդկային կապիտալի տեսության, միգրանտները հարաբերականորեն (ավելի) փորձառու են, քանի որ դա, այլ հավասար պայմաններում, մեծացնում է հաջողության հասնելու հավանականությունը: Բորխասը ուսումնասիրում է այս ենթադրությունը Միացյալ Նահանգների աշխատանքային շուկա ներգաղթյալների շրջանում և վեր լուծում կապը

²⁵ Sjaastad, L.A., 1962. The costs and returns of human migration. *Journal of political Economy*, 70(5, Part 2), pp. 80-93:

²⁶ Taylor, J.E. and Yunez-Naude, A., 1999. Education, Migration and Productivity. *Development Center Studies*, OECD Press, p. 22:

²⁷ Bauer, T.K. and Zimmermann, K.F., 1999. Assessment of possible migration pressure and its labour market impact following EU enlargement to Central and Eastern Europe. *IZA Research Report No. 3*, p. 15:

եկամուտների բաշխման և միգրանտների հմտությունների միջև:²⁸ Նա պարզում է, որ եկամուտների մեծ անհավասարություն ունեցող երկրների իմիգրանտները ավելի քիչ հմուտ են (բացասական ինքնընտրանք՝ negatively self-selected), քան հյուրընկալող և ուղարկող երկրների միջին աշխատողը: Նա նաև պնդում է, որ միևնույն չափելի հմտություններ ունեցող, բայց տարբեր երկրներից ժամանած իմիգրանտների եկամուտների տարբերությունների պատճառ են հանդիսանում արտագաղթի ժամանակ ծագման երկրների քաղաքական ու տնտեսական պայմանների տարբերությունները:²⁹

Միգրացիայի նորդասական տեսությունը հանդիսացել է կոնցեպտուալ քննադատության և հարուստ էմպիրիկ փորձարկման առարկա: Չնայած ներկայացված հիպոթեզները բավականին տրամաբանական են, այնուամենայնիվ, նորդասական տեսությունը դիտարկվում է որպես միգրացիայի որոշիչները արհեստականորեն սահմանափակող տեսություն, քանի որ այն ստատիկ է, անտեսում է շուկայի անկատարությունները (imperfections), համասեռ դարձնում միգրանտներին և միգրանտ հասարակությունները: Տեսությունն անտեսում է նաև ուղարկող և ընդունող երկրներում առկա իրավիճակները և դուրս է թողնում քաղաքականությունների կարևորությունը (որոնք շատ հաճախ միգրացիան խոչընդոտող գործոններ են և առաջացնում են տեղափոխման լրացուցիչ ծախսեր): Մարդկային կապիտալի տեսությունը քննադատվել է միգրացիայի չափազանց լավատեսական տեսակետ ներկայացնելու համար: Քննադատները նշում են, որ միգրացիան եկամուտները մաքսիմալացնելու տեսանկյունից միշտ չէ, որ կամավոր գործընթաց է: Մասսեյը և իր համահեղինակները վերանայում են տեսական տարբեր մոտեցումներով Եվրոպայում արված միգրացիոն հետազոտություններն ու պարզում, որ աշխատավարձի տարբերությունների և միգրացիոն հոսքերի միջև դրական կապը, չնայած որ կարևոր, սակայն ամենևին էլ միգրացիայի մակարդակների ամենաուժեղ կանխագուշակողը

²⁸ Borjas, G.J., 1987. "Self-selection and the earnings of immigrants," *American Economic Review* 77(4), pp. 531-553.

²⁹ Հրող և ձգող գործոնների ուսումնասիրությունները նույնպես առաջին անգամ կատարվել են նորդասական տեսության ներկայացուցիչների կողմից, և դրանք կներկայացվեն «Միգրացիայի պատճառներ» բաժնում:

չէ:³⁰ Նորդասականների տնտեսական բացատրությունների նկատմամբ տարածված դժգոհությունը և հրող ու ձգող գործոնների հետագա ուսումնասիրությունները հանգեցրեցին նոր տեսական հեռանկարների առաջացմանը, որոնք փորձում են ավելի լավ վերլուծել «անհատների, շարժառիթների և իրավիճակների միջև առկա փոխազդեցությունները»:³¹

Միգրացիայի տնտեսագիտության նոր տեսություն

Այս տեսությունն (The new economics of labor migration) առաջացավ նորդասական մոտեցման մի շարք ենթադրությունների քննադատության արդյունքում: Այն առաջարկեց ուսումնասիրության նոր մակարդակ՝ փոխելով միգրացիայի որոշիչների ընկալումն ու միգրացիոն հետազոտության շեշտը դնելով ոչ թե անհատական անկախության, այլ փոխադարձ կախվածության վրա:³² Հիմնական փաստարկն այն էր, որ միգրացիայի վերաբերյալ որոշումը սովորաբար կայացվում է ոչ թե առանձին անհատի, այլ ընտանիքի կամ տնային տնտեսության կողմից: Ավելին, այս որոշումների վրա ներգործություն ունի գործոնների մի խումբ, որ ձևավորվում է երկրում առկա որոշակի պայմանների արդյունքում: Այսպես, միգրանտի որոշումը ոչ թե արտացոլում է սեփական օգտակարությունը մաքսիմալացնելու ցանկությունը, այլ տնային տնտեսության «պատասխան» է ինչպես եկամտի ռիսկերին, այնպես էլ տարբեր շուկաների «ձախողումներին» (աշխատուժի շուկա, վարկային ու ապահովագրական շուկաներ):³³ Հետևաբար, միգրացիան աշխատավարձի տարբերությունների բացակայության դեպքում կամ միգրացիայի բացակայությունը եկամուտների տարբերության առկայության դեպքում չեն ենթադրում, որ անհատները ոչ ռացիոնալ են, այլ խոսում են միգրացիայի պատճառ դարձած այլ գործոնների մասին: Ստարկը որպես այսպիսի գործոն դիտարկում է զարգացող երկրներում համեմատաբար աղքատ տնային տնտեսությունների ռիսկից խուսափելու (risk aversion) հակումը, քանի որ այնպիսի ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներ, ինչպիսիք են կառավարական ծրագրերն ու

³⁰ Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A. and Pellegrino, A., 1999. *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Clarendon Press, p. 132.

³¹ Տես նախորդ հղումը, էջ 16:

³² Stark, O., 1991. *The migration of labor*. Blackwell, Oxford and Cambridge, Mass, p. 11.

³³ Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. and Taylor, J.E., 1993. *Theories of international migration: A review and appraisal*. *Population and development review* 19(3), pp.431-466.

մասնավոր ապահովագրական շուկաները, դեռևս չեն գործում, և միգրացիան հանդիսանում է այս անկատար շուկաներից ապահովագրվելու արդյունավետ միջոց:

Այս տեսությունում առանձնակի կարևոր նշանակություն ունեն դրամական փոխանցումները, քանի որ դրանք ուղղակի փաստում են ընտանիքի անդամների փոխկապակցվածության և ռիսկի տարբերակման վերաբերյալ տեսության կողմնակիցների առաջ քաշած գաղափարները: Չնայած տեսության շնորհիվ հնարավոր դարձավ նորովի ուսումնասիրել միգրացիան առաջացնող որոշիչները, սակայն, միևնույն ժամանակ, այն ենթարկվեց քննադատության ուղարկող կողմի վրա չափից ավելի կենտրոնացման համար:³⁴ Ավելին, տեսության մյուս թերությունը վերջինիս սահմանափակ կիրառությունն է եկամտից կամ զբաղվածությունը բնութագրող փոփոխականներից առաջացող ռիսկերի և շուկաների անկատարությունից բխող ազդեցությունների տարբերակման ուղղությամբ:

Համաշխարհային ցանցերի տեսություն

Համաշխարհային ցանցերի տեսությունն (World system theory) ուսումնասիրում է միգրացիոն գործընթացները պատմակառուցվածքային տեսանկյունից: Մասնավորապես, այն միգրացիայի որոշիչները կապում է համաշխարհային շուկաների կառուցվածքային փոփոխությունների հետ: Տեսության կողմնակիցները գտնում են, որ միգրացիան աճում է գլոբալիզացիայի ու երկրների միջև առկա փոխկախվածության աճի և արտադրության նոր տեսակների առաջացման հետ միաժամանակ: Արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ապրանքների արտահանման ծավալների աճն ու օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների հոսքը զարգացած երկրներից դեպի զարգացող երկրներ հանգեցրեցին բնակչության տեղաշարժի դեպի ինչպես մոտակա, այնպես էլ ավելի հեռավոր երկրներ: Այլ կերպ ասած, ցանցերի տեսության կողմնակիցների համար կապիտալի շարժունությունը առանձնակի կարևոր գործոն է, քանի որ նրանց կարծիքով բնակչության և կապիտալի հոսքերը փոխկապված են:

Աշխատանքի երկու շուկաների տեսություն

³⁴ Քանի որ դրամական փոխանցումներին մեծ տեղ էր հատկացվում, այդ պատճառով տեսությունը հիմնականում կիրառվում էր միգրանտ ուղարկող երկրների վրա միգրացիայի ու փոխանցումների ազդեցության ուսումնասիրության համար:

Երկու շուկաների տեսությունը (Dual labor market theory), ինչպես ցանցերի տեսությունը, միգրացիան կապում է կառուցվածքային փոփոխությունների հետ, սակայն բնակչության հոսքերը բացատրում է պահանջարկի տեսանկյունից:³⁵ Տեսությունը առաջ է քաշվել Պիորի կողմից, ըստ որի՝ միջազգային միգրացիայի հիմնական պատճառը զարգացած երկրներում իմիգրանտ աշխատողների մշտական պահանջարկի առկայությունն է:³⁶ Հեղինակը գտնում է, որ միգրացիան ոչ թե տվյալ երկրում առկա հրող գործոնների հետևանք է (ցածր աշխատավարձ, գործազրկություն, կոռուպցիա և այլն), այլ առաջանում է զարգացած երկրներում առկա անվերջ պահանջարկի պատճառով: Աշխատանքի երկու շուկաները կապիտալատար և աշխատատար շուկաներն են, որոնցից առաջինում կապիտալը համատեղվում է հիմնականում որակավորված և հմուտ աշխատուժով, իսկ երկրորդում գերակշռում են ոչ հմուտ և ցածր կրթությամբ աշխատողները: Հենց վերջին շուկայում էլ առաջանում է աշխատուժի պահանջարկ, քանի որ տեղաբնակները գլխավորապես զբաղեցնում են ավելի բարձր մակարդակի պաշտոններ:

Տեսության հիմնական թերությունն այն է, որ այն չի կարողանում բացատրել դեպի երկու նմանատիպ երկրներ բավականին տարբեր իմիգրացիոն հոսքերը:

1.3 Միգրացիայի պատճառները

Էռնեստ Ռավենշտեյնը համարվում է միգրացիայի ամենավաղ տեսաբաններից մեկը: Իր «Միգրացիայի կանոններ» հոդվածում նա առանձնացնում է միգրացիայի որոշման վրա ազդող գործոնների երկու խումբ՝

1. Հրող գործոններ, որոնք իրենցից ներկայացնում են տվյալ երկրի անբարենպաստ պայմաններն ու «հրում» են բնակչությանը երկրից դուրս (բարձր հարկեր, գործազրկության բարձր մակարդակ, ճնշող օրենքներ, կոռուպցիա և այլն):
2. Քաշող գործոններ, որոնք բարենպաստ պայմաններն են արտերկրում և «քաշում» են բնակչությանը երկրից:³⁷

³⁵ Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. and Taylor, J.E., 1993. Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and development review* 19(3), pp.431-466.

³⁶ Piore, M.J., 1979. Birds of passage: migrant labor and industrial societies. *Cambridge University Press*, p. 3

³⁷ Ravenstein, E.G., 1889. The laws of migration. *Journal of the royal statistical society*, 52(2), pp.241-305.

Ռավենշտեյնի կանոնները նշում են՝

1. Միգրացիայի հիմնական պատճառը արտաքին ավելի լավ տնտեսական հնարավորություններն են:
2. Երկրների միջև հեռավորության և միգրացիայի հոսքի միջև առկա է բացասական կապ (միգրացիայի գրավիտացիոն (ձգողության) մոդել):
3. Միգրացիան առաջանում է փուլերով և ոչ թե մեկ երկարաժամկետ տեղաշարժով:
4. Բնակչության տեղաշարժը երկկողմանի է:
5. Անհատական տարբերությունները (օրինակ՝ սեռ, տարիք, սոցիալական դիրք) ազդում են անհատի գաղթի որոշման վրա:

Հետագայում շատ տեսաբաններ հետևեցին Ռավենշտեյնին, որոնց թվին է դասվում Էվերետ Լին, ով վերաձևակերպեց Ռավենշտեյնի տեսությունը՝ առավել մեծ կշիռ տալով ներքին կամ «հրող» գործոններին: Նա պնդում էր, որ այնպիսի միջանկյալ խոչընդոտները, ինչպիսիք են հեռավորությունը, ֆիզիկական և քաղաքական պատնեշները կարող են ոչ միայն դժվարացնել, այլ նաև կասեցնել միգրացիոն հոսքերը:³⁸

Բնակչության բարեկեցության վրա առավել մեծ ազդեցություն ունի աշխատուժի միգրացիան (երբեմն այն անվանում են աշխատանքային միգրացիա), որը հետզհետե դառնում է միգրացիայի հիմնական շարժառիթը, հատկապես Արևելյան Եվրոպայի և Կենտրոնական Ասիայի (ԱԵԿԱ) երկրներում: Ինչպես արդեն նշվել է, միգրացիայի պարզ մոդելներում այս տիպի տեղաշարժը գլխավորապես պայմանավորված է աշխատանքի փաստացի վարձատրության տարբերություններով: Վերջինս առաջանում է աշխատուժի շուկաների տարասեռության և տարբեր աստիճանի կարգավորվածության պատճառով:

Նախ Տոդարոն 1969թ.-ին, ապա Հարիսը և Տոդարոն 1970թ.-ին կատարելագործեցին այս պարզ մոդելը՝ հայտարարելով, որ իրականում միգրացիոն հոսքերի հիմքում ոչ թե փաստացի, այլ ակնկալվող վարձատրությունն է:^{39 40} Չնայած,

³⁸ Lee, E.S., 1966. A theory of migration. *Demography*, 3(1), pp.47-57.

³⁹ Todaro, M.P., 1969. A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. *The American economic review*, 59(1), pp. 138-148.

որ այս երկու հոդվածներում մոդելները կառուցված էին քիչ զարգացած երկրներում ներքին միգրացիան հասկանալու համար, այն մեծ ճանաչում և կիրառում ստացավ նաև միջազգային միգրացիան բացատրող գրականությունում:

«Ուղեղների արտահոսքի» որոշիչների վերաբերյալ բավականին լայնածավալ գրականություն կա: Բորխասը նշում է, որ եթե անհավասարությունն ուղարկող երկրում ավելին է, քան ընդունող երկրում, այս դեպքում առկա է բացասական ընտրություն (negative selection), և արտագաղթում են ցածր որակավորում ունեցող անհատները: Հակառակ դեպքը խոսում է դրական ընտրության (positive selection) մասին, և երկիրը լքում են ավելի հմուտ մասնագետներ:⁴⁰ Այնուամենայնիվ, արտագաղթի աստիճանը բարձրագույն կրթությամբ բնակչության շրջանում ավելին է, քան ցածր կրթություն ունեցողների մոտ:

Միգրանտների կրթվածության աստիճանի վրա մեծ ազդեցություն ունեն միգրացիոն ծախսերը: Մըք-Քենզին և Ռապոպորտը Մեքսիկայի օրինակով ցույց են տալիս, որ արտասահմանում միգրացիոն ցանցի (migration network) և միգրանտների կրթվածության միջև առկա է բացասական կապ, այսինքն՝ որքան մեծ է միգրացիոն ցանցն արտերկրում, այնքան ավելի փոքր են անորոշությունն ու միգրացիոն ծախսերը, ուստի այնքան ավելի հասանելի է արտագաղթը ցածր որակավորում ունեցող անձանց շրջանում:⁴² Միկրոտնտեսական մակարդակում կատարված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ միայն եկամտի տարբերությունը չէ, որ հանգեցնում է «ուղեղների արտահոսքի»: Կարևոր գործոնների թվին են դասվում նաև կենսակերպի և ընտանեկան պատճառները, արտասահմանում հնարավորությունների որակն ու ակնկալիքները:

Աղյուսակ 1-ը ընդհանրացնում է վերը նշված երկու խումբ գործոնները ըստ տնտեսական և ժողովրդագրական, քաղաքական, սոցիալական և մշակութային շարժառիթների: Քաղաքական շարժառիթների մեջ առկա գործոնները բնութագրում են երկրներում գործող ինստիտուտների որակն ու արդյունավետությունը: Այս խմբին

⁴⁰ Harris, J.R. and Todaro, M.P., 1970. Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American economic review*, pp. 126-142.

⁴¹ Borjas, G.J., 1987. "Self-selection and the earnings of immigrants," *American Economic Review* 77(4), pp. 533-534:

⁴² McKenzie, D. and Rapoport, H., 2010. Self-selection patterns in Mexico-US migration: the role of migration networks. *The Review of Economics and Statistics*, 92(4), pp.811-821.

անհրաժեշտ է ավելացնել աշխատուժի շուկան բնութագրող ինստիտուտները նույնպես՝ ներկայացված զբաղվածության պաշտպանության, արհմիությունների գործունեության արդյունավետության, գործազրկության նպաստների ծածկույթով և այլն, որոնք ևս ազդում են միգրացիայի վրա:^{43 44}

Աղյուսակ 1: Միգրացիայի շարժառիթները

Շարժառիթներ	«Հրող» գործոններ	«Քաշող» գործոններ
Տնտեսական և ժողովրդագրական	Աղքատություն Գործազրկություն Ցածր աշխատավարձ Ծնելիության բարձր մակարդակ Հիմնական կրթության կամ առողջապահության պակաս	Բարեկեցության բարձրացման ներուժ Անձնական կամ մասնագիտական աճ
Քաղաքական	Կոնֆլիկտ, անապահովություն և հանցագործությունների բարձր մակարդակ Կառավարման ցածր որակ Կոռուպցիա Մարդու իրավունքների ոտնահարում	Անվտանգություն և ապահովություն Քաղաքական ազատություն
Սոցիալական և մշակութային	Խտրականություն հիմնված սեռի, ծագման, կրոնի և այլնի վրա	Ընտանիքի վերամիավորում Էթնիկ հայրենիք (սփյուռքի հետ վերադարձ) Խտրականության բացակայություն

Աղբյուրը: Համաշխարհային Բանկի անձնակազմ

⁴³ Cigagna, C. and Sulis, G., 2015. On the potential interaction between labour market institutions and immigration policies. *International Journal of Manpower*, 36(4), pp.441-468.

⁴⁴ Palmer, J.R. and Pytlikova, M., 2015. Labor market laws and intra-European migration: The role of the state in shaping destination choices. *European Journal of Population*, 31(2), pp.127-153.

1.4 Միգրացիոն հոսքերի ազդեցությունը տնտեսության զարգացման վրա

Ուղարկող և ընդունող երկրների տնտեսությունների և բնակչության բարեկեցության վրա միգրացիայի ազդեցության ուսումնասիրությամբ զբաղվող գրականությունը բավականին լայնածավալ է և ներկայացնում է միգրացիայի ոլորտի հետազոտությունների հիմնական ուղղությունը: Այստեղ գոյություն ունի նաև հետազոտությունների առանձին ճյուղ, որը զբաղվում է այսպես կոչված «անցումային» միգրացիայով, որի դեպքում միգրանտները ուղղակի մուտք են գործում մի երկրի տարածք ֆինանսական միջոցները համալրելու կամ որոշ վարչական խնդիրների լուծման նպատակով, ինչն էլ թույլ է տալիս հետագայում տեղափոխվել սկզբնական նպատակային երկիր: Ընդունող երկրի վրա միգրացիայի ազդեցությամբ զբաղվող գրականությունը ներառում է վերոնշյալ միգրացիայի տեսակը, ուստի աշխատանքում կներկայացնենք միայն միգրացիայի հետևանքները ուղարկող և ընդունող երկրների տեսանկյունից: Ընդունող երկրի վրա միգրացիայի տնտեսական ազդեցությունները ներկայացված են ավելի համառոտ կերպով, և հիմնական ուշադրությունը սևեռված է ուղարկող երկրում միգրացիայի հետևանքների վրա:

1.4.1 Միգրացիայի հետևանքներն ընդունող երկրի տնտեսությունում

Պարզ է, որ իմիգրացիան մեծացնում է աշխատուժի առաջարկը: Սակայն վերջինիս ազդեցությունը զբաղվածության և աշխատավարձի վրա հիմնականում կապված է աշխատուժի նկատմամբ պահանջարկի առաձգականության և արտադրության այլ գործոնների հետ (օրինակ՝ կապիտալ) փոխարինման կամ փոխլրացման առաձգականություններից: Իմիգրացիան, որն արձագանքում է որոշակի որակավորման մակարդակում կամ հատուկ հմտություններ պահանջող ոլորտում առաջարկի և պահանջարկի անհավասարակշռությանը, կարող է ավելի շահավետ լինել հետևյալ երկու պատճառներով: Նախ, քանի որ այն արձագանքում է հմտությունների պակասին, այն չի կարող դուրս մղել այդ ոլորտում առկա ազգային բնակչությանը: Երկրորդ, որակավորված աշխատողները հաճախ ոչ հմուտներին փոխլրացնող արտադրական գործոններ են, ինչի շնորհիվ վերջիններս բարելավում են տվյալ աշխատանքի շուկայի հեռանկարները: Ազգային բնակչությանը փոխարինող

արտադրական գործոն լինելու պարագայում նույնպես հստակ չէ այն, որ իմիգրացիան բացասաբար է ազդելու տեղաբնակների բարեկեցության վրա:

Այստեղ գլխավոր էմպիրիկ խնդիրն ընդունող երկրի աշխատուժի առաջարկի վրա իմիգրացիայի զուտ ազդեցության վերհանումն է: Առկա բոլոր միջոցները մեկ ընդհանուր խնդիր ունեն. հետազոտությունները ոչ փորձարարական են (non-experimental), այսինքն իմիգրացիայի չափերը պատահական բնույթով (randomization) ըստ ժամանակի և տարածության իրարից չեն տարբերվում (ինչը տեղի կունենար լաբորատոր փորձերում). դրանք ավելի շուտ սիստեմատիկ ուժերի արդյունք են: Մասնավորապես, առավել գրավիչ երկրները իմիգրանտների ավելի մեծ հոսքեր են ունենում:⁴⁵ Սա է պատճառը, որ օրինակ զբաղվածության մակարդակը ըստ տարածաշրջանների համեմատելիս բավականին բարդ է առանձնացնել իմիգրացիայի զուտ ազդեցությունը:

Տվյալ երկրի աշխատանքի շուկայի վրա միգրացիայի ազդեցության գնահատման համար օգտագործվում է երկու մոտեցում: Մի շարք ուսումնասիրություններ գնահատում են արտադրական ֆունկցիան տեղի բնակչության և իմիգրանտների միջև փոխարինման առաձգականությունը հաշվարկելու համար, մինչդեռ ներկայիս հետազոտությունների մեծ մասը այս ազդեցության գնահատումն իրականացնում է աշխատավարձի կամ գործազրկության կրճատ տիպի (reduced-form) հավասարության միջոցով, որտեղ իմիգրանտների մասնաբաժինը տվյալ տարածքում կամ արտադրական սեկտորում հիմնական բացատրող փոփոխականն է: Շատ մասնագետներ օգտագործում են գործիքային փոփոխականներ վերոնշյալ խնդիրը շրջանցելու համար: Զբաղվածության և աշխատավարձերի վրա իմիգրացիայի ազդեցության գնահատման շեղումներից խուսափելու ուղղությամբ կիրառվող երկրորդ մոտեցումը բնական փորձերի (natural experiment) վերլուծությունն է, որտեղ իմիգրացիայի ժամանակահատվածն ու ուղղությունը պայմանավորված չէ տնտեսական շարժառիթներով: Այս բնական փորձերը ավելի հետաքրքիր են այն առումով, որ դրանք ավելի «մոտ» են պատշաճ կերպով մշակված փորձերին և օգտագործում են իրադարձություններ, որոնք միգրացիայի արտաժին (exogenous) հոսքերի արդյունք են:

⁴⁵ Ինչպես տեղի ունեցավ Եվրոպայի միգրացիոն ճգնաժամի ժամանակ, երբ փախստականների մոտ 50%-ը բնակություն հաստատեց Գերմանիայում:

Գրեթե բոլոր այս տիպի հետազոտությունները գտնում են, որ իմիգրացիայի ազդեցությունը տեղի բնակչության վրա բավականին փոքր է:

Լրացուցիչ աշխատութն, իհարկե, միգրացիայի ազդեցության միայն մի կողմն է: Այն պետք է, որ դրական ազդեցություն ունենա արտադրանքի պահանջարկի և, հետևաբար, աշխատուժի պահանջարկի վրա: Այնուամենայնիվ, մինչ այժմ հնարավոր չի եղել քանակապես գնահատել ապրանքների շուկայի վրա միգրացիայի պոտենցիալ դրական ազդեցությունը (կամ անուղղակի ազդեցությունը կապված ապրանքների կամ ծառայությունների տեսակի ավելացման հետ):

Վերջին մի շարք հետազոտություններ գտել են, որ իմիգրացիան դրական ազդեցություն ունի իմիգրանտների հայրենիքի և հյուրընկալող երկրի միջև առևտրի վրա: Օրինակ, Կանադայի օրինակով ցույց է տրվել, որ որոշակի երկրից դեպի Կանադա իմիգրանտների 10% աճը հանգեցնում է այդ երկրի Կանադայի արտահանման և տվյալ երկրից Կանադա ներմուծման ծավալների համապատասխանաբար 1% և 3% աճի:^{46 47} Առևտրի վրա դրական ազդեցությունը բացատրվում է երկու հիմնական տեսանկյուններից: Առաջին, իմիգրանտները նախընտրում են սպառել իրենց հայրենիքի ապրանքները, ինչը, հավանաբար, ճաշակի կամ զգայական կապվածության արդյունք է: Երկրորդ, իմիգրանտները կարող են նվազեցնել իրենց ծագման երկրի հետ երկկողմանի առևտրի գործարքային ծախսերը իրենց անհատական բնութագրերի (գործարար կապեր) կամ ընդհանուր գծերի (օրինակ լեզու) միջոցով:⁴⁸

Իմիգրացիայի և երկրի հարկաբյուջետային հաշիվների միջև կապը գրականությունում դրական նշան ունի, և ցույց է տրվում, որ իմիգրանտները պետբյուջեի եկամուտներն ավելացնում են ավելի մեծ չափով, քան պետական ու

⁴⁶ Head, K. and Ries, J., 1998. Immigration and trade creation: econometric evidence from Canada. *Canadian journal of economics*, pp.47-62.

⁴⁷ Իհարկե այս արդյունքներից չենք կարող հստակ պատճառահետևանքային կապեր վեր հանել, քանի որ իմիգրացիան կարող է կապված լինել որոշ ոչ տեսանելի (unobserved) գործոնների հետ, որ ազդում են առևտրի վրա (օրինակ գործընկեր երկրների մշակութային նմանությունները կամ արտաքին առևտրի նույնատիպ քաղաքականությունը):

⁴⁸ Girma, S. and Yu, Z., 2002. The link between immigration and trade: Evidence from the United Kingdom. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 138(1), pp.115-130.

սոցիալական ապահովագրության ծախսերը:⁴⁹ Զուտ դրական ազդեցության հիմնական պատճառը միգրանտների տարիքային կազմն է. նրանք համեմատաբար ավելի երիտասարդ են և հաճախ չամուսնացած, հետևաբար, իմիգրացիան հակում ունի ավելացնելու կրթության վրա կատարվող ծախսերը և նվազեցնելու առողջապահության հատկացումները: Զուտ ազդեցությունն այն է, որ ընդհանուր ծախսերն ավելի փոքր են: Այստեղ, սակայն, շատ կարևոր է հաշվի առնել իմիգրացիայի կենսացիկլի հեռանկարները: Ինչպես նշում են Միլլերն ու Լին. «Իմիգրացիայի առաջացրած հետևանքների միակ տրամաբանական հաշվարկը ժամանակի մեջ հաշվարկն է, երբ իմիգրանտի ժամանումից հետո գնահատվում է նրա գործունեության զուտ ազդեցությունը նաև հետագա տարիներին»:⁵⁰ ԱՄՆ տվյալներով նրանք ցույց են տալիս, որ լրացուցիչ իմիգրանտի հարկաբյուջետային ազդեցության զուտ ներկա արժեքը սկզբում բացասական է, ապա 25 տարիների ընթացքում դառնում է դրական և շարունակում աճել:

Իմիգրացիայի և տնտեսական աճի միջև կապն ուսումնասիրող տեսական գրականությունը վերջին ժամանակներում մեծ առաջընթաց է գրանցել: Տնտեսական աճի սովորական նորդասական մոդելը ցույց է տալիս, որ միգրանտների մարդկային կապիտալը տնտեսական աճի որոշիչ գործոններից մեկն է:⁵¹ Այստեղ հիմնական հարցն այն է, թե որքանով են եկաժների և տեղի բնակչության հմտություններն իրարից տարբեր⁵² կամ արդյոք միգրանտները «բավարար» քանակի մարդկային կապիտալ բերում են իրենց հետ, թե ոչ: Այս տեսանկյունից ոչ հմուտ իմիգրացիան նվազեցնում է մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն, մինչդեռ որակավորված մասնագետների ներհոսքը արագացնում է տնտեսական աճը: Վերջինս ավելի մեծ կարևորություն կստանա էնդոգեն (ներծին) տնտեսական աճի մոդելներում:

⁴⁹ Poot, J. and Cochrane, W., 2005. Measuring the Economic Impact of Immigration: A scoping paper. *University of Waikato, Population Studies Centre*, p. 35

⁵⁰ Lee, R. and Miller, T., 2000. Immigration, social security, and broader fiscal impacts. *The American Economic Review*, 90(2), pp.350-354.

⁵¹ Այս տիպի մոդելում արտադրանքը ֆունկցիա է աշխատուժից, մարդկային կապիտալից (ովքեր կարող են ազատ տեղաշարժվել երկրների միջև) և ֆիզիկական կապիտալից (որն անշարժ է երկրների միջև), երկրների միջև առևտուրը բացակայում է, և տնտեսական աճի գլխավոր ուժը էկզոգեն (արտածին) տեխնոլոգիական առաջընթացն է:

⁵² Borjas, G.J., 1999. The economic analysis of immigration. *Handbook of labor economics*, 3, pp.1697-1760.

Ի համեմատ տեսական գրականությանը, բավականին քիչ թվով էմպիրիկ հետազոտություններ կան, որ գնահատում են տնտեսական աճի և իմիգրացիայի միջև կապը: Ընդ որում, այդ ուսումնասիրությունների արդյունքները հակասական են: Օրինակ Բառոուն և Սալա-ի-Մարտինը գտել են, որ իմիգրացիան ԱՄՆ-ում և Ճապոնիայում ունեցել է դրական, սակայն փոքր ազդեցություն:⁵³ Նման եզրահանգման են եկել նաև Բյութեյնը, Դյումոնը և Ռաուն, ովքեր ՏՀԶԿ (Տնտեսական Համագործակցության և Զարգացման Կազմակերպություն) 22 երկրների համար ցույց են տվել, որ միգրանտների մարդկային կապիտալի և մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի միջև առկա է դրական կապ: Սակայն այս ազդեցությունը փոքր է նույնիսկ այն երկրներում, որոնք կիրառում են ընտրանքային միգրացիայի քաղաքականություն (selective migration policy):⁵⁴ Մյուս կողմից, Լիսենկովան, Մեռետտը և Ռայթը, սերունդների համընկման դինամիկ մոդելի (overlapping generations dynamic model) շրջանակներում մոդելավորելով բնակչության ներհոսքը դեպի Շոտլանդիա, գտնում են, որ այն էականորեն նպաստել է երկրի տնտեսական աճին:⁵⁵ Այնուամենայնիվ, Բլանչարդի և Կատցի արդյունքները խոսում են հակառակ ազդեցության մասին:⁵⁶ Փաստերի պակասն ու հակասական արդյունքները վկայում են, որ այս հարցը պահանջում է քանակապես ավելի շատ և խորը հետազոտությունների իրականացում:

1.4.2 Միգրացիայի հետևանքներն ուղարկող երկրի տնտեսությունում

Քանի որ ՀՀ-ն համարվում է ուղարկող երկիր, աշխատանքում առավել մանրամասն կանդրադառնանք «աղբյուր» երկրի վրա միգրացիայի ազդեցության ուղիներին, որոնք դասակարգված են հետևյալ խմբերում՝

1. Աշխատուժի շուկա և ժողովրդագրական ազդեցություն⁵⁷
2. Դրամական փոխանցումներ

⁵³ Barro, R.T. and Sala-i-Martin, X., 1992. Regional growth and migration: A Japan-United States comparison. *Journal of the Japanese and International Economies*, 6(4), pp.312-346.

⁵⁴ Boubtane, E., Dumont, J.C. and Rault, C., 2015. Immigration and economic growth in the OECD countries 1986-2006. *IZA Discussion Paper Series*, No. 8681, pp. 1-35

⁵⁵ Wright, R., Lisenkova, K. and Merette, M., 2013. Immigration and Economic Growth. *Ecomod Working Paper*, No. 5607, pp. 1-23.

⁵⁶ Blanchard, O.J., Katz, L.F., Hall, R.E. and Eichengreen, B., 1992. Regional evolutions. *Brookings papers on economic activity*, 1992(1), pp.1-75.

⁵⁷ Hanson, G.H., 2010. International migration and the developing world. *Handbook of development economics*, 5, pp.4363-4414.

1.4.2.1 Աշխատուժի շուկա և ժողովրդագրական ազդեցություն

Աշխատուժի շուկայի վրա էմիգրացիան ազդում է մի շարք ուղղություններով. այն կարող է փոխել աշխատուժի առաջարկը, որակավորված աշխատողների տեսակարար կշիռը և աշխատավարձի կառուցվածքը: Միշրան իր հոդվածում ուսումնասիրում է Մեքսիկայից դեպի ԱՄՆ աշխատողների արտահոսքի և տեղի աշխատանքի շուկայում աշխատավարձի միջև փոխկապվածությունն (correlation) ըստ կրթության մակարդակի և աշխատանքային փորձի:⁵⁸ Նա 1970-2000թթ. համար գնահատում է արտահոսքի նկատմամբ աշխատավարձի առաձգականությունը (0.4), ինչը ենթադրում է, որ այլ հավասար պայմաններում էմիգրացիայի պատճառով աշխատուժի առաջարկի 10% կրճատումը բերում է աշխատավարձի 4% աճ: Հաշվի առնելով իր ստացած արդյունքները և այն, որ վերոնշյալ ժամանակահատվածում Մեքսիկայի աշխատուժի 13%-ը տեղափոխվել է ԱՄՆ՝ հեղինակը ցույց է տալիս, որ երեսուն տարիների արտագաղթը բերել միջին աշխատավարձի 8% աճ: Ընդ որում, այս աճն ավելի մեծ է միջին տարիքի և 9-15 տարվա կրթություն ունեցողների մոտ:

Արտագաղթի հետևանքով աշխատուժի շուկայի կառուցվածքի փոփոխությանը զուգահեռ կարելի է ենթադրել, որ կապիտալի առաջարկը ևս պետք է փոխվի, և օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներհոսքի ծավալը կրճատվելու է (քանի որ կապիտալ-աշխատուժ հարաբերակցությունը այժմ ավելի բարձր է, և հետևաբար, համեմատաբար ավելի ցածր է կապիտալի եկամտաբերությունը): Մյուս կողմից, աշխատավարձի աճը հանգեցնում է աշխատատար ապրանքի արտադրությունում երկրի համեմատական առավելության խաթարմանը, ինչն էլ հանգեցնում է այդ ապրանքների արտահանման կրճատման: Վերոնշյալ երկու գործոններն էլ հակազդում են արտագաղթի հետևանքով աշխատավարձի աճին: Այստեղ Միշրայի արդյունքները ցույց են տալիս, որ կապիտալի կուտակման կամ առևտրի արձագանքն էմիգրացիային այնքան փոքր է, որ այն չի վերացնում աշխատավարձի վրա վերջինիս հետևանքները: Այս արդյունքը այդքան էլ զարմանալի չէ. չնայած ԱՄՆ-ի և Մեքսիկայի միջև առևտրի և ներդրումների պատնեշների զգալի կրճատմանը, այնուամենայնիվ, աշխատավարձերի տարբերությունը այս երկրներում դեռևս նշանակալի է: Քանի որ առևտուրն ու

⁵⁸ Mishra, P., 2007. Emigration and wages in source countries: Evidence from Mexico. *Journal of Development Economics*, 82(1), pp.180-199.

ներդրումները բավարար չեն արտադրական գործոնների գները երկրներում հավասարեցնելու համար, այդ պատճառով մի երկրից մյուսն աշխատողների տեղաշարժը անպայմանորեն աշխատավարձերի փոփոխության պատճառ է դառնալու:

Ուղարկող երկրում էմիգրացիայի ժողովրդագրական հետևանքները լինում են երկու տեսակի՝ ուղղակի և անուղղակի:⁵⁹ Բնակչության կազմի վրա ուղղակի ազդեցությունը ենթադրում է կառուցվածքային փոփոխություն, երբ արտագաղթի՝ ներգաղթը գերազանցող տեմպերը բերում են բնակչության աճի տեմպերի կրճատման, և այս կրճատումն ուղեկցվում է սեռատարիքային և կրթական խմբերում կառուցվածքային տեղաշարժերով: Իսկ անուղղակի հետևանքները դրսևորվում են պտղաբերության, մահացության և ժողովրդագրական այլ պարամետրերով: Վերջիններիս ազդեցությունը վարքագծային փոփոխությունների վրա կարող է տեսանելի լինել միայն մեկ սերունդ անց:

Կառուցվածքային տեղաշարժերի ընդհանուր ազդեցությունն այն է, որ արտագաղթի աճի հետ նվազում է աղքատ երկրում աշխատունակ բնակչության թիվը, և ավելանում երեխաների և մեծահասակների տեսակարար կշիռը: Վերջինս նվազեցնում է երկրի արտադրական հնարավորություններն ու երկարաժամկետ բացասական ազդեցություն ունենում տնտեսության պոտենցիալ ՀՆԱ-ի վրա (հատկապես փոքր ու ռեսուրսներով աղքատ երկրներում): Արտադրության մակարդակի կառուցվածքային կրճատումն ու մեծահասակների տեսակարար կշիռն ավելացումն ուղեկցվում է հարկաբյուջետային հատվածում անհավասարակշռվածության ավելացմամբ (հարկային մուտքերի նվազման հետ աճում են առողջապահության և սոցիալական ապահովության ծախսերը): Ավելին, փոխվում է ոչ միայն աշխատունակ բնակչության քանակը, այլև սեռական կազմը. եթե հեռացողների մեջ համեմատաբար մեծ է երիտասարդ կանանց տեսակարար կշիռը, ապա այն կնպաստի երկրում ծնելիության մակարդակի նվազման:⁶⁰ Եթե արտագաղթում են ավելի շատ տղամարդիկ, ապա կանանց տեսակարար կշիռը մնացյալ բնակչության մեծ կմեծանա և սա, հավանաբար, կբերի ծնելիության

⁵⁹ Zachariah, K.C., Mathew, E.T. and Rajan, S.I., 2001. Social, economic and demographic consequences of migration on Kerala. *International Migration*, 39(2), pp.43-71.

⁶⁰ Ծնելիության մակարդակը հազար մարդուն ընկնող ծնունդների թիվն է, իսկ պտղաբերության մակարդակը մեկ կնոջ հաշվով (կամ հազար կանանց հաշվով) ծնունդների թիվը:

մակարդակի աճ: Արտագաղթի կառուցվածքի հետ կապված կարևորագույն հարցը, թերևս, միգրանտների որակական կառուցվածքի փոփոխության խնդիրն է: Շատ երկրներում առկա է միգրացիայի դրական ընտրանք, այսինքն՝ արտագաղթում են կրթված և որակավորված անձիք: Սա ուղարկող երկրի համար արտագաղթի ամենավտանգավոր տեսակն է: Գիբսոնը և Մըք-Քենզին «ուղեղների» տակ ներառում են ինժեներների, ֆիզիկոսների, գիտնականների և համալսարանական կրթությամբ այլ հմուտ մասնագետների:⁶¹ Ներկայիս տնտեսական և սոցիալական գրականությունը չի առանձնացնում այս տիպի միգրացիայի ազդեցության գնահատման մեկ ընդհանուր մոտեցում: Դոքուան, Լոհեստը և Մարֆուկը տվյալ կրթության մակարդակում ուղեղների արտահոսքի աստիճանը գնահատում են որպես տվյալ երկրում ծնված, սակայն արտասահմանում բնակվող 25 տարին լրացած և տվյալ կրթության մակարդակով անձանց քանակի հարաբերություն նույն երկրում բնակվող նմանատիպ անձանց ընդհանուր քանակին:⁶² Սովորաբար այս արտահոսքը տեղի է ունենում զարգացող երկրից դեպի առավել զարգացած երկրի ուղղությամբ:

Մակրոտնտեսական մակարդակում «ուղեղների արտահոսքի» աստիճանը երկրների միջև բավականին տարբեր է: Այն տատանվում է 5.4%-ից (40 միլիոն և ավելի բնակչությամբ զարգացող երկրներում) մինչև 45% փոքր զարգացող կղզի պետություններում (միջին զարգացող երկրում այս ցուցանիշը 7.3% է):⁶³ Ավելի փոքր բնակչությամբ երկրներում արտահոսքի աստիճանն ավելի բարձր է: Ավելին, այն խնդիր է նաև քաղաքապես անկայուն և մարդկային կապիտալի ցածր մակարդակ ունեցող երկրներում: Շատ զարգացող երկրներում կանանց կրթության մակարդակն ավելի ցածր է, քան տղամարդկանց, մյուս կողմից որակավորված արտագաղթողների քանակը գրեթե նույնն է կանանց և տղամարդկանց շրջանում, հետևաբար կարող ենք

⁶¹ Gibson, J. and McKenzie, D., 2011. Eight questions about brain drain. *The Journal of Economic Perspectives*, 25(3), pp.107-128.

⁶² Docquier, F., and Marfouk, A., 2005. International Migration by Education Attainment, 1990-2000, pp. 151-199 in C. Özden and M. Schiff (eds.) *International Migration, Remittances and the Brain Drain*. New York: Palgrave, Macmillan.

⁶³ Docquier, F., Lohest, O. and Marfouk, A., 2007. Brain drain in developing countries. *The World Bank Economic Review*, 21(2), pp.193-218.

եզրակացնել, որ «ուղեղների արտահոսքի» աստիճանը կանանց շրջանում ավելի մեծ է:⁶⁴

Չնայած որ այս տիպի միգրացիան ուսումնասիրող տեսական գրականությունը բավականին լայնածավալ է, այնուամենայնիվ, ուղարկող երկրի տնտեսության վրա վերջինիս բացասական ազդեցության վերաբերյալ դեռևս ակնհայտ ապացույց չկա: Ավելին, վերջին 15 տարվա տեսական գրականությունը փորձում է ցույց տալ, որ այս տիպի միգրացիան կարող է նաև դրական ազդեցություն ունենալ ուղարկող երկրի վրա: Կրթված աշխատողների կորուստը կարող է վնասել երկիրը կարճաժամկետ հատվածում, սակայն ապագայում միգրացիայի վերաբերյալ մարդկանց ձգտումները կարող են մարդկային կապիտալում ներդրումների կուտակման շարժառիթ հանդիսանալ, որը կարող է լինել այնքան շահավետ, որքան դրամական փոխանցումների ստացումն է կամ որակավորված աշխատուժի վերադարձը: Վերջապես, կրթված աշխատողների հոսունությունը կարող է արագացնել տեխնոլոգիայի տարածման (technological diffusion) գործընթացը՝ ապահովելով տնտեսական աճ երկարաժամկետ հատվածում:

Բինը, Դոքուան և Ռապոպորտն առանձնացնում են ուղեղների արտահոսքի երկու ազդեցություն՝ «ուղեղների ազդեցություն» և «արտահոսքի ազդեցություն»:⁶⁵ Առաջինը ենթադրում է, որ միգրացիոն հեռանկարները բարձրացնում են երկրի մարդկային կապիտալում կատարվող ներդրումների ծավալը (քանի որ կրթության վարձատրությունը արտասահմանյան զարգացած երկրներում ավելի բարձր է)՝ այդպիսով նպաստելով կրթվածության միջին մակարդակի աճին: Երկրորդն իրենից ներկայացնում է որակավորված միգրանտների փաստացի հոսքը: Ըստ հեղինակների՝ եթե առաջին ազդեցությունը գերազանցում է երկրորդը, ապա զուտ ներգործությունը երկրի տնտեսության վրա դրական է: Օգտագործելով 37 զարգացող երկրների միջհատվածային տվյալներ՝ նրանք ցույց են տալիս, որ «շահավետ ուղեղների արտահոսքը» (beneficial brain drain) գործնականում հնարավոր երևույթ է: Այնուամենայնիվ, բավականաչափ բարդ է դրական ազդեցությունը փաստող էմպիրիկ

⁶⁴ Docquier, F. and Rapoport, H., 2012. Globalization, brain drain, and development. *Journal of Economic Literature*, 50(3), pp.681-730.

⁶⁵ Beine, M., Docquier, F. and Rapoport, H., 2001. Brain drain and economic growth: theory and evidence. *Journal of development economics*, 64(1), pp.275-289.

ապացույցներ ներկայացնել, քանի որ կրթությունը, միգրացիան և տնտեսական ակտիվությունը միաժամանակյա տեղի ունեցող գործընթացներ են:

«Ուղեղների օգուտի» (“Brain gain”) մյուս կարևոր աղբյուրը վերադարձող միգրանտներն են: Մասնավորապես, միգրանտները, որոնք ետ են գալիս հայրենիք, իրենց հետ կարող են բերել արտադրական կարողությունների տարրեր, որոնք հնարավոր է ձեռք բերել միայն արտասահմանում: Շատ դեպքերում միգրանտները վերադառնում են իրենց կարիերայի առավել հասուն փուլում, երբ դեռևս չեն անցել թոշակի և հակված են արտասահմանում իրենց խնայած միջոցների հաշվին ձեռնարկատիրությամբ զբաղվել հայրենիքում: Նույնիսկ եթե միգրանտները հետ չեն վերադառնում, նրանք կարող են «փոխհատուցել» արտահոսքի հետևանքով առաջացած կորուստները՝ միջինից ավելի բարձր ծավալի դրամական փոխանցումներ կատարելով:⁶⁶

Էմիգրացիայի անուղղակի ազդեցության օբյեկտը երկրում պտղաբերության և մահացության մակարդակներն են: Արտագաղթը բացասական հետևանքներ է ունենում երկրում պտղաբերության վրա մի շարք վարքագծային գործոնների միջոցով: Առաջին, շատ երիտասարդներ կարող են ի սկզբանե հակված լինել հետևելու իրենց ծնողներին և արտագաղթելու: Այս դեպքում նրանք անընդհատ կհետաձգեն ամուսնության և երեխաներ ունենալու պլանները, իսկ երբ արտագաղթեն, հնարավոր է այս պլաններն իրագործելու խոչընդոտները ավելի մեծ լինեն: Հետևաբար, ամուսնության միջին տարիքի աճը կհանգեցնի երեխաների թվի կրճատման: Երկրորդ, եթե միգրանտները հեռանում են և երկար ժամանակ թողնում կանանց, այդ դեպքում, բնականաբար նվազում է պտղաբերության մակարդակը: Երրորդ, միգրանտի համար մեծ ընտանիք ունենալը ծախսատար է շատ առումներով (գոյատևման, բնակության, կրթության, ճանապարհորդության ավելացած ծախսեր): Հետևաբար, նրա համար ցանկալի է ունենալ ավելի փոքր ընտանիք: Այսպիսով, միգրացիան կարող է կառուցվածքային տեղաշարժերի հետևանքով բերել ծնելիության աճ (երբ աճում է

⁶⁶ Bollard, A., McKenzie, D., Morten, M. and Rapoport, H., 2011. Remittances and the brain drain revisited: The microdata show that more educated migrants remit more. *The World Bank Economic Review*, 25(1), pp. 132-156.

երկրում մնացած երիտասարդ կանանց տեսակարար կշիռը), սակայն վարքագծային գործոնները կարող են նվազեցնել երկրում պտղաբերության մակարդակը:⁶⁷

Կառուցվածքային և վարքագծային գործոնները բնականաբար, ազդում են նաև մահացության մակարդակի վրա (հազար մարդու հաշվով մահացողների թիվ): Աշխատունակ տարիքի անձանց արտագաղթը բարձրացնում է մահացության մակարդակը, քանի որ, այլ հավասար պայմաններում, մահացությունն ավելի հաճախակի բնույթ ունի շատ երիտասարդ և շատ տարեցների շրջանում (սակայն այս ազդեցությունը համեմատաբար փոքր է): Վարքագծային փոփոխությունները հիմնականում կապվում են դրամական փոխանցումների հետ, և նշվում է, որ այս ֆինանսական միջոցները բարելավում են ընտանիքի բարեկեցությունը, կրթությունն ու սնուցումը, ավելի հասանելի դարձնում առողջապահական ծառայությունները՝ նվազեցնելով մահացության մակարդակը:

Ուղարկող երկրում արտագաղթի ազդեցությունների մեջ անհրաժեշտ է նշել նաև դրա սոցիալական և հարկաբյուջետային ազդեցությունների մասին: Շատ դեպքերում միգրացիայի վերաբերյալ որոշումը կատարվում է տնային տնտեսության մակարդակում և նպատակ ունի բարելավել վերջինիս բարեկեցությունը: Միևնույն ժամանակ, թողնել ընտանիքն ու այլ երկրներ արտագաղթելը կապված է բավականին մեծ հոգեբանական ծախսի հետ:⁶⁸ Այս «ծախսն» ավելի արտահայտված է ժամանակավոր, սեզոնային կամ շրջանակային միգրանտների ընտանիքներում, որտեղ առկա է ամուսնալուծության, սոցիալական ցանցերի մասնատման կամ հոգեբանական լարվածության ավելի մեծ ռիսկ:⁶⁹ Ընդ որում, այս ազդեցության հիմնական կրողը ոչ միայն միգրանտն է, այլ նաև նրա ընտանիքը (հատկապես աղքատ ընտանիքներում, որոնք չունեն բավարար ֆինանսներ մի քանի հոգով

⁶⁷ Zachariah, K.C., Mathew, E.T. and Rajan, S.I., 2001. Social, economic and demographic consequences of migration on Kerala. *International Migration*, 39(2), pp.43-71.

⁶⁸ D'Emilio, A.L., Cordero, B., Bainvel, B., Skoog, C., Comini, D., Gough, J., Dias, M., Saab, R. and Kilbane, T., 2007. The impact of international migration: Children left behind in selected countries of Latin America and the Caribbean. *New York: UNICEF*, pp. 8-9

⁶⁹ Kahn, K., M. Collison, S. Tollman, B. Wolff, M. Garenne, & S. Clark. 2003. Health Consequences of Migration: Evidence from South Africa's Rural Northeast (Agincourt). *Paper prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective, Johannesburg, South Africa*, 4-7 June 2003, p. 2.

արտագաղթելու համար):⁷⁰ Դե-Էմիլիոն նշում է, որ որքան մեծ է ծնողների և երեխաների բաժանման ժամանակահատվածը, այնքան ավելի մեծ հավանականություն կա, որ երեխաների համար ծնողները կփոխարինվեն ընտանիքի մյուս անդամներով կամ նրանք իրենք կստանան խնամակալի դերն ընտանիքում: Մերժման, լքվածության ու կորստի զգացումներն այլևս չեն կարող փոխհատուցվել արտասահմանից ուղարկված նվերներով կամ դրամական փոխանցումներով:⁷¹ ՄԱԿ-ի համոզմամբ վերջին ժամանակներում տեխնոլոգիայի առաջընթացի հետ (հեռախոսակապի կամ տեսազանգի հնարավորություն) բաժանման բացասական հետևանքները նվազել են:⁷² Ծնողներից բաժանումը երեխաների կյանքում թողնում է նաև երկարաժամկետ հետևանքներ: Օրինակ, Մեքսիկայում ցույց է տրված, որ միգրանտների ընտանիքների սերունդներն ունեն կրթական հաստատություններ հաճախելու ավելի ցածր մակարդակ, քանի որ որդիները հակված են կրկին արտագաղթելու (հետևաբար քիչ ուշադրություն են դարձնում կրթության վրա), իսկ դուստրերի մոտ ավելանում է աշխատանքային ծանրաբեռնվածությունը:⁷³

Արտագաղթի դրական ընտրանքը կարող է նաև ազդել ուղարկող երկրի հարկաբյուջետային հաշիվների վրա: Այն երկրներում, որտեղ եկամտի հարկը աճող (progressive) բնույթ ունի, կրթված և բարձր վարձատրվող աշխատողների արտահոսքը հանգեցնում է պետբյուջե ուղղվող պոտենցիալ հարկերի կրճատման: Այստեղ հետաքրքիր է Դեսայի և իր համահեղինակների հետազոտությունը, որտեղ ուսումնասիրվում են ուղեղների հոսքի հարկաբյուջետային հետևանքները:⁷⁴ Նրանք ցույց են տալիս, որ միգրացիայի հետևանքով պետական եկամուտները կրճատվում են 2.5%-ով, ինչը, հեղինակների կարծիքով, այդքան էլ նշանակալի ազդեցություն չէ:

⁷⁰ Ratha, D., Mohapatra, S. and Scheja, E., 2011. Impact of migration on economic and social development: A review of evidence and emerging issues. *World Bank Policy Research Paper No. 5558*, pp. 1-39.

⁷¹ Տես հղում 68:

⁷² United Nations Development Program (UNDP). 2009. Overcoming Barriers: Human Mobility and Development. *UNDP, New York*, p. 76

⁷³ McKenzie, D. and Rapoport, H., 2011. Can migration reduce educational attainment? Evidence from Mexico. *Journal of Population Economics*, 24(4), pp.1331-1358.

⁷⁴ Desai, M.A., Kapur, D., McHale, J. and Rogers, K., 2009. The fiscal impact of high-skilled emigration: Flows of Indians to the US. *Journal of Development Economics*, 88(1), pp.32-44.

1.4.2.2 Դրամական փոխանցումներ

Ստատիկ իրավիճակում, երբ միջազգային միգրացիայի միակ հետևանքը մի երկրից աշխատուժի տեղաշարժն է մյուս երկիր, բարեկեցությունն ուղարկող երկրում հակված է նվազելու (չնայած, որ միգրանտների և ուղարկող բնակչության աշխատավարձը բարձրանում է, միջին եկամուտը ուղարկող երկրում ընկնում է): Սակայն արտագնա աշխատողները շատ հաճախ դրամական միջոցներ են ուղարկում իրենց հարազատներին, որով, հավանաբար, փոխհատուցում են եկամտի կորստի այն մասը, որն առաջացել է աշխատուժի կրճատման հետևանքով:⁷⁵ Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում ուղարկող երկրի տնտեսական ակտիվության վրա դրամական փոխանցումների ազդեցության գնահատումը թե՛ տեսական և թե՛ քաղաքական տեսանկյունից բավականին մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, և սրա ապացույց է առանձին երկրներում դրանց վերլուծությամբ ու հետևանքների գնահատմամբ զբաղվող գրականության արագ ընդլայնումը: Այս գրականության ներկայացումը նպատակահարմար է իրականացնել ուղարկող երկրի տնտեսության վրա փոխանցումների ազդեցության միկրո և մակրո տեսանկյուններից:

Դրամական փոխանցումների միկրոտնտեսական ազդեցություններ

Դրամական փոխանցումների միկրո մակարդակի ազդեցությունները ներկայացվում են հետևյալ կետերով՝

- Փոխանցումները՝ որպես սոցիալական ապահովագրություն (աղքատություն և ռիսկեր):
- Փոխանցումների ազդեցությունը ներդրումների վրա և դրանց ոչ նյութական ներգործությունները:⁷⁶

Դրամական փոխանցումները՝ որպես սոցիալական ապահովագրություն

Միջազգային գրականությունը ցույց է տալիս, որ փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունները սովորաբար սպառման ավելի բարձր մակարդակ ունեն և նրանց շրջանում ավելի փոքր է ծայրահեղ աղքատների տեսակարար կշիռը,

⁷⁵ Hanson, G.H., 2010. International migration and the developing world. *Handbook of development economics*, 5, pp.4390-4395.

⁷⁶ Lubambu, K.M.K., 2014. The impacts of remittances on developing countries. *EU Directorate-General for External Policies of the Union, Policy Department Working Paper*, pp. 14-22

համեմատած նրանց, ովքեր փոխանցում չեն ստանում: Ռաթհան պնդում է, որ դրամական փոխանցումները աղքատության նվազման առանցքային դեր են կատարում, քանի որ դրանք բարձրացնում են տնային տնտեսությունների եկամտի մակարդակը զարգացող երկրներում:⁷⁷ Մեկ այլ հետազոտության համաձայն՝ միջազգային դրամական փոխանցումներն ավելի շատ նվազեցնում են աղքատության խորությունն ու սրությունը և փոքր ազդեցություն են ունենում դրա մասշտաբների կրճատման վրա:⁷⁸ Ադամսն ու Փեյջը, կիրառելով 71 զարգացող երկրների տվյալներ, գտնում են, որ միջազգային դրամական փոխանցումների 10% աճը բերելու է աղքատ համարվող բնակչության 3.5% կրճատման:⁷⁹ Աֆրիկայի զարգացող երկրներում ևս ստացվել է, որ դրամական փոխանցումների և աղքատության մակարդակի միջև առկա է հակադարձ կապ:⁸⁰ Անյանվուն և Էրիիջակպորն օգտագործում են աֆրիկական 33 երկրների տվյալներ և ցույց տալիս, որ ՀՆԱ-ի մեջ փոխանցումների տեսակարար կշռի 10% աճը բերում է աղքատ բնակչության կրճատման 2.9 տոկոսով:⁸¹ Ընդ որում, փոխանցումների նույն ծավալի աճը բերում է աղքատության խորության և սրության համապատասխանաբար 2.9 և 2.8 տոկոս կրճատում: ՄԱԿ-ի 2011թ.-ի հետազոտությունը նույնպես ցույց է տալիս, որ զարգացող երկրներում դրամական փոխանցումների 10% աճը հանգեցնում է աղքատների տեսակարար կշռի նվազման 3-4 տոկոսային կետով, աղքատության ճեղքվածքի (poverty gap) կրճատման 3-3.5 տոկոսային կետով (Ասիայի զարգացող երկրներում):⁸²

Դրամական փոխանցումների ոլորտում իրականացված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ դրանք տնային տնտեսությունների մոտ դիտվում են որպես ռիսկի տարբերակման աղբյուր և կատարում են սոցիալական ապահովագրության դեր՝

⁷⁷ Ratha, D., 2013. The impact of remittances on economic growth and poverty reduction. *Policy Brief*, 8, pp.1-13.

⁷⁸ Adams Jr, R.H. and Cuecuecha, A., 2010. The economic impact of international remittances on poverty and household consumption and investment in Indonesia. *World Bank Policy Research Working Paper Series No. 5433*, pp. 1-47.

⁷⁹ Adams, R.H. and Page, J., 2005. Do international migration and remittances reduce poverty in developing countries?. *World development*, 33(10), pp.1645-1669.

⁸⁰ Gupta, S., Pattillo, C.A. and Wagh, S., 2009. Effect of remittances on poverty and financial development in Sub-Saharan Africa. *World development*, 37(1), pp.104-115.

⁸¹ Anyanwu, J.C. and Erhijakpor, A.E., 2010. Do international remittances affect poverty in Africa?. *African Development Review*, 22(1), pp.51-91.

⁸² Banga, R. and Sahu, P.K., 2010. Impact of remittances on poverty in developing countries. *UNCTAD, United Nations, Switzerland*, pp. 17-22.

արձագանքելով արտասահմանում կամ հայրենիքում տեղի ունեցած *տնտեսական* (աշխատանքի անսպասելի կորուստ, աշխատաժամերի ոչ կամավոր կրճատում, աշխատավարձի չվճարում, ակտիվների կորուստ կամ գողություն, եկամտի անկանխատեսելի աճ), *քնական* (ջրհեղեղ, կարկուտ կամ ցրտահարություն, երաշտ) կամ *այլ* շոկերին (հիմնական աշխատողի կամ ընտանիքից որևէ մեկի մահ, դժբախտ պատահարներ, ամուսնալուծություն): Դին Յանգն իր հոդվածում ուսումնասիրում է 1997թ.-ի Ասիական ճգնաժամի հետևանքով առաջացած փոխարժեքի շոկի ազդեցությունը Ֆիլիպինների միգրանտների կողմից ուղարկվող դրամական փոխանցումների վրա:⁸³ Եզրակացությունն այն է, որ ընդունող երկրի արժույթի 10% արժևորումը ֆիլիպինյան պետյի նկատմամբ հանգեցնում է դրամական փոխանցումների 6% աճի (արտահայտած պետյով):

Յանգն ու Չոյը իրենց հոդվածում ուսումնասիրում են, թե ինչպես են դրամական փոխանցումները արձագանքում Ֆիլիպիններում տեղումների շոկերի հետևանքով արտագաղթողների ընտանիքների եկամտի փոփոխությանը:⁸⁴ Արդյունքն այն է, որ դրամական փոխանցումները եկամտին հակառակ ուղղությամբ են շարժվում, այսինքն՝ եկամտի նվազման շոկի դեպքում դրանք աճում են, իսկ աճի դեպքում՝ կրճատվում: Ընդ որում, ապահովագրության աստիճանը բավականին բարձր է. եկամտի էկզոգեն կրճատման 60%-ը ծածկվում է դրամական փոխանցումներով:

Կլարկն ու Վոլշտեյնը նմանատիպ հետազոտություն են կատարել Յամայկայում, որտեղ տնային տնտեսությունները տուժել էին 1988թ.-ի «Գիլբերտ» փոթորիկից:^{85 86} Նրանք նույնպես ստանում են, որ դրամական փոխանցումները ապահովագրության դեր են կատարում, սակայն միայն մասնակի. դրանք աճում 25 ցենտով վնասի յուրաքանչյուր 1 դոլարի նկատմամբ (փոխհատուցման աստիճանը՝ 25%): Միջազգային ֆինանսական հոսքերի վրա փոթորիկների ազդեցության մեկ այլ ուսումնասիրություն է

⁸³ Yang, D., 2008. International migration, remittances and household investment: Evidence from Philippine migrants' exchange rate shocks. *The Economic Journal*, 118(528), pp.591-630.

⁸⁴ Yang, D. and Choi, H., 2007. Are remittances insurance? Evidence from rainfall shocks in the Philippines. *The World Bank Economic Review*, 21(2), pp.219-248.

⁸⁵ Clarke, G.R. and Wallsten, S., 2003. Do remittances act like insurance? Evidence from a natural disaster in Jamaica. *SSRN Working Paper*, pp. 1-27.

⁸⁶ Վնասի ընդհանուր չափը կազմել էր 1 մլրդ. դոլար, զոհերի թիվը՝ 45: Տնային տնտեսությունների երեք չորրորդը նշել էր, որ տուժել է փոթորիկից:

կատարել Յանգը: Նա մի քանի երկրների պանելային տվյալների հիման վրա գնահատում է 1970-2002թթ.-ին բնական այս շոկերի ազդեցությունը ոչ միայն դրամական փոխանցումների, այլ նաև զարգացման պաշտոնական աջակցության (official development assistance), օտարերկրյա ուղղակի և պորտֆելային ներդրումների և միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների կողմից տրամադրվող վարկերի մեծության վրա:⁸⁷ Հեղինակի եզրակացությունն այն է, որ զարգացող երկրներում որքան մեծ է փոթորիկից կրած վնասը, այնքան ավելի մեծ է արտասահմանյան օգնության կամ դրամաշնորհների չափը, իսկ ֆինանսական հոսքերի մյուս տեսակների արձագանքը կախված է տվյալ երկրի եկամուտների մակարդակից: Ի տարբերություն զարգացած երկրների, ավելի աղքատ ու զարգացող երկրներում փոթորիկի առաջացրած վնասները մեծ չափով ծածկվում են արտագաղթողների դրամական միջոցներով (պատճառը, հավանաբար, այն է, որ զարգացող երկրներից արտագաղթողների քանակը մեծ է և/կամ նրանք ավելի հակված են փոխանցումներ կատարել): Հաշվարկվել է, որ աղետին հաջորդող երեք տարիների ընթացքում դեպի աղքատ երկրներ ուղղվող ֆինանսական հոսքերը փոխհատուցում են գնահատված վնասի մոտավորապես երեք չորրորդը:

Այնուամենայնիվ, հետագայում առաջ եկան էմպիրիկ այլ աշխատանքներ, որոնք կասկածի տակ դրեցին դրամական փոխանցումների այս դրական ազդեցությունները: Մասնավորապես, այստեղ խոսքը գնում է բարոյական վտանգի մասին (moral hazard), երբ փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունները նվազեցնում են իրենց աշխատանքի առաջարկը՝ հիմնվելով միայն դրամական փոխանցումների վրա: Վերջինս մեծացնում է ծագման երկրի կախվածությունը միջազգային դրամական փոխանցումներից, ինչի արդյունքում երկիրը դառնում է ավելի զգայուն փոխանցումների աղբյուր հանդիսացող երկրներում առաջացող ճգնաժամերի նկատմամբ: Կիրառելով Մեքսիկայի տնային տնտեսությունների հարցման տվյալները՝ Ամուեդո-Դորանտեսն ու Պոզոն ցույց են տալիս, որ փոխանցումները նվազեցնում են

⁸⁷ Yang, D., 2008. Coping with disaster: The impact of hurricanes on international financial flows, 1970-2002. *The BE Journal of Economic Analysis & Policy*, 8(1), pp. 1-43.

աշխատելու շարժառիթների թե՛ կանանց, և թե՛ տղամարդկանց շրջանում:⁸⁸ Նույն հեղինակներն իրենց 2012թ.-ի հետազոտությունում հանգում են նույն եզրակացության, սակայն, միևնույն ժամանակ, ցույց են տալիս, որ դրամական փոխանցումների տատանողականության աճի հետ մեծանում է գործազուրկների աշխատելու հավանականությունը, իսկ զբաղված կանանց մոտ ավելանում են աշխատանքային ժամերը:⁸⁹ Աշխատելու մոտիվացիաների վրա բացասական ազդեցության էմպիրիկ ապացույցներ ստացվել են նաև մի շարք այլ երկրներում՝ Ֆիլիպիններում, Յամայկայում, Նեպալում և Եգիպտոսում: Առաջին երկրում ստացվել է, որ միգրանտ ունենալու փաստը նվազեցնում է ծագման երկրում մնացած աշխատունակ տարիքի տղամարդկանց աշխատելու հավանականությունը 9.4%-ով, իսկ կանանց աշխատելու հավանականությունը՝ 18%-ով:⁹⁰ Յամայկայում և Նեպալում դրամական փոխանցումները նվազեցնում են ընտանիքի անդամների (Նեպալում՝ կանանց) աշխատուժի շուկայում ներգրավման հավանականությունը համապատասխանաբար 3.7% և 5.4%-ով:^{91,92} Եգիպտոսում տղամարդկանց միջազգային միգրացիան հանգեցնում է կանանց շրջանում շաբաթական աշխատաժամերի կրճատման 2-5 ժամով, ինչպես ագրարային, այնպես էլ քաղաքային շրջաններում:⁹³

Անհավասարության վրա միգրացիայի դրական ազդեցությունից զատ խոսվում է նաև դրա բացասական ներգործության մասին: Նշվում է, որ միգրացիան ռիսկային է և ծախսատար, հետևաբար, ոչ բոլոր ընտանիքները կարող են իրենց թույլ տալ միգրանտ ունենալ:⁹⁴ Այս առումով միգրացիան մեծացնում է անհավասարությունը ոչ միայն միջազգային և ներքին միգրանտների, այլ նաև միգրանտ ունեցող և չունեցող տնային

⁸⁸ Amuedo-Dorantes, C. and Pozo, S., 2006. Migration, remittances, and male and female employment patterns. *The American economic review*, 96(2), pp.222-226.

⁸⁹ Amuedo-Dorantes, C. and Pozo, S., 2012. Remittance income volatility and labor supply in Mexico. *Southern Economic Journal*, 79(2), pp.257-276.

⁹⁰ Rodriguez, E.R. and Tiongson, E.R., 2001. Temporary migration overseas and household labor supply: evidence from urban Philippines. *International Migration Review*, 35(3), pp.709-725.

⁹¹ Kim, N., 2007. The impact of remittances on labor supply: The case of Jamaica. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4120*, pp. 1-18.

⁹² Lokshin, M. and Glinskaya, E., 2009. The effect of male migration on employment patterns of women in Nepal. *The World Bank Economic Review*, 23(3), pp. 481-507.

⁹³ Binzel, C. and Assaad, R., 2011. Egyptian men working abroad: Labour supply responses by the women left behind. *Labour Economics*, 18(1), pp. 98-114.

⁹⁴ Stark, O. and Lucas, R.E., 1988. Migration, remittances, and the family. *Economic Development and Cultural Change*, pp.465-481.

տնտեսությունների միջև:⁹⁵ Ակնհայտ է, որ դրամական փոխանցումները չեն կարող ֆինանսապես շահավետ լինել բոլոր աղքատ շերտերի համար: Միևնույն ժամանակ, փոխանցում ստացողների սպառողական ծախսերը բազմարկչի միջոցով հանգեցնում են աշխատավարձի միջին մակարդակի աճի՝ դրանով իսկ դրականորեն ազդելով փոխանցում չստացողների ֆինանսական վիճակի վրա:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ ազդեցությունները միանշանակ չեն, սակայն դրամական փոխանցումների և աղքատության միջև բացասական կապի ապացույցներն ավելի գերակշիռ են:

Փոխանցումների ազդեցությունը ներդրումների վրա և դրանց ոչ նյութական ներգործությունները

Շատ տնային տնտեսությունների հարցումներ ցույց են տալիս, որ դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունները համեմատաբար ավելի մեծ ներդրումներ են կատարում առողջապահության ոլորտում: Մըք-Քենզին և Հիլդեբրանդը Մեքսիկայում ցույց են տալիս, որ փոխանցում ստացող ընտանիքների շրջանում առողջապահության հետ կապված գիտելիքներն ավելի մեծ են, նորածինների քաշը համեմատաբար ավելի բարձր է, իսկ մահացության աստիճանը նշանակալիորեն ավելի փոքր:⁹⁶ Ռաթհան ու Պրաբալը նույնպես գտնում են, որ Շրի Լանկա ուղղվող դրամական փոխանցումները դրական ու մեծ ազդեցություն ունեն երեխաների առողջության և կրթության մակարդակների վրա:⁹⁷ Ինչ վերաբերում է ծագման երկրում կրթության մակարդակի վրա փոխանցումների ազդեցությանը, ապա հետազոտությունների արդյունքները ցույց են տալիս, որ այս ֆինանսական հոսքերը ավելացնում են մարդկային կապիտալում ներդրումները, ապահովում են դպրոց հաճախելու և կրթական ձեռքբերումների ավելի մեծ մակարդակ:⁹⁸ Յանգը Ֆիլիպինների օրինակով ցույց է տալիս, որ փոխանցումները թույլ են տալիս լուծել

⁹⁵ Adams Jr, R.H., 2011. Evaluating the economic impact of international remittances on developing countries using household surveys: A literature review. *Journal of Development Studies*, 47(6), pp.809-828.

⁹⁶ Hildebrandt, N., McKenzie, D.J., Esquivel, G. and Schargrodsky, E., 2005. The effects of migration on child health in Mexico. *Economia*, 6(1), pp.257-289.

⁹⁷ De Prabal K. and Ratha, D., 2012. Impact of remittances on household income, asset and human capital: evidence from Sri Lanka. *Migration and Development*, 1(1), pp.163-179.

⁹⁸ De Haas, H., 2007. Remittances, migration and social development. UNRISD *Programme on Social Policy and Development Paper*, No. 34, Geneva, pp. 1-43.

իրացվելիության խնդիրներն ու կատարել կրթական ծախսեր:⁹⁹ Ադամսն իր համահեղինակի հետ գտնում է, որ Գվատեմալայում ներքին և միջազգային դրամական փոխանցումների ստացողները համապատասխանաբար 45.2% և 58.1%-ով ավելի են ծախսում կրթության վրա, քան փոխանցում չստացողները:¹⁰⁰

Վերջապես, ֆինանսական այս հոսքերը թույլ են տալիս միգրանտ ունեցող տնային տնտեսություններին ակտիվներ ձեռք բերել՝ բարելավելով ֆինանսական ծառայություններին հասանելիությունն ու մեծացնելով ներդրումային հնարավորությունները: Օրինակ, Ֆիլիպիններում այն տարածքները, որոնք առանձնանում են միգրանտներ ունեցող տնային տնտեսությունների բարձր տեսակարար կշռով, առանձնանում են նաև գյուղացիական տնտեսություններում ակտիվների կուտակման, ինքնազբաղվածության, փոքր ու միջին գործարարության համեմատաբար ավելի մեծ աճով: Դոքուան և Ռապոպորտը նշում են, որ դրամական փոխանցումները կարող են մեծացնել ինքնազբաղվածությամբ և փոքր գործարարությամբ զբաղվելու հավանականությունը՝ նպաստելով ծագման երկրում ֆինանսական համակարգերի զարգացմանը:¹⁰¹ Աղքատության համեմատաբար բարձր մակարդակ ունեցող երկրներում փոխանցումները, սակայն, չեն վերածվում գործարարության կամ արտադրողական կապիտալի, այլ հիմնականում օգտագործվում են ընթացիկ սպառման նպատակով:

Գրականությունում կարևորվում են դրամական փոխանցումների միայն մոնետար ասպեկտները, չնայած նրան, որ դրանց և միգրացիայի ոչ նյութական ազդեցությունները հավասարապես կարևոր են: Լեվիտը, կենտրոնանալով «սոցիալական» փոխանցումների վրա, ցույց է տալիս, թե ինչպես է միգրացիան հանգեցնում մշակույթի դիֆուզիայի և սոցիալական փոփոխության:¹⁰² Նա ներկայացնում է սոցիալական փոխանցումները որպես մտքերի, վարքագծերի,

⁹⁹ Yang, D., 2005. International migration, human capital, and entrepreneurship: evidence from Philippine migrants' exchange rate shocks. *World Bank Policy Research Working Paper Series No. 3578*, pp. 1-53.

¹⁰⁰ Adams, R.H. and Cuecuecha, A., 2010. Remittances, household expenditure and investment in Guatemala. *World Development*, 38(11), pp.1626-1641.

¹⁰¹ Docquier, F. and Rapoport, H., 2006. The economics of migrants' remittances. *Handbook of the economics of giving, altruism and reciprocity*, 2, pp.1135-1198.

¹⁰² Levitt, P., 1998. Social remittances: Migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International migration review*, 32(4), pp.926-948.

ինքնությունների և սոցիալական կապիտալի ամբողջություն, որ ընդունող երկրի հասարակությունից հոսում է ուղարկող երկիր: Հեղինակն առանձնացնում է սոցիալական փոխանցումների 3 խումբ՝ նորմատիվ կառույցներ (մտքեր, արժեքներ, հավատք), պրակտիկայի համակարգեր (քաղաքական ակտիվություն և հմտություններ) և սոցիալական կապիտալ (սոցիալապես փոխանցվող նորմեր և արժեքներ): Հմտությունների փոխանցումը սոցիալական փոխանցումների ամենակարևոր տեսակն է, որն առաջանում է, երբ միգրանտները ժամանակավոր կամ մշտական վերադառնում են իրենց ծագման երկիր և նպաստում հմտությունների ձեռքբերմանն ու տարածմանը: Սոյսալի կարծիքով միգրանտների և ծագման երկրի հասարակության միջև հարաբերությունների պահպանումը կարող է բերել անդրազգային հասարակական որոշակի տիրույթի առաջացման, որի միջոցով սոցիալական փոխանցումները՝ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային գլոբալիզացիայի մտքերն ու վարքագծերը, կարող են տարածվել ինչպես ընդունող, այնպես էլ ուղարկող երկրներում:¹⁰³

Դրամական փոխանցումների մակրոտնտեսական ազդեցություններ

Դրամական փոխանցումների մակրոտնտեսական ազդեցությունները վերլուծելու համար առկա է առնվազն երեք դրդապատճառ: Առաջին, շատ երկրների ՀՆԱ ծավալում այս փոխանցումները բավականին մեծ տեսակարար կշիռ ունեն: Երկրորդ, ապագայում այս փոխանցումները պահպանվելու և նույնիսկ ավելանալու են գլոբալիզացիոն միտումների աճի հետ համատեղ: Երրորդ, ֆինանսական այս միջոցներն իրենց շարժառիթներով և վարքագծով բավականին տարբերվում են պաշտոնական օգնությունից և մասնավոր կապիտալից, որոնք գրականությունում բավարար չափով վերլուծված են:¹⁰⁴ Գծապատկեր 1-ը ցույց է տալիս դրամական փոխանցումների դինամիկան վերջին 20 տարիների ընթացքում: Դրամական փոխանցումների հոսքը ամբողջ աշխարհում այս ընթացքում աճել է 6 անգամ: Եթե 1995թ.-ին Անկախ Պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) և Կենտրոնական ու Արևելյան Եվրոպայի (ԿԱԵ) երկրներում դրամական փոխանցումների հոսքերի ծավալը

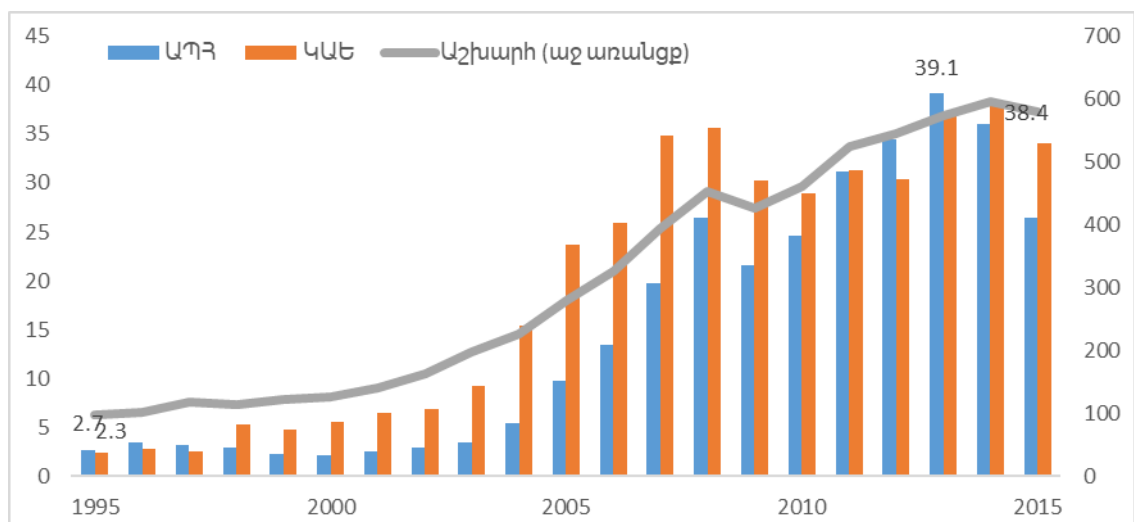
¹⁰³ Soysal, Y.N., 1997. Changing parameters of citizenship and claims-making: Organized Islam in European public spheres. *Theory and society*, 26(4), pp.509-527.

¹⁰⁴ Chami, R., Barajas, A., Cosimano, T., Fullenkamp, C., Gapen, M. and Montiel, P., 2008. *Macroeconomic consequences of remittances*. Washington, DC: International Monetary Fund, p.3.

կազմում էր համապատասխանաբար 2.7 և 2.3 մլրդ. ԱՄՆ դոլար, ապա 2015թ.-ին դրանք ԱՊՀ-ում 10 անգամ ավելի էին՝ 26.4, իսկ ԿԱԵ երկրներում մոտ 15 անգամ՝ 34:

Առաջին խմբում փոխանցումներն իրենց գազաթնակետին հասան 2013թ.-ին՝ 39.1 մլրդ. ԱՄՆ դոլար, իսկ երկրորդ խմբում՝ 2014թ.-ին՝ 38.4: Ընդ որում, կարելի է նկատել, որ ԿԱԵ ուղարկվող փոխանցումներն ավելին են գրեթե բոլոր տարիներին, քան ԱՊՀ երկրներ մուտք գործող ֆինանսական միջոցները: ԱՊՀ երկրներում 2015 թվականին գրանցվեց այս միջոցների շեշտակի անկում, ինչը պայմանավորված էր նավթի համաշխարհային գների շուկի և ՌԴ տնտեսության անկման հետ (հետագայում կանդրադառնանք նաև նավթի գների շուկին և դրա ազդեցությանը ՀՀ և անցումային տնտեսությունների վրա):

Գծապատկեր 1: Դրամական փոխանցումների ներհոսքի դինամիկան ԱՊՀ, ԿԱԵ և ողջ աշխարհի երկրներում (1995-2015թթ., մլրդ. ԱՄՆ դոլար)

Աղբյուրը: Համաշխարհային Բանկ՝ Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ
 Նշում: ԱՊՀ խմբի մեջ մտնում են ոչ միայն անդամ երկրները (Հայաստան, Բելառուս, Ղազախստան, Ղրղզստան, Մոլդովա, Ռուսաստան, Տաջիկստան, Ուզբեկստան, Ադրբեյջան), այլ նաև Թուրքմենստանը, Ուկրաինան, Վրաստանը:
 ԿԱԵ խմբի մեջ մտնում են Ալբանիան, Բուլղարիան, Խորվաթիան, Չեխիան, Էստոնիան, Հունգարիան, Լատվիան, Լիտվան, Մակեդոնիան, Մոնթենեգրոն և Կոսովոն, Բոսնիա և Հերցեգովինան, Սերբիան, Լեհաստանը, Ռումինիան, Սլովակիան և Սլովենիան:¹⁰⁵

Դրամական փոխանցումների մակրոտնտեսական ազդեցությունները ներկայացվում են հետևյալ խմբերով՝

- Դրամական փոխանցումների ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա
- Դրամական փոխանցումները՝ որպես կառավարության համար եկամտի աղբյուր

¹⁰⁵ Ընդ որում, հետագա բոլոր քննարկումներում ԱՊՀ և ԿԱԵ խմբերում կդիտարկվեն նշված երկրները:

- Սփյուռքի պոտենցիալի օգտագործում:¹⁰⁶

Դրամական փոխանցումների ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա

Որոշ էմպիրիկ հետազոտություններ ցույց են տալիս, որ փոխանցումների և տնտեսական աճի միջև առկա է ուղիղ կախվածություն: Համաշխարհային Բանկի հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Լատինական Ամերիկայում ՀՆԱ-ի ծավալում փոխանցումների 1.6 տոկոսային կետով աճն առաջացրել է մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի տարեկան ընդամենը 0.27% աճ:¹⁰⁷ Պրադհան իր համահեղինակների հետ 39 զարգացող երկրների պանելային տվյալների կիրառմամբ ստանում է, որ չնայած այս կապը կրկին դրական է, սակայն այն նորից չափազանց փոքր է (մեկ շնչին ընկնող դրամական փոխանցումները պետք է աճեն 25 անգամ, որպեսզի այն առաջացնի մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի մեկ տոկոսային կետով աճ):¹⁰⁸ Ֆայիսսան և Նշիան նույնպես գտնում են, որ Աֆրիկայի 39 զարգացող երկրներ մուտք գործող դրամական փոխանցումները ընդհանուր առմամբ դրական ազդեցություն են ունենում տնտեսական աճի վրա. ստացված առաձգականության գործակիցը 0.04 է, այն է, փոխանցումները պետք է աճեն 100%-ով, որպեսզի մեկ շնչին ընկնող եկամտի միջին մակարդակն ավելանա 4%-ով: Ռաթհան նշում է, որ դրամական փոխանցումներն ավելացնում են ներքին խնայողություններն ու բարելավում ֆինանսական միջնորդությունը, որոնք, իրենց հերթին, կարող են նպաստել ուղարկող երկրների տնտեսական զարգացմանը: Իսկ Յասենը ցույց է տալիս, որ Միջին Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրներում դրամական փոխանցումների և ֆինանսական զարգացվածության միջև առկա է ուղիղ կախվածություն:¹⁰⁹

Չնայած փոխանցումների՝ նշված դրական ազդեցություններին, այնուամենայնիվ, միջազգային գրականությունը այստեղ ևս վերջնական եզրահանգման չի եկել: Օրինակ, Բարախասն իր համահեղինակների հետ գտնում է, որ երկու

¹⁰⁶ Lubambu, K.M.K., 2014. *The impacts of remittances on developing countries*. EU Directorate-General for External Policies of the Union, Policy Department Working Paper, pp. 22-25.

¹⁰⁷ World Bank Group 2006. *The Development Impact of Workers' Remittances in Latin America. Vol. I: Main Findings. Report No. 37026*, p. 9.

¹⁰⁸ Pradhan, G., Upadhyay, M. and Upadhyaya, K., 2008. Remittances and economic growth in developing countries. *The European journal of development research*, 20(3), pp.497-506.

¹⁰⁹ Yaseen, H.S., 2012. The positive and negative impact of remittances on economic growth in MENA countries. *The Journal of International Management Studies*, 7(1), pp. 1-8.

փոփոխականների միջև կապը բացակայում է:¹¹⁰ Նույնիսկ Մոլդովայում, որտեղ 2006-2011թթ.-ի ընթացքում փոխանցումների տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում 14%-ից հասավ 19.1%-ի, փոփոխականների միջև նշանակալի կախվածություն առկա չէ:¹¹¹ Չամին 113 զարգացող երկրների 1970-1998թթ. պանելային տվյալներով ստանում է, որ նույնիսկ առկա է բացասական կախվածություն:¹¹² Այս առումով Չամին և Ֆուլենկամյը պնդում են, որ փոխանցումների ազդեցության «նշանը» մեծապես կախված է նրանից, թե որքանով է պետությունը կարողանում օգտագործել դրանց պոտենցիալը, և նրանից, թե ստացողները ինչպես են օգտագործում այդ միջոցները:¹¹³ Այստեղ հարկ է նշել Կլեմենսի և Մըք-Քենզիի 2014թ.-ի հետազոտության մասին՝ նվիրված նրան, թե ինչու դրամական փոխանցումները չեն ազդում տնտեսական աճի վրա:¹¹⁴ Այսպես, նրանք առանձնացնում են երեք պատճառներ: Նախ, դրամական փոխանցումների իրական աճը հնարավոր է, որ ավելի փոքր է, քան ներկայացված է տարբեր վիճակագրական կազմակերպությունների կողմից (հաշվարկման մեթոդի փոփոխությունը առաջացնում է իրականից շեղում): Երկրորդ, նույնիսկ եթե վիճակագրական տվյալներն անշեղ են, այնուամենայնիվ, երկրների պանելային տվյալների կիրառմամբ կատարվող ռեգրեսիաները չեն կարող ամբողջապես վեր հանել տնտեսական աճի վրա դրամական փոխանցումների ունեցած իրական ազդեցությունը: Երրորդ, միգրացիայի աճի հետ այլ հավասար պայմաններում աճում է նաև փոխանցումների ծավալը, սակայն, մյուս կողմից, աճում է նաև միգրացիայի այլընտրանքային ծախսը, քանի որ միգրանտների աշխատանքային ֆիզիկական և մտավոր կարողություններն օգտագործվում են հայրենիքից դուրս: Ավելին, ինչպես արդեն քննարկել ենք, եթե դրամական փոխանցումներն ընդունվում են որպես եկամտի մշտական աղբյուր, ապա դրանք կարող են խեղաթյուրել աշխատանքի շուկան և նվազեցնել աշխատանքի

¹¹⁰ Barajas, A., Chami, R., Fullenkamp, C., Gapen, M. and Montiel, P.J., 2009. Do workers' remittances promote economic growth?. *IMF Working Paper No. 09/153*, pp. 1-23.

¹¹¹ Stratan, A., Chistruga, M., Clipa, V., Fala, A. and Septelici, V., 2013. Development and side effects of remittances in the CIS countries: the case of Republic of Moldova. *Migration Policy Centre; CARIM-East Research Report No. 2013/2*, pp. 1-56.

¹¹² Chami, R., Fullenkamp, C. and Jahjah, S., 2005. Are immigrant remittance flows a source of capital for development?. *IMF Staff Papers. 52(1)*, pp. 1-27.

¹¹³ Chami, R. and Fullenkamp, C., 2013. Beyond the household. *Finance and Development, 50(3)*, pp.48-51.

¹¹⁴ Clemens, M.A. and McKenzie, D.J., 2014. Why don't remittances appear to affect growth?. *Center for Global Development Working Paper No. 366*, pp. 1-51.

առաջարկը: Այսինքն, այստեղ ազդեցությունը երկակի է, միգրանտը չի օգտագործում իր ունակությունները երկրում, և պատճառ հանդիսանում երկրում մնացածների աշխատանքի կրճատման:

Միջազգային գրականությունում նշվում է, որ դրամական փոխանցումներն անուղղակի բացասական ազդեցություն են ունենում տնտեսության վրա ազգային իրական արժույթի արժևորման միջոցով: «Հոլանդական հիվանդություն» անվամբ հայտնի մակրոտնտեսական այս մեխանիզմի ազդեցության շղթան հետևյալն է. դրամական փոխանցումները մեծացնում են սպառողական ծախսերը տնտեսությունում (տնօրինելի եկամտի աճի միջոցով՝ spending effect), և, եթե եկամտի առաձգականությունը դրական է, ապա այն հանգեցնում է տնտեսությունում պահանջարկի աճի: Կարճաժամկետ հատվածում ոչ արտահանելի (non-tradable) հատվածի ապրանքների առաջարկը չի կարող ավելանալ, հետևաբար երկրում առկա ապրանքների գների մակարդակը պիտի բարձրանա: Այս հատվածում գների աճն իր հերթին հանգեցնելու է արտադրական գործոնների եկամտի աճ, որի հետևանքով առաջանալու է ռեսուրսների տեղաշարժ (resource movement effect) այնքան ժամանակ, մինչև արտահանելի (tradable) և ոչ արտահանելի հատվածներում գործոնների գները հավասարվեն: Արդյունքն այն է, որ այս դեպքում ունենք ռեսուրսների ոչ արդյունավետ տեղաբաշխում և երկրում գների ավելի բարձր մակարդակ: Սրանք արտահանելի հատվածում արտադրանքի և արդյունավետության կրճատման և իրական փոխարժեքի արժևորման պատճառ են դառնում: Բարախասը և որոշ համահեղինակներ ցույց են տալիս, որ փոխարժեքի արժևորման ազդեցությունը կարող է էապես փոքրանալ կամ նույնիսկ շրջվել կախված երկրի բացության աստիճանից, արտադրական ճյուղերի միջև գործոնների հոսունությունից, դրամական փոխանցումների հակացիկլայնությունից (countercyclicality), արտահանվող ապրանքների սպառման մակարդակից և դրամական փոխանցումներից երկրի ռիսկի պարգևավճարի (risk premium) զգայունությունից:¹¹⁵ Օրինակ, ստացվել է, որ որքան հակացիկլային են դրամական փոխանցումներն ու որքան բաց է տնտեսությունը, այնքան ավելի փոքր է դրամական փոխանցումների ազդեցությունը փոխարժեքի վրա: Սալվադորի տվյալների

¹¹⁵ Barajas, A., Chami, R., Hakura, D., Montiel, P. and Tressel, T., 2011. Workers' Remittances and the Equilibrium Real Exchange Rate: Theory and Evidence [with comment]. *Economia*, 11(2), pp.45-99.

օգտագործմամբ Ակոստան, Լարտեյն ու Մանդելմանը գնահատում են երկհատվածային դինամիկ ստոխաստիկ ընդհանուր հավասարակշռության մոդել, որով ցույց են տալիս, որ դրամական փոխանցումները ոչ միայն նվազեցնում են աշխատուժի առաջարկը, այլ նաև մեծացնում են սպառման պահանջարկը, հատկապես ոչ արտահանելի ապրանքների նկատմամբ:¹¹⁶ Պահանջարկի աճը արտադրական ծախսերի ավելացման (քանի որ թանկացել է աշխատուժի գինը) հետ բերում է ոչ արտահանելի հատվածի ապրանք-ծառայությունների հարաբերական գների աճ, ինչն իր հերթին հանգեցնում է իրական փոխարժեքի արժևորման, իսկ ռեսուրսների վերաբաշխումը հանգեցնում է արտահանելի հատվածում արտադրության կրճատման:

Դրամական փոխանցումները՝ որպես կառավարության համար եկամտի աղբյուր

Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամն ու Համաշխարհային Բանկը, երբ գնահատում են ցածր եկամուտ ունեցող երկրների վարկունակության աստիճանը, դրամական փոխանցումները դիտում են որպես արտաքին ֆինանսավորման կայուն և հակացիկլային աղբյուր: Այս կազմակերպությունների կողմից իրականացվող պարտքի կայունության վերլուծությունը թույլ է տալիս փոխանցում ստացող երկրներին պարտքի ավելի մեծ բեռ ստանձնել, եթե դրանք գերազանցում են ներքին եկամտի 10 և արտահանման 20 տոկոսը: Մյուս կողմից, Չամին և Մոնտիելը ցույց են տալիս, որ դրամական փոխանցումները կարող են վնասել ինստիտուտները ստացող երկրներում, քանի որ դրանք թույլ են տալիս կառավարությանը որոշակի ծրագրերի իրականացման համար կրճատել կամ ավելացնել պետական ծախսերն առանց այդ ծրագրերի իրական արժեքները ցույց տալու: Նրանք էմպիրիկ վերլուծության միջոցով գտնում են, որ դրամական փոխանցումների աճը կարող է բերել ինստիտուտների որակի վատթարացման (օրինակ կոռուպցիայի աճի):¹¹⁷ Չամին և Ֆուլենկամպը նշում են, որ դրամական փոխանցումները ընդլայնում են կապիտալի ներհոսքը՝ կառավարությանը թույլ տալով բաշխել ռեսուրսներն ըստ քաղաքական նպատակի կամ հոգուտ նրա, ով ունի նշանակալի դիրք երկրում:¹¹⁸

¹¹⁶ Acosta, P.A., Lartey, E.K. and Mandelman, F.S., 2009. Remittances and the Dutch disease. *Journal of international economics*, 79(1), pp.102-116.

¹¹⁷ Abdi, Y., Chami, R., Dagher, J. and Montiel, P., 2012. Remittances and institutions: Are remittances a curse?. *World Development*, 40(4), pp.657-666.

¹¹⁸ Տես հղում 113:

Ճգնաժամերի ազդեցության մեղմացման և պետական եկամուտների համալրման նպատակով շատ երկրներ առաջարկում են հարկել դրամական փոխանցումները: Ընդ որում, այսպիսի առաջարկներ եղան ոչ միայն փոխանցում ստացող երկրներում, այլ նաև ուղարկող: Օրինակ, Օմանի խորհրդատվական հանձնաժողովն առաջարկում էր հարկել բոլոր փոխանցումները, որոնք օտարերկրյա քաղաքացիներն ուղարկում են իրենց ծագման երկիր:¹¹⁹ Այսպիսի առաջարկներ են հնչել նաև Արաբական Միացյալ Էմիրություններում:¹²⁰

Փոխանցում ստացող որոշ երկրների կառավարություններ հարկում են դրամական փոխանցումները հիմնականում անուղղակի եղանակով: Սովորաբար սա կատարվում է ազգային արժույթի փոխարկման ժամանակ, երբ փոխանցում ստացողներին առաջակվում են փոխարժեքի ոչ մրցունակ դրույքներ, օրինակ՝ Վենեսուելայում, Եթովպիայում և Հնդկաստանում:¹²¹ Չնայած որ կառավարությունները կարող են փոխանցումները հարկելու տարբեր պատճառներ ունենալ, բայցևայնպես խորհուրդ չի տրվում իրականացնել այսպիսի միջոցառումներ, քանի որ այն ավելացնում է գործարքային ծախսերն ու նպաստում ոչ ֆորմալ տարբերակների առաջացմանը:¹²²

Սփյուռքի պոտենցիալի օգտագործում

Միգրանտները և սփյուռքի ներկայացուցիչները, պահպանելով կապերն իրենց ծագման երկրի հետ, ավելի են ընդգրկվում երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական գործունեությանը: Այս առումով բավականին մեծ պահանջարկ կա մշակելու նորագույն մեխանիզմներ, որոնք թույլ կտան օգտագործել այս խմբերի մտավոր և նյութական պոտենցիալը, և այստեղ կարևորվում են սփյուռքի և միգրանտների կապերը, գործարար ունակություններն ու ֆինանսական միջոցները: Ռաթհան և Պլազան գտնում են, որ կապերը սփյուռքի հետ կարող են վերջիններիս մեջ ինչ-որ ձևով

¹¹⁹ Al-Araimi F. and Dokoupil, M., 2013. 'Oman proposes tax on remittances as budget pressure rises', *Reuters*. www.reuters.com/article/2013/11/21/oman-budget-idUSL5N0J629J20131121.

¹²⁰ Nair D. and Carvalho S., 2013. UAE considers imposing tax on remittances abroad. *Banking & Finance*. <http://english.alarabiya.net/en/business/banking-and-finance/2013/09/28/UAEconsiders-imposing-tax-on-remittances-abroad.html>.

¹²¹ Տես հղում 106, էջ 24:

¹²² United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) 2013. Maximizing the development impact of remittances. *UNCTAD, New York and Geneva*, p. 17.

հայրենիքին օգնելու ցանկություն արթնացնել և նպաստել վերջիններիս կողմից ներդրումների և գործարարության ավելացմանը:¹²³ Իսրայելի և Հնդկաստանի օրինակով նրանք ցույց են տալիս, որ սփյուռքի հետ կապը եկամտի բավականին վստահելի աղբյուր կարող է լինել ենթակառուցվածքներում ներդրումներ իրականացնելու համար (դպրոցներ, ջրի մատակարարում, հիվանդանոցներ և այլն): Որոշ երկրներում ֆինանսական միջոցների հավաքագրման նպատակով թողարկվում են պարտատոմսեր և տեղաբաշխվում սփյուռքի շրջանում: Գանայում ստեղծված է հատուկ հիմնադրամ ենթակառուցվածքներում ներդրումների ֆինանսավորման նպատակով:¹²⁴

Պարզ է, որ այս կապերն արդյունավետ չեն լինի այն դեպքերում, երբ ցածր է ինստիտուտների որակը, երկիրը տնտեսապես կամ քաղաքական առումով կայուն չէ կամ ցածր է ներդրումների կառավարման արդյունավետությունը: Այս առումով քաղաքական գործիչների խնդիրն է ուշադրություն դարձնել այս գործոններին և թույլ չտալ սփյուռքի հետ կապերի խզում:

Այսպիսով, այս գլխում ամփոփեցինք միգրացիան ուսումնասիրող գրականության տեսամեթոդաբանական հիմքերը և ուղարկող ու ընդունող երկրների տնտեսության վրա միգրացիայի ազդեցության ուղղությունները: Հաջորդ գլխում կուսումնասիրենք միգրացիոն հոսքերը ՀՀ-ում և կվերլուծենք դրանց ժողովրդագրական ու տնտեսական հետևանքները երկրում: Ապա կներկայացնենք միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման միջազգային փորձը, ինչպես նաև հայ ու արտասահմանյան հեղինակների կողմից ՀՀ միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման փորձը և զուգահեռներ կտանենք սույն աշխատանքի հետ:

¹²³ Ratha, D. and Plaza, S., 2011. Harnessing diasporas. *Finance and Development*, 48(3), pp.48-51.

¹²⁴ Lubambu, K.M.K., 2014. *The impacts of remittances on developing countries*. EU Directorate-General for External Policies of the Union, Policy Department Working Paper, p. 25.

2 ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՀՈՍՔԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

2.1 Միգրացիոն հոսքերի ուսումնասիրությունը ՀՀ-ում

Այս բաժնում կփորձենք հակիրճ ներկայացնել ՀՀ-ից արտագաղթի պատմությունն ու կկենտրոնանանք ՀՀ-ում ու անցումային երկրներում արտագաղթի տնտեսական ու ժողովրդագրական հետևանքների վրա:

ԽՍՀՄ փլուզումից և ՀՀ անկախացումից հետո հանրապետությունից միգրացիան ընդունեց շարունակական բնույթ: Որոշ հետազոտությունների համաձայն ՀՀ-ից զուտ էմիգրացիան 1991-1998թթ. կազմեց 760,000-780,000 մարդ (կամ 1991թ.-ի ՀՀ բնակչության 20%):¹²⁵ Եղիազարյանն իր 2003թ.-ի ուսումնասիրությունում ներկայացնում է ՀՀ ավիացիոն մարմինների տրամադրած տվյալները միննույն ժամանակաշրջանի համար, ըստ որի զուտ արտագաղթողների թիվը կազմել է 618,200 մարդ (Աղյուսակ 2):¹²⁶

Աղյուսակ 2: ՀՀ-ից արտագաղթի դինամիկան 1991-1999թթ. (հազար մարդ):

Տարիներ	Մեկնումներ	Ժամանումներ	Զուտ ներգաղթ
1991	50.2	71.2	21.0
1992	865.5	636.9	-228.6
1993	831.0	689.9	-141.1
1994	597.8	470.0	-127.8
1995	507.0	469.5	-37.5
1996	517.4	469.9	-20.5
1997	504.9	473.6	-31.3
1998	439.7	415.5	-24.4
1999	318.6	311.4	-7.0

Աղբյուր: ՀՀ ավիացիոն պետական մարմիններ:

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի տարիներին ուժեղացել էին ինչպես ժամանումների, այնպես էլ մեկնումների հոսքերը: Ռուբեն Եգանյանն ու Նելսոն Շահնազարյանն իրենց 2005թ.-ի հոդվածում ներկայացնում են 1996թ.-ին ՄԱԿ-

¹²⁵ International Labour Organisation (ILO), 2009a. Migration and development: Armenia country study. *ILO Subregional Office for Eastern Europe and Central Asia*, 2009. p 5:

¹²⁶ Yeghiazaryan, A., Avanesian, V. and Shahnazaryan, N., 2003. How to Reverse Emigration in Armenia? *Ameria Research Paper No. 2020*, pp. 1-22.

ի Բնակչության հիմնադրամի կողմից իրականացված ընտրանքային հետազոտության արդյունքները, որտեղ զուտ արտագաղթի 1992-1994թթ.-ի գնահատումները գրեթե նույնն են՝ մոտ 510 հազար մարդ:¹²⁷ Պատերազմական գործողությունների ընթացքում ՀՀ-ն գտնվում էր ծանր ճգնաժամային պայմաններում, ինչը կապված էր ԽՍՀՄ այլ երկրների հետ արտադրական կապերի կասեցման, Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից տնտեսական շրջափակման, լայնածավալ գործազրկության, էլեկտրաէներգիայի մատակարարման համակարգի խեղաթյուրման, ազգային արժույթի բացակայության, բնակչության եկամուտների հսկայական կրճատման և այլնի հետ:¹²⁸ Ճգնաժամի ամենածանր փուլում՝ 1993թ.-ին, ՀՀ ՀՆԱ-ն ներկայացնում էր 1989թ.-ի ՀՆԱ-ի միայն 36.2%-ը¹²⁹, իսկ ազգային եկամուտը կազմում էր 1987թ.-ի մակարդակի 10-15%-ը:¹³⁰ Այս աննախադեպ խորը ճգնաժամն ու քաղաքական իրավիճակն էին պատճառը, որ արտագաղթը երեք տարիների ընթացքում հասավ գրեթե 0.5 միլիոն մարդու: Մի շարք այլ գնահատումների համաձայն այս թիվը շատ ավելի մեծ է և հասնում է մինչև 1 միլիոնի:¹³¹ ՄԱԿ-ի տվյալների համաձայն նույն ժամանակաշրջանում երկրից արտագաղթածների թիվը տատանվեց 610-620 հազարի շրջակայքում (Աղյուսակ 3):¹³² Այս փուլում արտագաղթածների և վերադարձածների հոսքերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ սոցիալական և տնտեսական պատճառներով տեղափոխված փախստականներ և արտագնա աշխատողներ:¹³³ Առաջին խմբի ներկայացուցիչները այն անձիք էին, որոնք լքել էին երկիրը մտադրություն ունենալով վերադառնալ, երբ տնտեսական կամ սոցիալական իրավիճակը բարենպաստ կլինի հայրենիքում: Մեկնողների 75-80%-ը բնակություն հաստատեց ԱՊՀ երկրներում (գլխավորապես Ռուսաստանի Դաշնությունում), իսկ մյուսները՝ Եվրոպայում ու ԱՄՆ-ում:

¹²⁷ Еганян, Р. and Шахназарян, Н., 2005. Трудовая миграция из Армении. *обзор литературы*. ОБСЕ рабочий документ, стр. 24.

¹²⁸ ՀՀ ազգային արժույթը շրջանառության մեջ դրվեց միայն 1993թ.-ի նոյեմբերին:

¹²⁹ Տես հղում 126, էջ 3:

¹³⁰ Դավոյան Ս., Մարկոսյան Ա., Սարգսյան Հ., 2003: Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում: *Տիգրան Մեծ հրապ.*, Եր., էջ 215:

¹³¹ Building Migration Partnerships (BMP) 2011. Armenia: Extended Migration Profile 2011. *BMP Team Research Paper*. Prague. p. 13:

¹³² United Nations Development Program (UNDP), 2009. Armenia: National human development report 2009 – Migration and human development: Opportunities and challenges, *UNDP Armenia, Yerevan*, pp 37-42:

¹³³ Առկա է նաև արտագաղթողների երրորդ խումբ, որոնք փոքր թիվ էին կազմում և որոնց նպատակը տեղափոխման միջոցով ընտանիքի վերամիավորումն էր (հիմնականում 1988թ.-ի ճգնաժամի հետևանքով արտասահմանում տեղ գտած ընտանիքի անդամների հետ):

Աղյուսակ 3: Միգրացիոն հոսքերը 1992-2016թթ. (հազար մարդ)

Ժամանակահատված	Զուտ ներգաղթ
1992-1994	-610
1995-2001	-250
2002-2007	-150
2008-2016 ¹³⁴	-150
Ընդամենը	-1160

Աղբյուր: United Nations Development Program (UNDP), 2009. Armenia: National human development report 2009 – Migration and human development: Opportunities and challenges, *UNDP Armenia, Yerevan*, pp 37-42, ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության 2009-2016թթ. վիճակագրական տարեգրքեր, ՀՀ ԱՎԾ «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թվականի հունվար-դեկտեմբերին» զեկույց

Արտագնա աշխատողների հոսքի առաջացմամբ փոխվեց նաև արտագաղթողների ժողովրդագրական կառուցվածքը, քանի որ արտագաղթողների 60%-ը արական սեռի ներկայացուցիչներ էին, հիմնականում աշխատունակ տարիքի: Տնտեսության աստիճանաբար կայունացմամբ բնակչության արտահոսքն ընդունեց ավելի դանդաղ տեմպեր: Ըստ Հետազոտական Ռեսուրսների Կովկասյան Կենտրոնի տվյալների՝ 1995-2001թթ. ընթացքում զուտ արտագաղթի թիվը հասավ 250 հազարի, ինչը կազմում էր ՀՀ բնակչության 8%-ը:¹³⁵ Գազիկ Եգանյանը նշում է, որ, չնայած երկրների խիստ քաղաքականությանը, այնուամենայնիվ, 6 տարիների ընթացքում արտագաղթը հասավ 180 հազարի (իսկ 1992-1994թթ.-ի զուտ արտագաղթը գնահատվում է 400 հազար):¹³⁶ Այս փուլում արտագաղթի կառուցվածքը շարունակեց փոխվել և արտագաղթողների ու վերադարձողների մեջ ավելացավ արտագնա աշխատողների կշիռը (գրեթե 70%): Դեպի ՌԴ մեկնող աշխատունակ տարիքի տղամարդկանց կշիռը ընդհանուրի մեջ սկսեց աճել, մյուս կողմից, նվազեց նրանց

¹³⁴ 2008-2016թթ. տվյալները վերցված են ՀՀ ԱՎԾ 2009-2016թթ. վիճակագրական տարեգրքերից և «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թվականի հունվար-դեկտեմբերին» զեկույցից:

¹³⁵ CRRC-Armenia 2013. Migration and skills in Armenia. *The Caucasus Research and Resource Centers, Yerevan 2013*. Էջ 10-13:

¹³⁶ Yeganyan, G., 2006. The migration situation in Armenia: Challenges and solutions. *Migration Perspectives. Eastern Europe and Central Asia. IOM, Vienna*, pp. 17-26.

միջին կրթության մակարդակը:¹³⁷ Ընդ որում, եթե առաջին փուլում մշտական տեղափոխման պատճառը առավելապես տնտեսական էր, ապա այս փուլում մարդիկ հիմնականում փոխում էին բնակության վայրն ընտանիքին միանալու նպատակով: Ըստ Առաքելյանի և Պոլաշեկի վերլուծության՝ այս ժամանակահատվածում անցումային բոլոր երկրների ժողովրդագրական միտումները մեծապես կախված էին այդ երկրների մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ից:¹³⁸ Մինչև 2000թ.-ը արտագաղթի ալիքը, կարծես, հետզհետե մարում էր, սակայն հաջորդ երկու տարիների ընթացքում այն կրկին ընդունեց արագացված տեմպեր, ինչը մեծապես պայմանավորված էր երկրում առկա քաղաքական անկայունությամբ:¹³⁹ Քոչինյանն ու Խառատյանը VAR մեթոդով ցույց են տալիս, որ միգրացիայի՝ նախորդ տարվա միգրացիայով և գործազրկությամբ չպայմանավորված գործոնների ազդեցությունը ամենամեծն էր հենց այս տարիներին:¹⁴⁰

2002-2007թթ. միգրացիոն հոսքերի գնահատումները նույնպես հիմնված են հետազոտությունների վրա և ոչ թե պաշտոնական տվյալների: Առավել ընդհանուր տեղեկատվություն կարելի է գտնել Աննա Մինասյանի ու Բլանկա Հանսիլովայի, Աշխատանքի Միջազգային Կազմակերպության (ԱՄԿ), ՄԱԿ-ի Բնակչության հիմնադրամի զեկույցներում:

Վերջին երկու զեկույցներն էլ նշում են, որ արտագաղթը հիմնականում վերածվեց արտագնա աշխատանքի, որին մասնակցում էին տնտեսապես ակտիվ բնակչության գլխավորապես արական սեռի ներկայացուցիչները:^{141 142} Ըստ Աղյուսակ 3-ի՝ այս ժամանակահատվածում նախորդի համեմատ զուտ արտագաղթը փոքր-ինչ նվազեց և կազմեց միջինում տարեկան 25 հազար մարդ: Մինասյանի և Հանսիլովայի

¹³⁷ National Statistical Service (NSS) 2002. Report of a sampling survey of the passenger flows (migration) at border-crossing points of the Republic of Armenia. *Tacis, IOM, Yerevan*, p. 106:

¹³⁸ Arakelyan A., Polasek W., 2003. An Econometric Approach to Demographic Transition. *University of Bozen and University of International Economic Relations. Conference Paper*.

¹³⁹ 1998թ.-ին ՀՀ նախագահը հրաժարական տվեց, իսկ 1999թ.-ի վերջում ահաբեկչական հարձակման հետևանքով զոհվեցին հայ մի շարք քաղաքական ու ռազմական գործիչներ:

¹⁴⁰ Խառատյան Ա., Քոչինյան Ն., 2005. ՀՀ միգրացիայի որոշիչների էկոնոմետրիկ վերլուծություն: *Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա*, 8-9, էջ 156-159:

¹⁴¹ International Labour Organisation (ILO), 2009a. Migration and development: Armenia country study. *ILO Subregional Office for Eastern Europe and Central Asia*, 2009, pp. 11-14, 20.

¹⁴² United Nations Population Fund (UNFPA) 2007. Report of a sampling survey of external and internal migration of the Republic of Armenia. *UNFPA, Yerevan*, 2007, pp. 40-72.

զեկույցները երկուսն են (երկրորդ զեկույցի համահեղինակներն են Ալինա Պողոսյանն ու Թերեզա Հակոբյանը), որոնք իրենցից ներկայացնում են հարցումներ ՀՀ տնային տնտեսությունների շրջանում 2002-2005թթ. և 2005-2007թթ.-ի համար (դիտարկումների թիվը համապատասխանաբար 1503 և 1500) և կենտրոնանում են արտագնա աշխատողների վրա: Ըստ ներկայացված արդյունքների ՀՀ հարցվածների համապատասխանաբար 13.9% և 14.5% են ներգրավված եղել միգրացիոն տեղաշարժերում (ներգրավվածությունն աճել է քաղաքային և գյուղական բնակչությունում և նվազել Երևանում):^{143 144} Առավել գրավիչ երկիրը ՀՀ միգրանտների համար եղել է Ռուսաստանը (87,6% առաջին հետազոտությունում և 93% երկրորդում): Կին արտագաղթողների կշիռը 14.1%-ից (2002-2004) նվազել է մինչև 6.5% (2005-2007),¹⁴⁵ 80% դեպքերում արտագաղթում էին ընտանիքի գլխավորը կամ որդին, կամ երկուսը միաժամանակ: Ըստ այդմ, փոխվել է նաև զբաղվածության կառուցվածքը, շինարարությունում զբաղվածների կշիռը 62%-ից դարձել է 77%:

Դիտարկվող ժամանակահատվածում ՌԴ միգրացիոն քաղաքականությունը համեմատաբար ավելի մեղմ էր, քանի որ ՌԴ-ի տնտեսությունը աշխուժացման փուլում էր, և երկրում առաջացել էր աշխատուժի պակաս:¹⁴⁶ ՌԴ-ում 2002թ.-ի նոյեմբերին ընդունվեց «Ռուսաստանի Դաշնությունում օտարերկրյա քաղաքացիների իրավական կարգավիճակի մասին» օրենքը, որով փոխվեց երկրի միգրացիոն քաղաքականությունն ու ներդրվեց ժամանակավոր կացության քվոտաների համակարգը: Միևնույն ժամանակ, այս ժամանակահատվածում մարդկանց իրական հոսքը միշտ փոքր էր լինում քվոտայով սահմանված քանակից:¹⁴⁷

Արտագնա աշխատողների հոսքի ավելացման հետ 2002թ.-ից սկսած մինչև 2009թ. -ը ՀՀ տնտեսությունը երկնիշ աճ էր գրանցում, ինչը պայմանավորված էր

¹⁴³ Minasyan, A. and Hancilova, B., 2005. Labor Migration from Armenia in 2002-2005: A Sociological Survey of Households. *Yerevan: OSCE Working Paper*, p. 23.

¹⁴⁴ Minasyan, A., Poghosyan, A., Hakobyan, T. and Hancilova, B., 2007. Labor migration from Armenia in 2005-2007: A survey. *Yerevan, Armenia: Asoghik Publishing House*, p. 18, 25.

¹⁴⁵ Կանանց միգրացիան առավել հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար տես՝

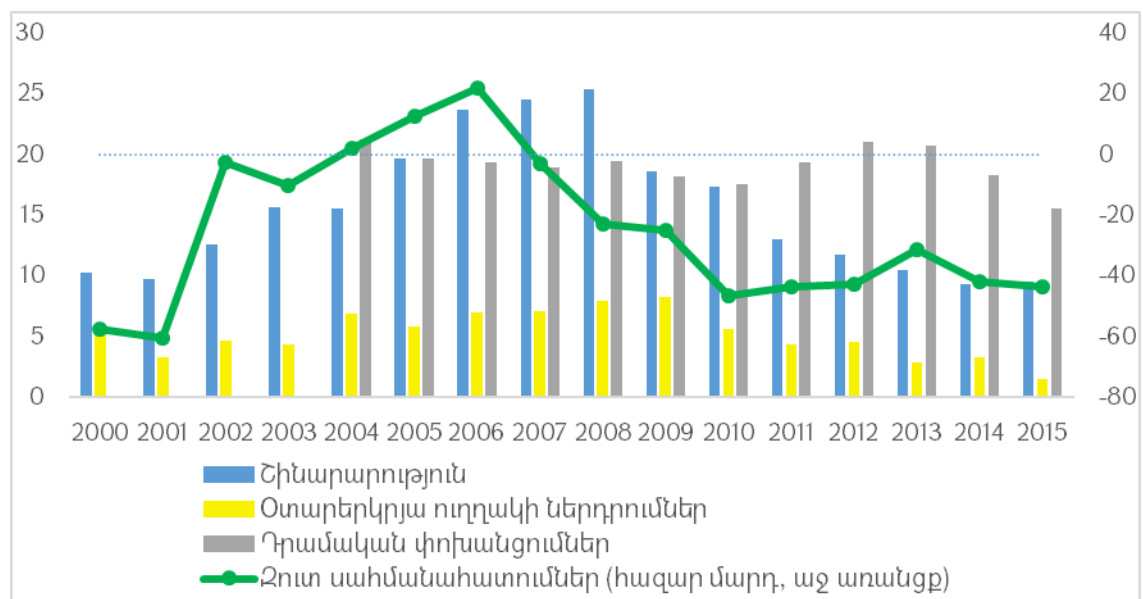
Кочинян Н., Саргсян А., Аракелян А., Харатян А., 2008. Женская миграция и ее социально-экономические последствия. *Вестник инженерной академии Армении*, 5(1), стр. 3-8.

¹⁴⁶ Gevorkyan, A.V., Mashuryan, K. and Gevorkyan, A., 2006. Economics of labor migration from Armenia: a conceptual study. *Armenian International Policy Research Group Paper*, pp. 1-61.

¹⁴⁷ Տես նախորդ հղումը, էջ 60:

օտարերկրյա ուղղակի կապիտալի ու դրամական փոխանցումների ներհոսքի և շինարարության ճյուղի արագընթաց աճով (Գծապատկեր 2): ՀՀ տնտեսության 1990թ.-ի բազային մակարդակը վերականգնվեց միայն 2005թ.-ին, իսկ բացառապես շինարարության ընդլայնման վրա հիմնված տնտեսական աճն ընդհատվեց 2009թ.-ի համաշխարհային ճգնաժամով:¹⁴⁸ Գծապատկեր 2-ը պատկերում է նաև ՀՀ պետական միգրացիոն ծառայության կողմից տրամադրված զուտ սահմանահատումների դինամիկան (ժամանումներ-մեկնումներ): Ինչպես տեսնում ենք, 2004-2007թթ.-ի ընթացքում նորանկախ ՀՀ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ ժամանումներն ավելին էին, քան մեկնումները:¹⁴⁹

Գծապատկեր 2: Դրամական փոխանցումների, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներհոսքի, շինարարության (որպես ՀՆԱ տոկոս) աճի և սահմանահատումների դինամիկան 2000-2015թթ.:

Աղբյուրը: ՀՀ ազգային վիճակագրական և միգրացիոն պետական ծառայություններ և ՀՀ կենտրոնական բանկ

Աղյուսակ 3-ը ցույց է տալիս, որ 2008-2016թթ. միգրացիայի բացասական մնացորդը՝ ներկայացված ՀՀ ԱՎԾ-ի կողմից, կազմել է ընդհանուր առմամբ 150 հազար կամ տարեկան 16.5 հազար մարդ:

¹⁴⁸ Саргсян Г., Маркосян А., Сидоров В., Ядгаров Я., 2016. Трансформационные Аспекты Феномена Рыночного Хозяйства. Изд. Зангак, Ереван 2016. Стр. 345.

¹⁴⁹ Այս տվյալները արտագաղթի դինամիկայի առումով այդքան էլ ներկայացուցչական չեն, քանի որ պատկերում են բոլոր տեսակի ու տարբեր նպատակներով ժամանումներն ու մեկնումները (տուրիզմ, ուսման շարունակություն, հիվանդության բուժում և այլն):

Եթե վերանայենք առաջին երեք փուլերի արտագաղթի կառուցվածքները, ապա կարող ենք հստակ նկատել, որ շուկայական տնտեսությանն անցման հետագա փուլերում առաջանում է մշտական արտագաղթից սեզոնային կամ արտագնա աշխատանքի նպատակով արտագաղթի անցման միտում: Աշխատանքային միգրացիան հանգեցնում է «նոր» սփյուռքի ձևավորմանն ու էլ ավելի ուժգնացնում ներքին պահանջարկի կախվածությունն արտաքին ֆինանսական աղբյուրներից:¹⁵⁰

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի տնտեսական խորը անկումն ու դրամական փոխանցումների կրճատումը միգրացիային կրկին հաղորդեցին համեմատաբար բարձր տեմպեր: Հետճգնաժամային ժամանակաշրջանում ավելի արտահայտիչ դարձավ միգրացիայի սեզոնային բնույթը և էլ ավելի աճեց ՌԴ-ի՝ որպես հայ արտագաղթողների նախընտրած երկրի դերը, ինչպես նաև զբաղվածության կառուցվածքում ավելացավ շինարարության ճյուղի կշիռը:

Ագնիեսկա Վեյները նշում է, որ Արևելյան Եվրոպայի և Հարավային Կովկասի երկրներից ՀՀ-ն, Վրաստանը, Ադրբեջանը, Ուկրաինան, Բելառուսն ու Մոլդովան են առանձնանում միգրացիոն հոսքերի արտահայտված կրկնվող բնույթով:¹⁵¹¹⁵² Արտագաղթողները երկու ուղղությամբ են մեկնում՝ ԵՄ (հիմնականում Լեհաստան, Իսպանիա, Իտալիա և Գերմանիա) և ՌԴ: Վերջինիս հետ սերտորեն կապված երկրների թվում են ՀՀ-ն ու Բելառուսը (արտագնա աշխատողների ավելի քան 80%-ը մեկնում են ՌԴ): ՀՀ ԱՎԾ հետազոտության 2014թ.-ի տվյալներն առավել խնդրահարույց են՝ 95%, իսկ Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարանի կողմից 2016թ.-ին իրականացված հետազոտությունում այս ցուցանիշը 93.9% էր:¹⁵³ Ըստ ՀՀ ԿԲ կողմից 2015թ.-ին կատարված տնային տնտեսությունների հետազոտության՝

¹⁵⁰ Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., 2014: Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները: «Ձանգակ» հրատ., Եր.: էջ 196:

¹⁵¹ Weinar, A., 2014. A look at migrations in the post-soviet space—the case of Eastern Europe, South Caucasus and Russian Federation. *International migration*, 52(5), pp.47-51.

¹⁵² Ընդ որում, կրկնվող միգրացիան էր պատճառը, որ 2009թ.-ի ճգնաժամային տարիներին գործազրկության մակարդակը ՀՀ-ում 33%-ի փոխարեն հավասարվեց 24,2%-ի (պաշտոնական տվյալներով այն 18,7% էր), քանի որ թվով 120,000 բնակիչ աշխատանքի էր մեկնել արտասահման: Տես՝ Bara, A., A. Di Bartolomeo, Z. Brunarska, S. Makaryan, S. Mananashvili and A. Weinar, 2013b. Regional Migration Report: South Caucasus. *European University Institute, Florence, MPC Migration Report*, p. 112:

¹⁵³ Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարան, 2016: ՀՀ արտաքին միգրացիոն իրավիճակի եռամյա (2015-2017թթ.) մշտադիտարկում՝ ընտրանքային հետազոտության միջոցով: Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարան, Եր. 2016, էջ 45:

հարցվածների 84%-ը (1932 տնային տնտեսություն 2300-ի մեջ) դրամական փոխանցումներ ստանում է ՌԴ-ում աշխատող իր ազգականից:

Սեզոնային միգրացիայի աճն ուղեկցվեց նաև զբաղվածության կառուցվածքի փոփոխությամբ. այն սկսեց էլ ավելի կենտրոնանալ ոչ արտահանելի հատվածի վրա: Համաձայն Էրսադոյի՝ (2010թ.) 2009թ.-ին արտագնա աշխատողների 87%-ը աշխատում էր շինարարության և առևտրի ոլորտում:¹⁵⁴ ՀՀ ԱՎԾ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ամբողջացված հետազոտությունների տվյալները ցույց են տալիս, որ ներգրավվածությունը շինարարությունում գնալով աճել է. 2009թ.-ին շինարարությունում զբաղված էին միգրանտների 50.1%-ը, իսկ 2014թ.-ին՝ 72.5%-ը: ՀՀ ԿԲ վերոնշյալ 2015թ.-ի հետազոտության տվյալներով միգրանտների 90%-ը աշխատում է շինարարության, առևտրի և ծառայությունների ոլորտում: Հաջորդ բաժնում կուսումնասիրենք ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածում միգրանտների այս կենտրոնացվածության բացասական հետևանքները ՀՀ տնտեսության համար:

2.2 Միգրացիայի տնտեսական ու ժողովրդագրական հետևանքների ուսումնասիրությունը ՀՀ-ում

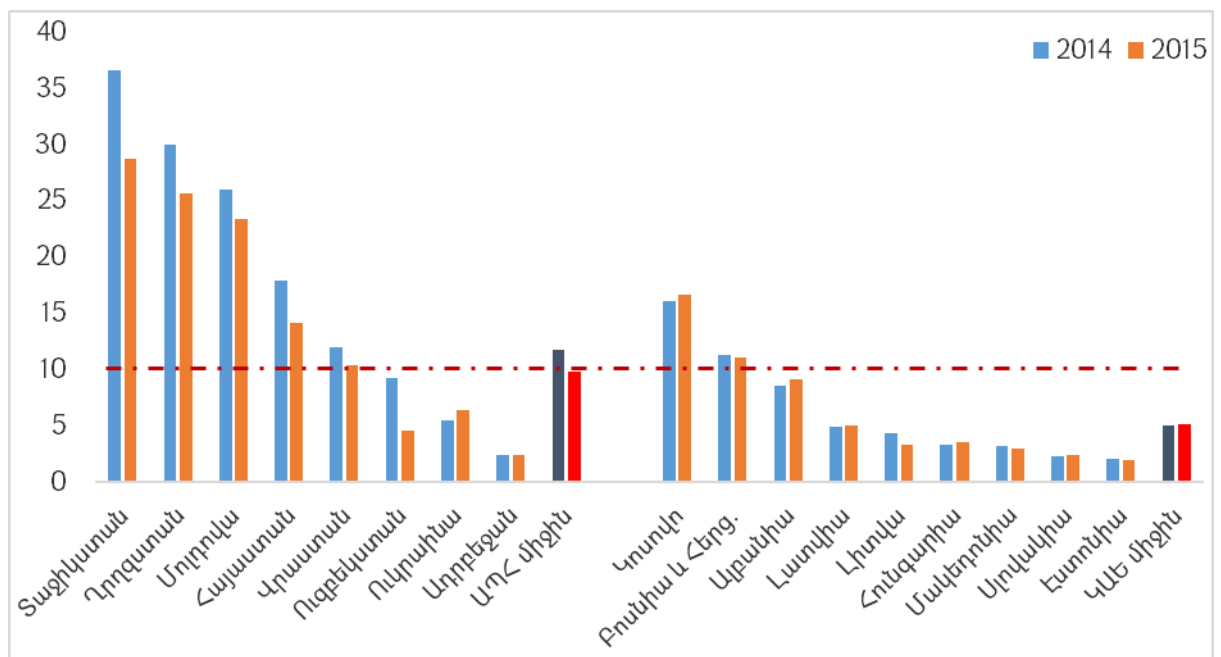
Վերջին 25 տարիների միգրացիոն հոսքերի զարգացումները՝ ներկայացված նախորդ բաժնում, ՀՀ-ում անխուսափելիորեն ունեցան ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի տնտեսական ու ժողովրդագրական հետևանքներ, ինչը կքննարկենք ստորև:

Գծապատկերը 3-ը ցույց է տալիս, որ ՀՆԱ կազմում դրամական փոխանցումների տեսակարար կշռի ցուցանիշով Հայաստանն անցումային երկրների ցանկում գրավում է չորրորդ տեղը: ԱՊՀ խմբի միջին ցուցանիշը մոտ 10% է, իսկ ԿԱԵ խմբում՝ 5%: Տաջիկստանը, Ղրղզստանն ու Մոլդովան ոչ միայն ԱՊՀ և ԿԱԵ խմբում են գրավում առաջին երեք տեղերը, այլ նաև ամբողջ աշխարհում. 2010-2015թթ. ՀՆԱ կազմում ստացված փոխանցումների տեսակարար կշռի միջին ցուցանիշը առաջին երկրում կազմել է 38.1%, երկրորդում՝ 28.6%, իսկ երրորդում՝ 26.7%: ՀՀ-ում այս ժամանակաշրջանի միջինը եղել է 17.6% (12-րդ հորիզոնականն աշխարհում): ՀՆԱ

¹⁵⁴ Ersado L., 2010. The Global Economic Crisis, Migration, and Remittance Flows to Armenia: Implications for Poverty. *Presentation prepared for International Workshop on the Economic and Social Impact of Migration, Remittances, and Diaspora. Yerevan, Armenia*, p. 14.

կազմում նման չափերի հասնող դրամական միջոցները, ակնհայտ է, որ կարևոր սոցիալ-տնտեսական ազդեցություն ունեն երկրներում աղքատության, ներդրումների մակարդակների և ընդհանրապես տնտեսական աճի վրա: Օրինակ, Մոլդովայում հարցման տվյալները ցույց են տալիս, որ միգրանտ ունեցող տնային տնտեսությունների 41%-ի եկամուտների 65%-ից ավելին կազմում են դրամական փոխանցումները, իսկ 25%-ի եկամուտներում 35-65%-ը:¹⁵⁵

Գծապատկեր 3: Դրամական փոխանցումների տեսակարար կշիռը ՀՆԱ կազմում

Աղբյուրը: Համաշխարհային Բանկ՝ Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ

ՀՀ ԿԲ 2015թ.-ին դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների շրջանում անցկացված հարցման տվյալներով վերջիններիս 47%-ի եկամտի կազմում 50%-ից ավելին կազմում են դրամական փոխանցումները, իսկ ընտանիքների 9.5%-ն ապրում են բացառապես դրամական փոխանցումների հաշվին: Գծապատկերում կարելի է նաև նկատել, որ ԿԱԵ անցումային երկրներում երկու տարիների ընթացքում դրամական փոխանցումների ծավալում նշանակալի փոփոխություններ չեն եղել, մինչդեռ ԱՊՀ խմբի գրեթե բոլոր երկրներում առկա է դրանց մակարդակի (շեշտակի) կրճատում. հատկապես Կենտրոնական Ասիայի երկրներում, Մոլդովայում և ՀՀ-ում: Այս անկումը հիմնականում պայմանավորված է

¹⁵⁵ Stratan, A., Chistruga, M., Clipa, V., Fala, A. and Septelici, V., 2013. Development and side effects of remittances in the CIS countries: the case of Republic of Moldova. *CARIM-East Research Report 2013/2*, p. 15.

նավթի գների շուկով և ՌԴ տնտեսության ու վերոնշյալ երկրների միջև սերտ կապերի առկայությամբ: ՀՀ-ում դրամական փոխանցումների և միգրանտների կենտրոնացվածության (ինչը ներկայացվել է նախորդ բաժնում) բացասական հետևանքներն ավելի լավ պատկերացնելու համար կներկայացնենք 2014թ.-ի նավթի գների արտաքին շուկի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա և միաժամանակ զուգահեռներ կտանենք նաև անցումային երկրների հետ:

Նավթի գների շեշտակի անկումը 2014թ.-ի կեսերից զուտ բացասական ազդեցություն ունեցավ ՀՀ-ի և մի շարք անցումային երկրների (հիմնականում ԱՊՀ երկրներ) տնտեսությունների վրա: Ընդ որում, տուժեցին ոչ միայն նավթ արդյունահանող երկրները, այլև նավթի զուտ ներմուծողները, չնայած այն փաստին, որ վերջիններս պետք է, որ շահեին էներգակրի ցածր գներից: Հաշվի առնելով, սակայն, այն հանգամանքը, որ այս երկրները պատմականորեն տնտեսական և քաղաքական ասպարեզներում բավականին սերտ կապերի մեջ են եղել ՌԴ տնտեսության հետ, և այն, որ այս իրադարձությունների թիրախում հիմնականում ՌԴ-ն էր՝ պարզ է դառնում, որ շուկի անուղղակի բացասական ազդեցությունը մեծապես կապված էր այս խմբի հիմնական առևտրային գործընկեր երկրի տնտեսական անկումով:

Այսպես, նավթի գների շուկը հարվածեց ՀՀ տնտեսությանը երեք հիմնական ուղղություններով՝

1. Առևտուր¹⁵⁶
2. Ֆինանսական հատված¹⁵⁷

¹⁵⁶ Առևտրի շուկը երկակի բացասական ազդեցություն ունեցավ ՀՀ տնտեսության վրա արտահանման կրճատման և առևտրի պայմանների վատթարացման ճանապարհով: Արտահանման ծավալները 2015թ.-ին նվազեցին 5.4%-ով, որը պայմանավորված էր ինչպես քանակային, այնպես էլ գնային էֆեկտներով: Մասնավորապես, արտահանումը դեպի ՌԴ և Եվրոմիության երկրներ կրճատվեց համապատասխանաբար 26% և 5.2%-ով: Ավելին, թանկարժեք, կիսաթանկարժեք և սև մետաղների համաշխարհային գների նվազումը վատթարացրեց առևտրի պայմանները (արտահանման գների հարաբերությունը ներմուծման գների վրա) և էլ ավելի խորացրեց շուկի ազդեցությունը (քանի որ ՀՀ արտահանման կառուցվածքում մետաղները բավականին մեծ կշիռ ունեն):

¹⁵⁷ Շուկը ֆինանսական հատվածում պայմանավորված էր ռիսկի պրեմիումի անսպասելի աճով, որն էլ իր հերթին կապված էր աճող արտաքին պարտքով և արտաքին շուկի տնտեսական հետևանքների անորոշությամբ: Ռուբլու արժեզրկումը սկսած 2014թ.-ի դեկտեմբերից և ՀՀ ռիսկի պրեմիումի շեշտակի աճը ահռելի ճնշումներ գործադրեցին ազգային դրամի վրա: Այս ճնշումները թուլացնելու նպատակով ՀՀ կենտրոնական բանկը ավելի քան երկու անգամ բարձրացրեց լոմբարդային տոկոսադրույքը (10.25%-ից 21%), ինչպես նաև ռեպո տոկոսադրույքը (175 բազիսային կետով), իսկ արտարժույթի շուկայում ներխուժումները ուղեկցվեցին ամենօրյա հրապարակումներով: Այնուամենայնիվ, ազգային դրամն

3. Դրամական փոխանցումներ

Հայ արտագաղթողները բավականին մեծ աջակցություն են ցուցաբերում տնտեսությանը՝ իրենց եկամտի մի մասը փոխանցելով հարազատներին կամ ընկերներին՝ հետապնդելով ինչպես առևտրային, այնպես էլ ոչ առևտրային նպատակներ: Լինելով արտարժույթի կարևոր աղբյուր՝ այս ֆինանսական հոսքերը կազմում են ՀՀ ներմուծման ավելի քան 40%-ը կամ ՀՆԱ-ի 15%-ից ավելին և առանցքային են երկրում աղքատության նվազման գործում:¹⁵⁸ Գրականությունում այս տիպի փոխանցումները համարվում են համեմատաբար կայուն ֆինանսական աղբյուր:¹⁵⁹¹⁶⁰ Ռաթհան նշում է, որ, ի տարբերություն օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների, դրամական փոխանցումներն ավելի կայուն են, և հակուղղված են գործարար ցիկլին (countercyclical), այսինքն՝ աճում են, երբ տնտեսությունը ճգնաժամի փուլում է, և նվազում՝ աշխուժացման փուլում:¹⁶¹

Այնուամենայնիվ, ՀՀ ուղարկվող դրամական միջոցները աչքի են ընկնում իրենց անկայունությամբ և համացիկլայնությամբ (procyclical): Գծապատկեր 4-ը ներկայացնում է դրամական փոխանցումների զուտ ներհոսքի դինամիկան (ըստ երկրների) վերջին 10 տարիների ընթացքում: Կարելի է նկատել, որ այս ֆինանսական միջոցները հիմնականում առաջանում են ՌԴ-ում և բավականին տատանողական են: Նախ, 2004-2008թթ.-ին դրանք աճեցին 194%-ով՝ 2008-ին կազմելով գրեթե 2.3 միլիարդ ԱՄՆ դոլար կամ ՀՆԱ-ի 19.5%-ը (միջինում մինչև 40%): Ընդ որում, այս ժամանակահատվածի ՀՀ երկնիշ տնտեսական աճը մեծապես պայմանավորված էր

արժեզրկվեց մոտ 15%-ով և (կրճատված դրամական փոխանցումների հետ) հանգեցրեց բանկերի վարկային պորտֆելում չաշխատող վարկերի կշռի ավելացման: Այս ցուցանիշը հասավ 2008-2009թթ.-ի մակարդակին (10%), ինչը հիմնականում պայմանավորված է տնտեսությունում դոլարայնացման բարձր աստիճանով, և հետևաբար «լողացող արժույթից վախով» (fear of floating):

¹⁵⁸ Karapetyan, L. and Harutyunyan, L., 2013. The development and the side effects of remittances in CIS countries: the case of Armenia. *CARIM-East Research Report 2013/24*, p. 21.

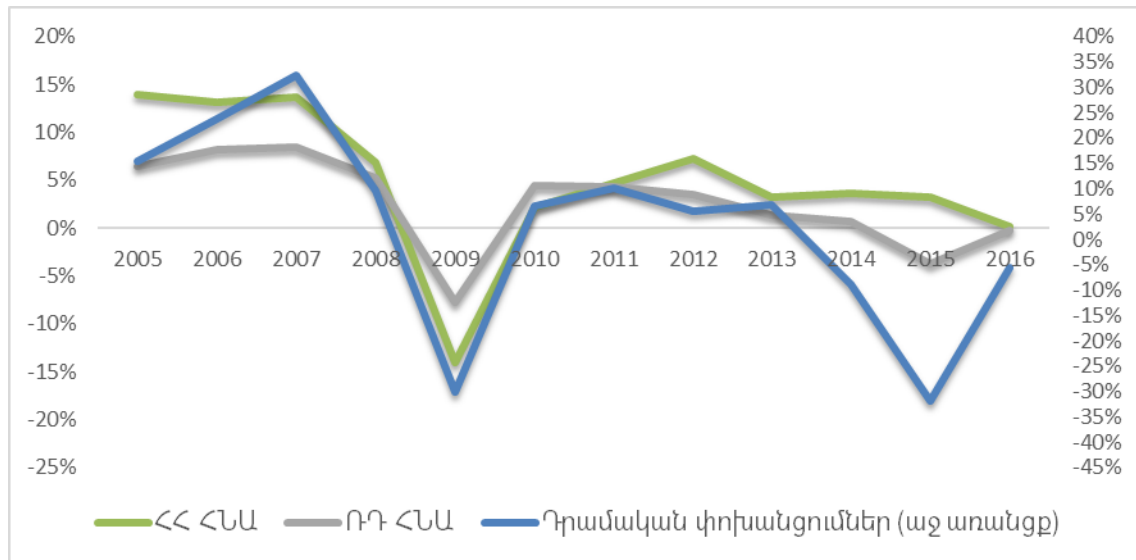
¹⁵⁹ Singh, B., 2006. Worker's remittances as stable financial flows: some evidence from India. *MPRA Paper No. 22225*, pp 23-47.

¹⁶⁰ De, S., Islamaj, E., Kose, M.A. and Yousefi, S.R., 2016. Remittances over the business cycle: Theory and evidence. *Koç University-Tüsiad Economic Research Forum. Working paper 1601*, pp. 1-34.

¹⁶¹ Ratha, D., 2005. Workers' remittances: an important and stable source of external development finance. *Remittances: development impact and future prospects*. pp. 19-51.

կատարել ՌԴ-ից փոխանցվող շուկերի ապահովագրության դեր և շարժվում են ՌԴ գործարար ցիկլի ուղղությամբ:

Գծապատկեր 5: Դրամական փոխանցումների, ՀՀ և ՌԴ ՀՆԱ իրական աճի տեմպերի դինամիկաները 2005-2016թթ.

Աղբյուրը: ՀՀ ԿԲ (վճարային հաշվեկշիռ), ՀՀ ԱՎՄ և ՌԴ պետական վիճակագրության դաշնային ծառայություն

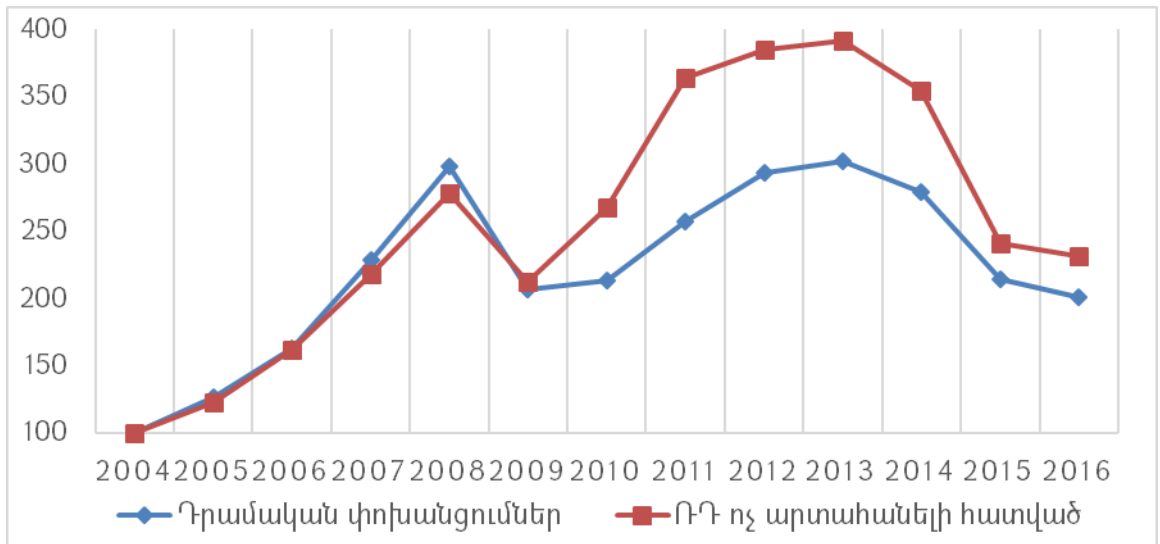
Նախորդ բաժնում խոսել ենք հայ միգրանտների՝ առավելապես ՌԴ շինարարության, ծառայությունների և առևտրի ոլորտներում կենտրոնացվածության մասին: Գծապատկեր 6-ը ցույց է տալիս, որ դեպի ՀՀ դրամական հոսքերի դինամիկան շարժվում է ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի հետ:¹⁶⁴ Ընդ որում, ԱՊՀ մի շարք անցումային երկրներում (հատկապես Ուզբեկստանում, Տաջիկստանում և Ղրղզստանում) այս խնդիրը ևս առկա է (Գծապատկեր 7): Այս հանգամանքը որակում ենք որպես «խնդիր», քանի որ ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածը բավականին զգայուն է նավթի շուկայում տեղի ունեցող փոփոխությունների նկատմամբ: Ստեփանյանը նշում է, որ նավթի գների նվազումը բացասական ազդեցություն է ունենում ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի վրա:¹⁶⁵ Ավելին, այս հատվածը բնութագրվում է բավականին ճկուն աշխատանքի շուկայով, հետևաբար, արտագնա աշխատողների մեծ քանակի առկայությունն այս հատվածում վտանգավոր է այն առումով, որ միգրանտների մեծ

¹⁶⁴ Ոչ արտահանելի հատվածը ներառում է շինարարությունը, մանրածախ և մեծածախ առևտուրը, մեքենաների և կենցաղային տեխնիկայի վերանորոգման ծառայությունները, հյուրանոցներն ու ռեստորանները, տրանսպորտն ու կապը, ֆինանսական, անշարժ գույքի և կոմունալ ծառայությունները:

¹⁶⁵ Stepanyan, A., 2015. The Spillover Effects of Russia's Economic Slowdown on Neighboring Countries. *International Monetary Fund Working Paper*, pp 1-24.

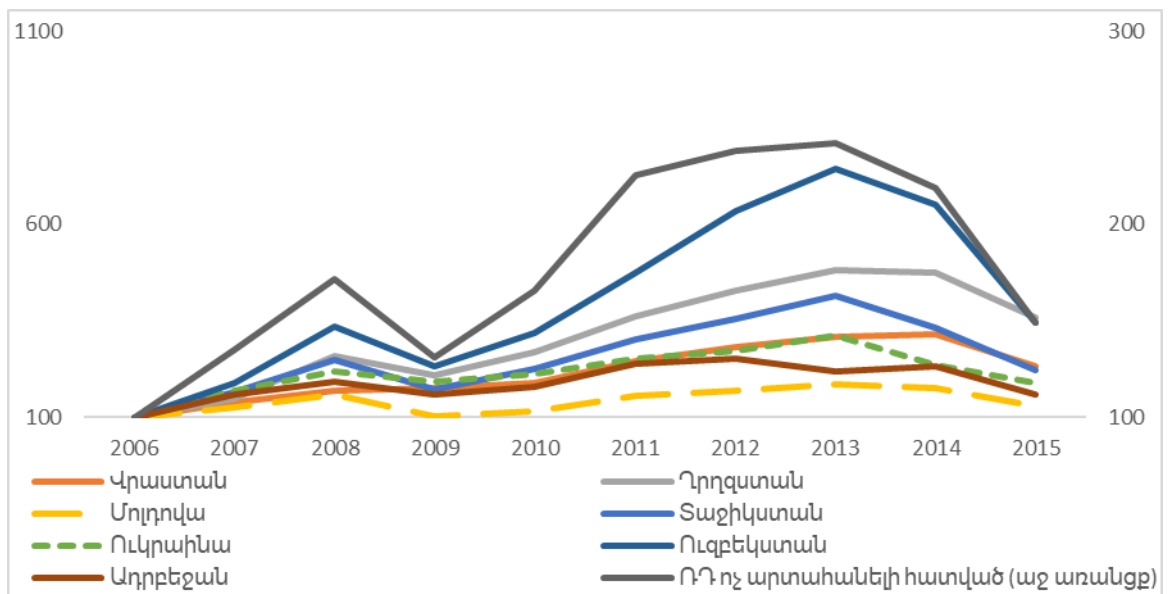
քանակի անսպասելի վերադարձը հայրենիք կարող է ավելացված գործազրկության և լրացուցիչ սոցիալական լարվածություն պատճառ դառնալ:

Գծապատկեր 6: Դեպի ՀՀ դրամական փոխանցումների և ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի դինամիկան (2004=100)

Աղբյուր: ՀՀ ԿԲ և ՌԴ պետական վիճակագրության դաշնային ծառայություն

Գծապատկեր 7: Դեպի ԱՊՀ անցումային երկրներ դրամական փոխանցումների և ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի դինամիկան (2006=100)

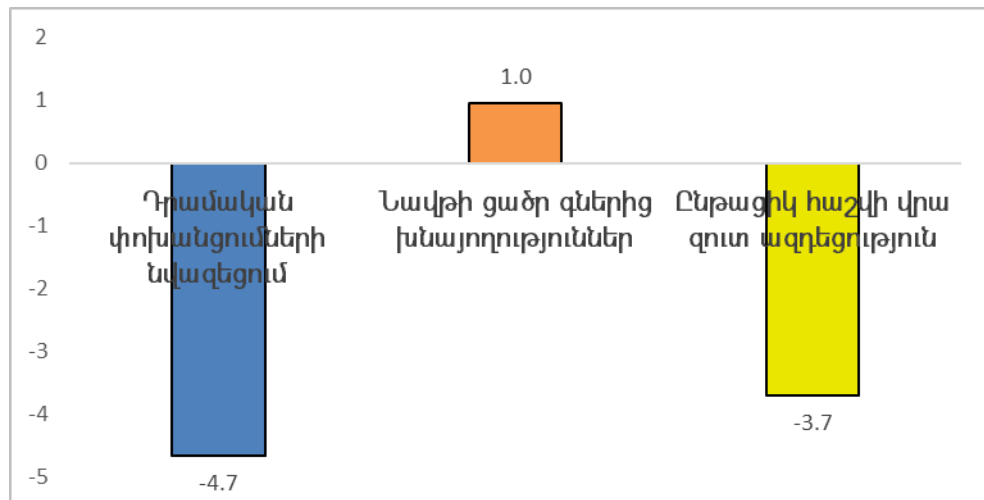

Աղբյուր: Համաշխարհային Բանկ՝ Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ և ՌԴ պետական վիճակագրության դաշնային ծառայություն

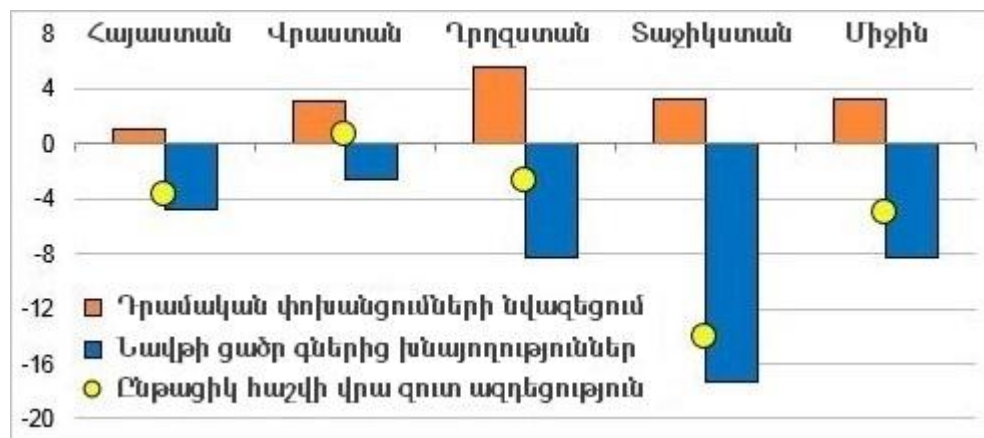
Փաստորեն, շուկի անուղղակի ազդեցության պատճառով ՀՀ-ն և նավթ ներմուծող մի շարք երկրներ չկարողացան քաղել միջազգային շուկայում բարենպաստ

փոփոխություններից առաջացած օգուտները, քանի որ դրական խնայողությունները հակակշռվեցին կրճատված դրամական փոխանցումներով (Գծապատկերներ 8ա և 8բ):

Գծապատկերներ 8ա և 8բ: ՀՀ և նավթ ներմուծող երկրների դրամական փոխանցումների կրճատումն ու նավթի ցածր գներից խնայողությունները (որպես 2015թ.-ի ՀՆԱ տոկոս)

Աղբյուրը: ՀՀ ԿԲ, Բլումբերգ, հեղինակի հաշվարկներ

Աղբյուրը: Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամ¹⁶⁶

Երկրորդ գծապատկերը ցույց է տալիս, որ Վրաստանը միակ ներմուծող երկիրն էր, որ, ընդհանուր առմամբ, շահեց նավթի ցածր գներից, ինչը մասամբ հետևանք էր նրա, որ Վրաստան մուտք գործող դրամական փոխանցումներն ավելի տարբերակված են և այդքան էլ կորելացված չեն ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի հետ (Գծապատկեր 7):

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ, քանի դեռ ՀՀ տնտեսությունը և անցումային վերոնշյալ երկրները կախված են ՌԴ-ի տնտեսական զարգացումներից, ցանկացած

¹⁶⁶ IMF 2016. IMF Survey: External Shocks Hurt Growth in Caucasus, Central Asia. Washington D.C. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2016/car042516d.htm>

շոկ, որ որևէ ազդեցություն է ունենում ՌԴ-ի վրա, միանշանակ փոխանցվում է նաև այս երկրներին:

Միգրացիայի ժողովրդագրական ազդեցությունները

Փոքր-ինչ մանրամասն անդրադառնանք Հայաստանում տիրող ժողովրդագրական իրավիճակին: Աղյուսակ 4-ը ցույց է տալիս, որ մեծ խնդիրներ կան կապված տարիքային խմբերի կառուցվածքային տեղաշարժի հետ: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո՝ 2011-2015թթ.-ի¹⁶⁷ ընթացքում աշխատունակ տարիքի բնակչության թիվը նվազել է 3%-ով՝ հիմնականում պայմանավորված երիտասարդների և միջինից բարձր տարիքի բնակչության խիստ կրճատմամբ (համապատասխանաբար՝ 13.1% և 9.9%), իսկ աշխատունակ տարիքից բարձր բնակչության թիվն աճել է 7%-ով:¹⁶⁸

Աղյուսակ 4: Բնակչության դինամիկան ըստ տարիքային խմբերի 2011-2015թթ. (1000 մարդ)

	Աշխատունակ տարիքի	15-29 տարեկան	40-49 տարեկան	Աշխատունակ տարիքից բարձր
2011	2050.2	793.6	385.6	362.1
2012	2051.5	778	374.5	365.6
2013	2034	750.3	362.2	371.3
2014	2015.1	721.7	352.5	378.7
2015	1987.2	689.6	347.5	387.7
2011-2015 փոփոխություն	-3.07%	-13.1%	-9.9%	7.07%

Աղբյուր: ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության 2009-2016թթ.ի վիճակագրական տարեգրքեր

Արդեն նշել ենք, որ երիտասարդների հեռացման անուղղակի ազդեցությունը բնակչության թվի վրա դրսևորվում է ծնելիության կամ պտղաբերության մակարդակների կրճատմամբ: ՀՀ-ում 2010-2015թթ.-ին միջին պտղաբերության գործակիցը (1 կնոջ հաշվով երեխաների քանակ) եղել է 1.55, մինչդեռ 1990-1999թթ.-ին այն 1.84 էր,¹⁶⁹ 2000-2005թթ.-ին՝ 1.72 էր, իսկ հաջորդ 5 տարիներին՝ 1.74:¹⁷⁰

¹⁶⁷ 2011թ.-ի մարդահամարի արդյունքում հիմնական ժողովրդագրական ցուցանիշները ճշգրտվեցին, այդ պատճառով նպատակարար է ներկայացնել դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածը:

¹⁶⁸ Թոշակային տարիքի բնակչության կշռի ավելացումն էր նաև պատճառը, որ երկիրը “pay-as-you-go” թոշակային համակարգից անցում կատարեց “fully funded” համակարգին:

¹⁶⁹ Հայաստանի կանայք և տղամարդիկ, վիճ. ժողովածու, Եր., 1999, էջ 12:

Համեմատության համար նշենք, որ նույն ցուցանիշը միջինից ցածր եկամուտ ունեցող երկրներում 2.9 է, Ադրբեջանում՝ 2.3, Վրաստանում՝ 1.81, Թուրքիայում՝ 2.1, իսկ ՌԴ-ում՝ 1.66: ՄԱԿ-ի Բնակչության Հիմնադրամի Հայկական Գրասենյակի ներկայացմամբ ՀՀ բնակչության պարզ վերարտադրության համար անհրաժեշտ է, որ այս ցուցանիշը լինի 2.1:¹⁷¹ Չնայած նրան, որ տարեկան ծնելիությունների թիվն ավելին է, քան մահացություններինը, այնուամենայնիվ, բնակչության թիվը նվազում է միգրացիայի բացասական մնացորդի պատճառով (Աղյուսակ 5): Բնակչության բնական աճի միջին ցուցանիշը դիտարկվող ժամանակահատվածում 4.78 է (1990-1995թթ.-ին այն 10.19 էր¹⁷²), սակայն միգրացիայի ցուցանիշը միջինում բացարձակ արժեքով ավելի բարձր է (6.59), ինչն էլ հանգեցրել է բնակչության շարունակական կրճատման:

Աղյուսակ 5: ՀՀ բնակչության շարժի ցուցանիշները 2011-2016թթ. (1000 մարդու հաշվով)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Ծնելիություն	14.4	14	13.8	14.3	13.9	13.6
Մահացություն	9.3	9.1	9	9.2	9.3	9.4
Բնական աճ	5.1	4.9	4.8	5.1	4.6	4.2
Միգրացիայի մնացորդ	-4.3	-3.1	-8.1	-7.2	-8.6	-8.23 ¹⁷³
Բնակչության թիվ (1000 մարդ)	3021.4	3026.9	3017.1	3010.6	2998.6	2986.5

Աղբյուրը: ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության 2011-2016թթ.-ի վիճակագրական տարեգրքեր, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թվականի հունվար-դեկտեմբերին

Ինչպես տեսնում ենք, միգրացիոն արտահոսքերն առավել բարձր տեմպեր են գրանցել 2013թ.-ից սկսած. այս 4 տարիների ընթացքում երկիրը լքել է մոտ 96,500 մարդ, ինչը բավականին խնդրահարույց է և երկարաժամկետ հարված է հասցնում ՀՀ տնտեսության հետագա զարգացումների վրա: Գծապատկեր 9-ը պատկերում է ՀՀ բնակչության դինամիկայի կանխատեսումները 2016-2050թթ.-ի համար, որ

¹⁷⁰ Աղբյուրը: United Nations, Department of Economic and Social Affairs (UN DESA), Population Division 2015. World Population Prospects: The 2015 Revision.

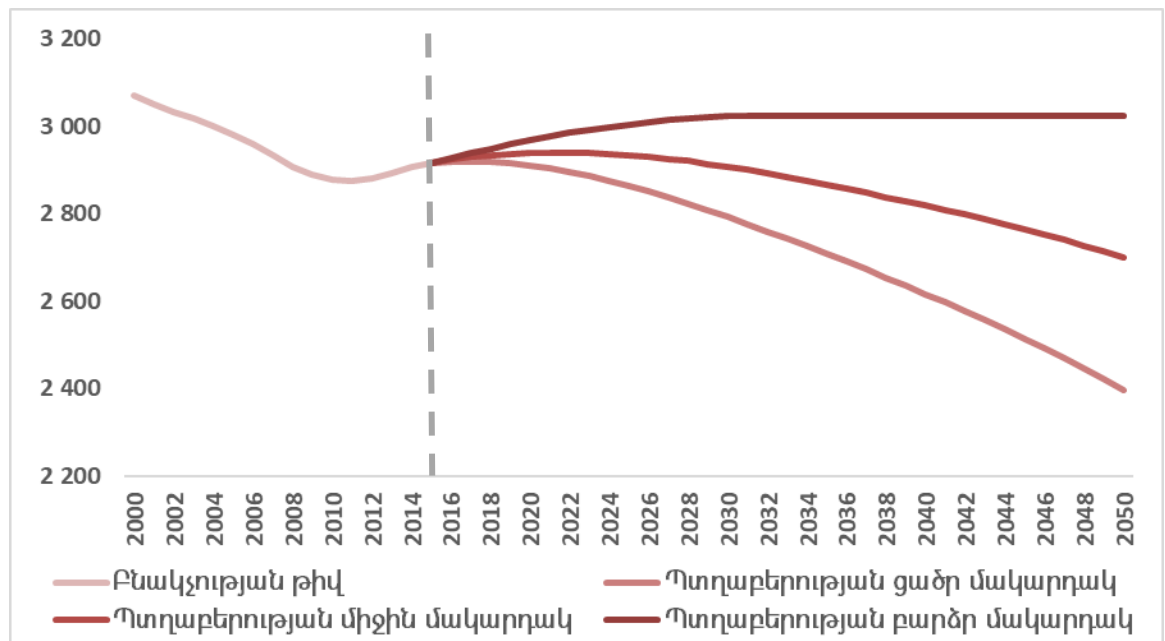
¹⁷¹ Աղբյուրը: ՄԱԿ-ի Բնակչության Հիմնադրամ Հայաստան, կայք՝ <http://www.unfpa.am/fertility>:

¹⁷² Աղբյուրը՝ Համաշխարհային Բանկ՝ Համաշխարհային զարգացման ցուցանիշներ:

¹⁷³ Թիվը հաշվարկվել է հեղինակի կողմից (ԱՎԾ-ի՝ «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թվականի հունվար-դեկտեմբերին» ձեռնարկում այս թիվը բացակայում էր): Այն իրենից ներկայացնում է պարզ հաշվարկ՝ հիմնվելով 2015թ. և 2016թ. բնակչության թվերի և 2016թ.-ին ծնելիության և մահացության մակարդակների վրա:

գնահատվել են ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական հարցերի վարչության կողմից: Աղբյուրը ներկայացնում է բնակչության թվի փոփոխության երեք տարբերակ՝ երկրում պտղաբերության մակարդակից կախված:¹⁷⁴

Գծապատկեր 9: ՀՀ բնակչության թվի փոփոխության կանխատեսումներ պտղաբերության տարբեր մակարդակների դեպքում (1000 մարդ, կանխատեսումները ներկայացնում են 2016-2050 թվականները)

Աղբյուրը: ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական հարցերի վարչության բնակչության բաժին:¹⁷⁵

Պտղաբերության բարձր մակարդակի միջին ցուցանիշը կանխատեսվող ժամանակահատվածում 2.35 է, միջին մակարդակինը՝ 1.85, իսկ ցածր մակարդակինը՝ 1.35: Ինչպես կարելի է նկատել, պտղաբերության բարձր տարբերակի դեպքում ՀՀ բնակչության թիվը երկարաժամկետ հատվածում ձգտում է շուրջ 3 միլիոնի, միջինի դեպքում՝ 2.7 միլիոնի, իսկ ցածրի դեպքում՝ 2.4 միլիոնի: ՀՀ պտղաբերության մակարդակը ներկայումս մոտ է ցածր մակարդակին, ինչը չափազանց անհանգստացնող երևույթ է և լուրջ սպառնալիք երկրի համար, քանի որ ՀՀ-ի նման փոքր երկրներում բնակչությունը համարվում է տնտեսական աճի շարժիչ ուժ. դրա նվազումը կրճատում է երկրի պոտենցիալ ՀՆԱ-ն՝ երկարաժամկետ հարված հասցնելով տնտեսության արտադրական ներուժի վրա:

¹⁷⁴ Կանխատեսումներում միգրացիոն հոսքերի հետագա զարգացումները նույնպես ներառված են:

¹⁷⁵ Տես՝ <https://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Standard/Population/>

Բնակչության վերջին մարդահամարի պատճառով առաջացած վիճակագրական շեղումից խուսափելու համար աշխատանքային ռեսուրսների դինամիկան կրկին կուտումնասիրենք 2011թ.-ից հետո ընկած ժամանակահատվածում: Աղյուսակ 6-ը պատկերում է ՀՀ աշխատանքի շուկայի հիմնական ցուցանիշները:

Աղյուսակ 6: ՀՀ աշխատանքի շուկայի հիմնական ցուցանիշները 2011-2015թթ. (1000 մարդ)

	2011	2012	2013	2014	2015	2011-2015 փոփոխություն
Աշխատանքային ռեսուրսներ	2286.3	2260.8	2189.1	2180.2	2106.6	-179.7
Տնտեսապես ակտիվ բնակչություն	1440.9	1418.3	1388.4	1375.7	1316.4	-124.5
Զբաղվածներ	1175.1	1172.8	1163.8	1133.5	1072.6	-102.5
Գործազուրկներ	265.7	245.5	224.6	242.1	243.7	-22
Տնտեսապես ոչ ակտիվ բնակչություն	845.4	842.5	800.7	804.5	790.3	-55.1
Զբաղվածության մակարդակ (%)	51.4	51.9	53.2	52	50.9	-0.5
Գործազրկության մակարդակ (%)	18.4	17.3	16.2	17.6	18.5	0.1

Աղբյուրը: ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության 2016թ.-ի վիճակագրական տարեգիրք

Բոլոր ցուցանիշներում¹⁷⁶ առկա նվազման բարձր միտումները թույլ են տալիս պնդել, որ աշխատանքի շուկայի բացասական զարգացումները հիմնականում պայմանավորված են արտագաղթի բարձր տեմպերով: Մասնագետներից ոմանք 2011-2015թթ.-ի 4% միջին տնտեսական աճը պայմանավորում են երկրում արտադրողականության աճի հետ և դրանով մասնակիորեն բացատրում զբաղվածության ավելի քան 100 հազար կրճատումը: Զբաղվածության վրա ազդող մյուս գործոններից են նաև բնակչության ծերացումն ու մահացությունները, սակայն դրանք փոքր բացատրական ուժ ունեն: Հետևապես, մեր համոզմամբ, այսպիսի մեծ

¹⁷⁶ Աշխատանքային ռեսուրսների ցուցանիշը երկրում 15-75 տարեկան տնտեսապես ակտիվ և ոչ ակտիվ բնակչության հանրագումարն է: Տնտեսապես ակտիվ բնակչությունն, իր հերթին, ներառում է զբաղվածներին և գործազուրկներին, իսկ տնտեսապես ոչ ակտիվ բնակչությունն ընդգրկում է բոլոր նրանց, ովքեր չունեն աշխատանք և չեն փնտրում (օրինակ՝ սովորողներ և ուսանողներ, տնային տնտեսություն վարողներ, կենսաթոշակառուներ և այլ աշխատանք չունեցող կամ աշխատանք չփնտրող անձիք):

ծավալի կրճատման գլխավոր պատճառներից մեկը երկրից բնակչության արտագաղթն է:

ՀՀ բնակչության կրթական խմբերում տեղաշարժերի և «ուղեղների արտահոսքի» հետ կապված Վահրամ Բաղդասարյանը նշում է, որ 1992-2000թթ.-ին ՀՀ-ից բարձրագույն կրթությամբ հեռացողների թիվը համարվել է երիտասարդ մասնագետներով:¹⁷⁷ Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության գնահատմամբ ՀՀ-ն 2009թ.-ի դրությամբ ուղեղների արտահոսքի հետ կապված լուրջ խնդիրներ չի ունեցել:¹⁷⁸ Իսկ ՀՀ ԱՎԾ 2009-2014թթ. հետազոտություններում բարձրագույն կրթություն ունեցող միգրանտների տոկոսային հարաբերությունն ընդհանուրի մեջ տատանվել է 11-15 տոկոսի շրջանակներում,¹⁷⁹ ինչը չի համարվում բարձր ցուցանիշ և այդքան էլ անհանգստացնող չէ:

Ամփոփելով նշենք, որ վերոնշյալ քննարկումներն ու հարցումների արդյունքները ցույց են տալիս, որ ՀՀ միգրացիոն պատմության ամբողջ ընթացքում ՌԴ-ն եղել է հայ արտագնա աշխատողների հիմնական նպատակակետը, ինչը բերել է դրամական միջոցների խիստ կենտրոնացվածության: Այս իմաստով ՀՀ կառավարության կողմից միգրացիան թիրախավորող ցանկացած ծրագիր կամ քաղաքականություն պետք է հաշվի առնի ՌԴ-ի միգրացիոն քաղաքականության հիմնական ասպեկտներն ու դրամական փոխանցումների ուղով փոխանցվող արտաքին շուկերի ներգործության պոտենցիալ հետևանքները: Արտագաղթի բարձր տեմպերը, բնակչության հետզհետե ծերացումը, ծնելիության ցածր տեմպերն ու տարիքային կազմի անբարենպաստ փոփոխությունները վկայում են, որ ՀՀ-ն մոտ է ժողովրդագրական ճգնաժամային իրավիճակի, որը շարունակելու է սրվել այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն իրականացվել արտագաղթի կասեցմանն ու երկիր վերադարձին ուղղված համալիր միջոցառումներ:¹⁸⁰ Կանխարգելիչ միջոցառումները պետք է նպատակ ունենան

¹⁷⁷ Բաղդասարյան Վ., 2002: Արտագաղթը և նրա սոցիալ-տնտեսական հետևանքները Հայաստանի Հանրապետությունում: *Տիգրան Մեծ հրապ.*, Եր., էջ 165:

¹⁷⁸ International Labour Organisation (ILO), 2009a. Migration and development: Armenia country study. *ILO Subregional Office for Eastern Europe and Central Asia*, 2009, pp. 80.

¹⁷⁹ Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի 2009-2014թթ. ամբողջացված վերլուծությունների միկրո տվյալներ:

¹⁸⁰ Վարդանյան Ա., 2012: ՀՀ ժողովրդագրական իրավիճակի վերլուծությունը: *Տարեգիրք 2012, Եր., ԵՊՀ հրապ.*: էջ 415-426:

ստեղծել տնտեսական և սոցիալական համապատասխան պայմաններ բնակչության արտագաղթը կասեցնելու համար: Կարճաժամկետ հատվածում հնարավոր չէ ապահովել այսպիսի պայմաններ, այդ պատճառով անհրաժեշտ է առնվազն փորձել նվազեցնել *անկանոն* միգրացիայի տեմպերը: ՀՀ-ի՝ շուկայական տնտեսությանն անցման դեռևս սկզբնական փուլում Վլադիմիր Խոջաբեկյանի առաջարկած լուծումներից էր պետության աջակցությունը աշխատանքային միգրացիային՝ երկրների հետ կնքված պայմանագրերի հիման վրա, որը թույլ կտա նվազեցնել լարվածությունն աշխատուժի շուկայում և կնպաստի միգրացիայի տարբերակմանն ու անկանոնության մեղմմանը:¹⁸¹

ՀՀ-ում միգրացիոն հոսքերի ուղղակի և անուղղակի տնտեսական ու սոցիալական հետևանքների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ այստեղ առկա է միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման խիստ անհրաժեշտություն: Սույն գլխի հաջորդ բաժիններում կներկայացնենք միգրացիայի մոդելավորման միջազգային փորձն ու ՀՀ միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման ներկայումս առկա փորձը: Կփորձենք բացահայտել վերջինում առկա հիմնահարցերը, իսկ երրորդ գլխում էկոնոմետրիկ մոդելավորման գործիքակազմի միջոցով կանդրադառնանք այդ հիմնահարցերի լուծմանը:

2.3 Միգրացիոն մոդելների տեսակները

Այս բաժնում կներկայացնենք միգրացիայի մակրոտնտեսական և միկրոտնտեսական մոդելների տեսակներն ու դրանց կիրառության առանձնահատկությունները:

Մակրոտնտեսական մոդելներ

Գրավիտացիոն մոդելներ

Գրավիտացիոն մոդելը միգրացիայի մոդելավորման թերևս առաջին իրական փորձն է և համարվում է տարածքային փոխգործակցության մոդելի (Spatial interaction model) ամենատարածված տեսակը:^{182 183} Առաջին անգամ այս մոդելի մասին նշվել է

¹⁸¹ Խոջաբեկյան Վ., 1998: Զբաղվածության հիմնախնդիրները Հայաստանում անցման շրջանում: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր.: Էջ 231:

¹⁸² Claydon, K., 2012. A Global Model of Human Migration. *Casa, University College London*, p. 11:

¹⁸³ De Vries, J.J., Nijkamp, P. and Rietveld, P., 2001. Alonso's theory of movements: developments in spatial interaction modeling. *Journal of Geographical Systems*, 3(3), pp.233-256.

Ռավենշտեյնի աշխատությունում, ըստ որի, i երկրից դեպի j երկիր M_{ij} հոսքը դրական կախվածության մեջ է i երկրում հրող և j երկրում ձգող գործոններից և հակադարձ կախվածության մեջ երկու երկրների միջև հեռավորությունից:¹⁸⁴

1940-ականներին տարածում գտած գրավիտացիոն սկզբնական մոդելները ենթադրում էին, որ միգրացիոն հոսքերը ուղիղ համեմատական են երկու տարածքների բնակչության արտադրյալին և հակադարձ համեմատական նրանց միջև եղած հեռավորությանը՝

$$M_{ij} = \frac{D_i D_j}{d_{ij}} \quad (1)$$

որտեղ D_i -ն և D_j -ն համապատասխանաբար i -րդ և j -րդ երկրի բնակչությունն է, իսկ d_{ij} -ն հեռավորությունն է նրանց միջև: Եթե այս հավասարումը ներկայացնենք երկլոգարիթմական տեսքով, ապա բնակչության փոփոխականների գործակիցները կստացվեն 1, ինչը կենթադրի, որ դրանցից յուրաքանչյուրի 1% փոփոխությունն առաջացնելու է միգրացիայի նույն չափով փոփոխություն: Քանի որ վերջինս «հեռու» էր իրականությունից, (1) հավասարման փոփոխականներին ավելացվեցին ցուցիչներ՝

$$M_{ij} = \gamma \frac{D_i^\alpha D_j^\beta}{d_{ij}^\delta} \quad (2)$$

որի լոգարիթմական ներկայացումը հետևյալն է՝

$$\ln(M_{ij}) = \ln \gamma + \alpha \ln(D_i) + \beta \ln(D_j) - \delta \ln(d_{ij}) \quad (3)$$

Այս մոդելը, սակայն, նույնպես բավականին պարզ էր և չէր կարող բացատրել տարածաշրջանների միջև առկա միգրացիոն հոսքերը:¹⁸⁵ Միննույն ժամանակ այն կարևոր հարթակ էր առավել զարգացած մոդելների մշակման համար:

1960-ական թվականներին միգրացիայի գրականությունում ներկայացվեց գրավիտացիոն մոդելների կատարելագործված տարբերակը, որն իր մեջ ներառում էր մի շարք այլ փոփոխականներ և ուներ հետևյալ տեսքը¹⁸⁶

¹⁸⁴ Ravenstein, E.G., 1885. The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), pp.167-235.

¹⁸⁵ Օրինակ, բնակչության ծավալով աշխարհի առաջին երկու երկրները՝ Չինաստանն ու Հնդկաստանը սահմանակից են միմյանց, սակայն չեն առանձնանում միգրացիայի ուժեղ հոսքով:

$$\ln(M_{ij}) = \ln\gamma + \alpha \ln(D_i) + \beta \ln(D_j) - \delta \ln(d_{ij}) + \theta \ln(Y_i) + \varphi \ln(Y_j) + \sum_{n=1}^m \rho_{in} \ln(X_{in}) + \sum_{t=1}^k \sigma_{jt} \ln(Z_{jt}) + \varepsilon_{ij} \quad (4)$$

որտեղ Y -ները ներկայացնում են երկու երկրների եկամտի մակարդակները, X_{in} և Z_{jt} փոփոխականները համապատասխանաբար i և j երկրների բնութագրիչներն են (օրինակ գործազրկության, աշխատավարձի, ուրբանիզացիայի և հարկային բեռի մակարդակները, բնակլիմայական պայմանները, քաղաքական կայունությունը և այլ գործոններ):

Միգրացիայի վերաբերյալ որոշման մոդելավորումը գրավիտացիոն մոդելների միջոցով այդքան էլ նպատակահարմար չէ, քանի որ այն չի վերահսկում անհատի և նրա ընտանիքի բնութագրիչներն ու օգտագործում է միայն ագրեգացված տվյալներ (որոնք միայն մոտարկում են արտագաղթելուն հակված բնակչության բնութագրիչները): Ընդ որում, այս տվյալներում հնարավոր չէ առանձնացնել նրանց, ովքեր արտագաղթել են վերադառնալու նպատակով կամ ովքեր սեզոնային աշխատողներ են: Գրավիտացիոն մոդելների մեկ այլ թերությունն այն է, որ փոփոխականները հիմնականում չափվում էին միգրացիոն ժամանակաշրջանի վերջի դրությամբ, ինչը ենթակա է միաժամանակայնության շեղման (simultaneity bias):¹⁸⁷

Միջանկյալ հնարավորությունների մոդել (The intervening opportunities model)

Այս մոդելը տարածքային փոխգործակցության մոդելի մեկ այլ տեսակ է և առաջարկվել է Սամուել Ստոուֆերի կողմից 1940թ-ին: Մոդելի հիմքում ընկած է հետևյալ հիպոթեզը. որոշակի հեռավորություն անցնող մարդկանց թիվը ուղիղ համեմատական է արտագաղթի երկրում առկա հնարավորությունների թվին և հակադարձ համեմատական միջանկյալ հնարավորությունների թվին:¹⁸⁸ Ստոուֆերը պնդում էր, որ միգրացիոն հոսքերը որոշվում են ոչ թե հեռավորությամբ կամ

¹⁸⁶ Greenwood, M.J., 2005. Modeling migration. *Encyclopedia of social measurement*, 2, pp.725-734.

¹⁸⁷ 1970-ական թվականներին միաժամանակյա հավասարումների համակարգերով մոդելների զարգացմամբ հնարավոր եղավ վերացնել այս թերությունը, սակայն գրավիտացիոն մոդելները հետագա զարգացում չստացան:

¹⁸⁸ Stouffer, S.A., 1940. Intervening opportunities: a theory relating mobility and distance. *American sociological review*, 5(6), pp.845-867.

բնակչության քանակով, այլ տվյալ տարածքում առկա հնարավորություններով: Այս հիպոթեզի մաթեմատիկական ներկայացումը ունի հետևյալ տեսքը¹⁸⁹

$$\hat{M}_{ij} = \hat{k} \frac{v_j}{\sum_{m=1}^{j-1} v_m} \quad (5)$$

որտեղ $\hat{M}_{ij}$ -ը i -րդ տարածքից j -րդ շրջան տեղափոխվող միգրանտների կանխատեսվող քանակն է, v_j – ը՛ այդ շրջանում առկա հնարավորությունների թիվը, $\sum_{m=1}^{j-1} v_m$ – ը՛ երկու տարածքների միջև առկա հնարավորությունների քանակը, իսկ $\hat{k}$ – ն հաստատուն է, այնպես, որ i -ից $\sum_{j=1}^n Y_{ij}$ փաստացի միգրացիան հավասար լինի $\sum_{j=1}^n \hat{Y}_{ij}$ կանխատեսված միգրացիային:

Ալոնսոյի՝ տեղափոխման ընդհանուր տեսություն (General theory of movement)

Այս տեսության վրա հիմնված միգրացիոն մոդելները կրկին ներկայացնում են տարածքային փոխգործակցության մոդելները: Ալոնսոն ներկայացրել է այս մոդելը ԱՄՆ-ի տարբեր բնակավայրերի միջև (242 քաղաքային տարածքներ) միգրացիան մոդելավորելու համար:¹⁹⁰ Հեղինակի մոդելում յուրաքանչյուր տարածքի բնակչություն փոխվում է պայմանավորված բնական աճով և միգրացիոն հոսքերով: Ընդ որում բնական աճն ըստ բնակավայրերի տարբեր է, իսկ միգրացիան երկու տարածքների միջև պայմանավորված է այդ շրջանների և դրանցում ապրող մարդկանց բնութագրերով, տարածքների միջև առկա ենթակառուցվածքով, աղբյուր շրջանից հեռանալու այլընտրանքային հնարավորություններով և նպատակակետում առկա մրցակցության մակարդակով: Բնակչության փոփոխության հավասարումը հետևյալն է՝

$$P_{i,t+1} = P_{i,t} + NI_{i,t} + \sum_j M_{ji,t} - \sum_j M_{ij,t} + U_{i,t} - RU_{i,t} + F_{i,t} \quad (6)$$

որտեղ $P_{i,t+1}$ -ն i տարածքի բնակչությունն է $t + 1$ պահին, $P_{i,t}$ -ն՝ t պահին, $NI_{i,t}$ -ն բնակչության բնական աճն է, $\sum_j M_{ji,t}$ -ն այլ քաղաքային տարածքներից i բնակավայր տեղափոխված մարդկանց թիվն է, իսկ $\sum_j M_{ij,t}$ -ն՝ ընդհակառակը, i -ից այլ

¹⁸⁹ Gibson, J.G., 1975. The intervening opportunities model of migration: A critique. *Socio-Economic Planning Sciences*, 9(5), pp.205-208.

¹⁹⁰ Alonso, W., 1973. National interregional demographic accounts: A prototype. *Institute of Urban & Regional Development*. University of California, Berkeley, pp. 5-25.

բնակավայրեր արտագաղթածների թիվը: $U_{i,t}$ -ն չդիտարկվող շրջաններից ներգաղթածների թիվն է (որոնք չեն մտնում 242 շրջանի մեջ), իսկ $RU_{i,t}$ -ն՝ դեպի չդիտարկվող շրջաններ արտագաղթածների թիվը, $F_{i,t}$ -ն այլ երկրներից տվյալ i բնակավայր ներգաղթածների թիվն է: Այս մոդելը թույլ է տալիս դիտարկել ժողովրդագրական շարժերի այլընտրանքային սցենարներ և կանխատեսումներ անել բնակչության ազգային տեղաբաշխման հետ կապված:

Անցումային շարժունակության մոդել (Model of mobility transition)

Այս մոդելի հեղինակը՝ Ջելինսկին, գտնում էր, որ որոշակի երկրում առկա միգրացիայի տեսակը կախված է այդ երկրի զարգացվածության աստիճանից և հասարակության տեսակից:¹⁹¹

Ջելինսկիի մոդելն առանձնացնում է անցման հինգ փուլ՝

1. Մինչ-արդյունաբերական ավանդական հասարակություն: Առկա է, երբ դեռևս չկա ուրբանիզացիա, միգրացիայի և բնակչության բնական աճի տեմպերը գրեթե հավասար են զրոյի: Մարդկանց տեղաշարժը բարձր մակարդակի վրա է, սակայն չկա միգրացիա:
2. Վաղ անցումային հասարակություն: Տեղի է ունենում մարդկանց հոծ զանգվածների տեղաշարժ գյուղական տարածքներից դեպի քաղաքներ: Ծնելիության մակարդակն ու արտագաղթը բարձր տեմպերով աճում են, և երկրում բնակչության քանակն աճում է, քանի որ բնական աճը գերազանցում է բնակչության արտահոսքը:
3. Ուշ անցումային հասարակություն: Այս փուլում քաղաքների միջև բնակչության տեղաշարժը ավելի մեծ տեմպեր է ստանում, քան գյուղ-քաղաք միգրացիան: Զուտ արտագաղթը վեր է ածվում զուտ ներգաղթի, քանի որ մարդիկ ավելի շատ ներգաղթում են, քան արտագաղթում:
4. Զարգացած հասարակություն: Չորրորդ փուլում գյուղից քաղաք միգրացիան հասնում է իր նվազագույն մակարդակին, իսկ քաղաքից քաղաք և, հատկապես, դեպի քաղաքային ագլոմերացիաներ միգրացիան տեղի է ունենում բարձր

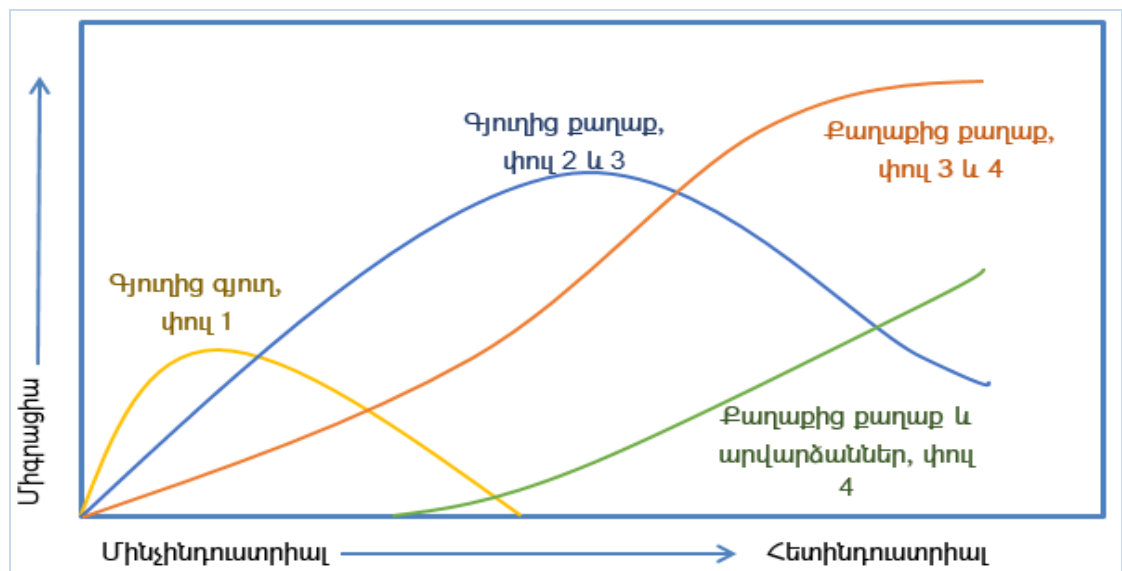
¹⁹¹ Zelinsky, W., 1971. The hypothesis of the mobility transition. *Geographical review* 61(2), pp.219-249.

տեմպերով: Դեպի արվարձաններ տեղափոխությունը նույնպես նկատելի տեմպերի է հասնում: Բնական աճի տեմպերը խիստ դանդաղում են կամ ընդհանրապես հավասարվում զրոյի:

5. Ապագա գերգարգացած հասարակություն: Միգրացիայի միակ տեսակը միջքաղաքային կամ ներքաղաքային միգրացիան է, ծնելիության մակարդակի վերաբերյալ կանխատեսումներ անել հնարավոր չէ, իսկ մահացության աստիճանը ներկայիս մակարդակից ավելի փոքր է:

Գծապատկեր 10-ը պատկերում է երկրի զարգացվածության և ներքին միգրացիայի միջև կապը առաջին չորս փուլերի համար:

Գծապատկեր 10: Զելինսկիի մոդելի անցումային միգրացիայի փուլերը

Աղբյուրը: Zelinsky, W., 1971. The hypothesis of the mobility transition. *Geographical review* 61(2), pp.219-249. Էջ 233

Լիի միջանկյալ խոչընդոտների մոդել (Lee's intervening obstacles model)

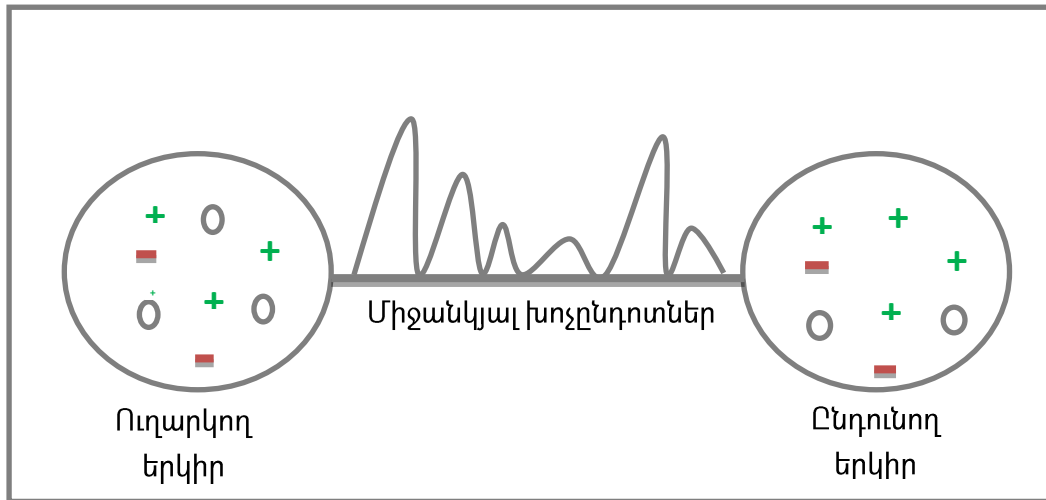
Լին առանձնացնում էր միգրացիոն գործընթացի և արտագաղթելու վերաբերյալ որոշման հիմքում ընկած հետևյալ չորս գործոնները¹⁹²

1. Գործոններ, որ կապված են աղբյուր երկրի հետ
2. Գործոններ, որ առկա են ընդունող երկրում
3. Միջանկյալ խոչընդոտներ
4. Անձնական գործոններ (անհատական բնավորություն)

¹⁹² Lee, E.S., 1966. A theory of migration. *Demography*, 3(1), pp.47-57.

Առաջին երեք գործոնների խումբը հեղինակը բացատրում է Գծապատկեր 11-ի միջոցով: Յուրաքանչյուր երկրում առկա են դրական գործոններ (+), որոնք գրավում են միգրանտներին, և բացասական գործոններ (-), որոնք «վանում» են վերջիններիս: Կան նաև այլ գործոններ (0), որոնց նկատմամբ միգրանտներն անտարբեր են:

Գծապատկեր 11: Ուղարկող և ընդունող երկրներում միգրացիան առաջացնող գործոններն ու միջանկյալ խոչընդոտները

Աղբյուրը: Lee, E.S., 1966. A theory of migration. *Demography*, 3(1), pp.47-57. էջ 50

Ընդ որում, այս գործոններից որոշները միևնույն ազդեցությունն են ունենում պոտենցիալ միգրանտի վրա. իսկ մյուսներն էլ կարող են տարբերվել կախված միգրանտների բնութագրիչներից: Օրինակ, տվյալ միգրանտի համար հարազատների, ընկերական կամ մասնագիտական կապերի առկայությունը դրական գործոն է, մեկ այլ միգրանտի համար այն չեզոք կարող է լինել, իսկ երրորդի համար կարող է նույնիսկ բացասական լինել:¹⁹³

Լին ներկայացնում է հետևյալ վարկածները միգրացիայի հոսքի վերաբերյալ¹⁹⁴

1. Տվյալ տարածքում միգրացիայի ծավալը կախված է այդտեղ առկա շրջանների տարբերակվածությունից: Եթե շրջանները բավականին տարբերակված են, ապա միգրացիոն հոսքերը դրանց միջև բարձր կլինեն:

¹⁹³ Լին բերում է հետևյալ օրինակը. բնակլիմայական բարենպաստ պայմանները դրական գործոն են բոլորի համար, սակայն լավ կրթական համակարգի առկայությունը դրական է ոչ բոլորի համար. երեխա ունեցող միգրանտի համար այն դրական է, անշարժ գույք ունեցող և առանց երեխայի ընտանիքի համար այն կարող է բացասական լինել բարձր հարկերի պատճառով, իսկ չամուսնացած և անշարժ գույք չունեցող միգրանտի համար այն բոլորովին չեզոք կարող է լինել:

¹⁹⁴ Տես նախորդ հղումը, էջ 52:

2. Միգրացիոն հոսքերը տարբեր են կախված մարդկանց բնութագրիչների տարբերակվածությունից: Եթե տվյալ տարածաշրջանում մարդիկ չեն տարբերվում իրենց ռասայով, էթնիկական ծագումով, ֆինանսական պայմաններով կամ մշակույթով, ապա կարող ենք ենթադրել, որ միգրացիոն հոսքերն այդ տարածքում ցածր կլինեն:
3. Միգրացիոն հոսքերը կախված են միջանկյալ խոչընդոտների հաղթահարման դժվարությունից: Այս վարկածը բավականին պարզ է այն իմաստով, որ անհատը մեծ նշանակություն է տալիս տվյալ երկրում հնարավոր բնակության ճանապարհին առկա միջանկյալ խոչընդոտներին, լինի դա քաղաքական, սոցիալական, թե ֆինանսական, և նրա որոշումը մեծապես կախված է դրանցից:
4. Միգրացիոն հոսքերը կախված են տնտեսությունում առկա տատանումներից: Միգրացիան դեպի որոշակի երկիր մեծապես կախված է այդ երկրի գործարար ցիկլից, քանի որ աշխուժացման փուլում ներդրումներն արագ տեմպով աճում են, բացվում են նոր ֆիրմաներ և տնտեսական աճի բարձր տեմպերն ուղեկցվում են միգրացիայի համեմատաբար մեծ հոսքերով: Հակառակը տեղի ունի, երբ տվյալ երկրում ճգնաժամ է:
5. Եթե երկրները չեն կիրառում նոր ու ավելի խիստ խոչընդոտներ, ապա միգրացիայի ծավալն ու տեմպն այլ հավասար պայմաններում հակված է աճել ժամանակի ընթացքում:

Ինչ վերաբերում է միգրանտների անհատական բնութագրիչներին, ապա այստեղ ևս Լին ներկայացնում է իր վարկածները՝

1. Միգրացիան ընտրովի բնույթ ունի (migration is selective): Այս վարկածը ենթադրում է, որ միգրանտները աղքատ երկրի բնակչությունից պատահական ընտրանք չեն, քանի որ մարդիկ տարբեր կերպ են արձագանքում ընդունող երկրում առկա դրական և բացասական գործոններին, ունեն տարբեր ունակություններ ու հմտություններ միջանկյալ խոչընդոտները հաղթահարելու համար և տարբերվում են անհատական բնութագրիչներով:
2. Միգրանտները, որոնք հիմնականում արձագանքում են ընդունող երկրի դրական գործոններին, հակված են լինել դրականորեն ընտրված: Այս անհատներն

առանձնապես արտագաղթելու կարիք չունեն և դիմում են դրան, եթե արտերկրում առկա են ավելի բարենպաստ պայմաններ: Բարձր որակավորում ունեցողները շատ են տեղաշարժվում, քանի որ անընդհատ ավելի լավ առաջարկներ են ստանում:

3. Միգրանտները, որոնք արձագանքում են բացասական գործոններին, հակված են լինելու բացասականորեն ընտրված: Այստեղ ավելի մեծ ազդեցություն ունեն հրող գործոնները, որոնք ստիպում են հեռանալ նրանց, ովքեր չունեն հմտություններ կամ բավարար կրթություն և սոցիալական կամ տնտեսապես ծախսողված են:
4. Բոլոր միգրանտները միասին վերցրած՝ ընտրանքը հակված է լինել երկձև: Տվյալ երկրից արտագաղթողներից որոշներն արձագանքում են դրական գործոններին, իսկ մյուսները՝ բացասական:
5. Դրական ընտրության աստիճանն աճում է միջանկյալ խոչընդոտների բարդության հետ միաժամանակ:
6. Կենսացիկլի տարբեր փուլերում արտագաղթելու հակումը շատ կարևոր է միգրանտների ընտրանքի համար: Օրինակ, ամուսնությունից հետո կամ աշխատանքի տեղավորման փուլում անհատները հակված են լքելու հայրական տունը:
7. Միգրանտներն իրենց բնութագրիչներով միջանկյալ դիրք են գրավում ընդունող և ուղարկող երկրների բնակչության միջև:

Միգրացիոն գրականությունում կիրառվում են նաև մարկովյան շղթաներով մոդելներ, որոնցում տարբեր աշխարհագրական տարածքներ հանդիսանում են մարկովյան շղթաների իրավիճակներ, իսկ տեղափոխման հավանականությունները գնահատվում են էմպիրիկ կերպով կամ ենթադրվում է, որ դրանք ունեն որոշակի հատկություններ: Օրինակ, Կոնստանտն ու Զիմմերմանը դիսկրետ մարկովյան շղթաների կիրառման միջոցով մոդելավորում են իմիգրանտների տեղաշարժերը Գերմանիայի և իրենց աղբյուր երկրների միջև:¹⁹⁵ Հեղինակները ենթադրում են, որ իմիգրանտի կարգավիճակը ցանկացած t պահին ներկայացվում է հետևյալ ստոխաստիկ պրոցեսով՝ $\{E_t\}$, որը դիսկրետ իրավիճակների բազմությունում ընդունում

¹⁹⁵ Constant, A.F. and Zimmermann, K.F., 2003. The dynamics of repeat migration: a Markov chain analysis. *IZA Discussion Paper Series No. 885*, pp. 1-39.

է՝ $S = \{0,1\}$: Հեղինակները նաև ենթադրում են, որ մարկովյան շղթայում առկա է երկու իրավիճակ՝ 0 և 1: Զրո իրավիճակը համապատասխանում է միգրանտի՝ Գերմանիայում գտնվելուն, իսկ մեկը՝ հայրենիքում: Երկարաժամկետ հավանականությունների վեկտոր π -ն ունի հետևյալ տեսքը՝ $\pi = [\pi_0 \ \pi_1]$, որտեղ π_0 -ն հավանականությունն է, որ միգրանտը Գերմանիայում է, իսկ π_1 -ը՝ հայրենիքում: Ենթադրությունը, որ համակարգը զուգամիտում է և գտնվում է կայուն վիճակում, թույլ է տալիս պնդել, որ հավանականությունները կախված չեն ժամանակից: Շղթայի ստացիոնար բաշխումը բավարարում է հետևյալ հավասարմանը՝ $\pi = \pi * P$, որտեղ՝

$$P = \begin{pmatrix} p_0 & p_1 \\ p_2 & p_3 \end{pmatrix} \quad (7)$$

տեղափոխման հավանականային մատրիցն է, որտեղ $p_0 + p_1 = p_2 + p_3 = 1$: m իմիգրանտի տեղափոխման հավանականությունը մի վիճակից նույն կամ մեկ այլ վիճակ կախված է միայն ընթացիկ վիճակից և իմիգրանտի սոցիալ-տնտեսական բնութագրիչներից՝ X_m : p_0 -ն հավանականությունն է, որ Գերմանիայում գտնվող միգրանտը կմնա նույն երկրում, p_1 -ը հավանականությունն է, որ Գերմանիայում գտնվող միգրանտը կվերադառնա հայրենիք: p_2 -ը հավանականությունն է, որ հայրենիքում գտնվող միգրանտը կտեղափոխվի Գերմանիա, իսկ p_3 -ը՝ որ կմնա հայրենիքում: Քանի որ $p_0 = 1 - p_1$ և $p_3 = 1 - p_2$, հետևաբար անհրաժեշտ է մոդելավորել միայն p_1 և p_2 -ը: Այս հավանականությունները ստանալու համար հեղինակները օգտագործում են երկանդամ լոգիթ մոդելը և t պահին մի վիճակից $t+1$ պահին մեկ այլ վիճակ անցնելու հավանականությունը ներկայացվում է հետևյալ հավասարմամբ՝

$$P(E_{t+1} = i \mid E_t = j) = \frac{e^{\beta_{ij} X_{mt}}}{\sum_k e^{\beta_{ik} X_{mt}}} \quad i, j, k = 1, 2 \quad \forall t \quad (8)$$

որտեղ $\beta_{11} = \beta_{22} = 0, \beta_{12} = \beta_1, \beta_{21} = \beta_2$: Հավանականությունները գնահատելուց հետո հեղինակները հաշվարկում են π հավանականությունների վեկտորը: Պանելային տվյալների կիրառմամբ հեղինակները ցույց են տալիս, որ Գերմանիայում մնալու հավանականությունը կախված է աշխատանք ունենալու և գերմաներեն խոսելու

փաստից, իսկ հայրենիք վերադառնալու հավանականությունը՝ հայրենիքում սոցիալական և ընտանեկան կապերի առկայությունից: Գերմանիայից հեռացողները 80% հավանականությամբ վերադառնում են:

Միկրոտնտեսական մոդելներ

Միջազգային գրականությունը, որ ուսումնասիրում է միգրացիայի տնտեսական, ինչպես նաև քաղաքական ու սոցիալական հետևանքները միկրոտնտեսական մոդելների կիրառմամբ, բավականին լայն է: Դրանց մի մասը գնահատում է միգրացիայի և դրամական փոխանցումներ ուղարկելու վերաբերյալ որոշման հիմքում ընկած որոշիչները, մյուս մասն ուսումնասիրում է վերջիններիս ազդեցությունը աշխատաշուկայի վրա, երրորդ մասը փորձում է գնահատել, թե որքանով են ուղարկվող դրամական փոխանցումները շուկերի ապահովագրության դեր կատարում: Այդ պատճառով այս բաժնում կփորձենք առավել խմբավորված ներկայացնել միկրոտնտեսական մոդելներում կիրառվող մեթոդները և բերել մի շարք միջազգային հետազոտությունների օրինակներ:

Գործիքային փոփոխականների մեթոդ

Դրամական փոխանցումների և միգրացիայի միջև միաժամանակայնության խնդիրը լուծելու համար հաճախ օգտագործում են գործիքային փոփոխականների մեթոդը:¹⁹⁶ Օրինակ, Ռոզելլը Չինաստանի գյուղատնտեսության արտադրողականության վրա միգրացիայի և դրամական փոխանցումների ազդեցությունը գնահատելու համար ներկայացնում է մի կառուցվածքային մոդել, որ բաղկացած է երեք հավասարումներից:¹⁹⁷

$$M = \alpha_0 + \alpha_1 Z_M + \alpha_2 D + \varepsilon_M \quad (9)$$

$$R = \beta_0 + \beta_1 \hat{M} + \beta_2 Z_R + \beta_3 D + \varepsilon_R \quad (10)$$

$$Y^c = \gamma_0 + \gamma_1 \hat{M} + \gamma_2 \hat{R} + \gamma_3 D + \varepsilon_Y \quad (11)$$

¹⁹⁶ Միկրոտնտեսական մոդելավորումն, իհարկե, ենթադրում է նաև պարզ մոդելների կիրառություն՝ փոքրագույն քառակուսիների եղանակ, լոգիթ կամ պրոբիթ մեթոդներ և այլն:

¹⁹⁷ Rozelle, S., Taylor, J.E. and DeBrauw, A., 1999. Migration, remittances, and agricultural productivity in China. *The American Economic Review*, 89(2), pp.287-291:

Հավասարումներ (9)-(11) կազմում են ռեկուրսիվ համակարգ (recursive system): Այս երեք փուլանի կրկնվող փոքրագույն քառակուսիների մեթոդը (Iterative Three Stage Least Squares) լուծում է էնդոգենության խնդիրը, քանի որ նախ գնահատվում է առաջին հավասարումը, որտեղ արտագաղթելու վերաբերյալ որոշումը (M) ֆունկցիա է տնային տնտեսությունը բնութագրող փոփոխականներից (ժողովրդագրական և մարդկային կապիտալի բնութագրիչներ՝ D) և գործիքային փոփոխականներից (Z_M), իսկ հետո, արտագաղթը տրված լինելու դեպքում, ուսումնասիրվում է դրամական փոխանցումներ ուղարկելու վերաբերյալ որոշումը (R), ինչն իր հերթին կախված է D -ից, գնահատված միգրացիայից ($\hat{M}$) և այլ գործիքային փոփոխականներից (Z_R): Երրորդ հավասարման մեջ ուսումնասիրվում է վերը գնահատված երկու փոփոխականների ազդեցությունը բացատրվող փոփոխականի վրա (Ռոգելի մոդելում՝ եգիպտացորենի բերքատվություն): Մոդելում որպես Z_M ընտրված է տվյալ տարածաշրջանի պատմական միգրացիան և տվյալ տնային տնտեսության առավել կրթված անդամի կրթության մակարդակը: Որպես Z_R ընտրված է բնակլիմայական շոկերի քանակն ու տվյալ համայնքում բոլոր տնային տնտեսություններին ուղարկվող դրամական փոխանցումների միջին մակարդակը: Մոդելի արդյունքն այն էր, որ միգրացիան նվազեցնում է եգիպտացորենի բերքատվությունը (ագրարային սեկտորից աշխատուժի արտագաղթի պատճառով): Միևնույն ժամանակ, այս բացասական ազդեցությունը մասնակի փոխհատուցվում է միգրանտների ուղարկած դրամական փոխանցումների միջոցով առավել հասանելի դարձած կապիտալի հաշվին:

Ամուեդո-Դորանտեսի և Պոզոյի ներկայացրած մոդելում գնահատվում է դրամական փոխանցումների ազդեցությունը աշխատուժի առաջարկի վրա:¹⁹⁸ Հեղինակները գործիքային-Tobit եղանակով գնահատում են հետևյալ հավասարումը՝

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 R_i + \gamma_2 Z_i + \varepsilon_i \quad (12)$$

$$\varepsilon_i \sim \mathcal{N}(0, \sigma^2), Y_i = \max(0, Y_i^*) \quad (13)$$

¹⁹⁸ Amuedo-Dorantes, C. and Pozo, S., 2006. Migration, remittances, and male and female employment patterns. *The American economic review*, 96(2), pp.222-226.

որտեղ Y_i -ն աշխատաժամերի քանակն է, R -ը՝ մեկ շնչին ընկնող դրամական փոխանցումների ամսական ծավալը, իսկ Z -ը՝ տվյալ տնային տնտեսության, ինչպես նաև անհատի բնութագրիչները: Գործիքային-Tobit մեթոդը կիրառվում է հետևյալ խնդիրները լուծելու համար՝

1. Կախյալ փոփոխականը զրո արժեք ընդունող (zero inflated) և անընդհատ փոփոխական է, հետևաբար (12) հավասարման գնահատումը ՓՔ եղանակով կհանգեցնի շեղված գնահատականների ստացմանը:
2. Դրամական փոխանցումների և հավասարման սխալի գործակցի միջև հնարավոր է փոխկապակցվածության (կորելացիա) առկայություն: Այլ կերպ ասած, դրամական փոխանցումները կարող են լինել էնդոգեն: Եթե դրամական փոխանցումները կապված են անհատի հարստության հետ, որի հիման վրա էլ նա որոշում է կայացնում աշխատաժամերի վերաբերյալ, ապա էնդոգենության պոտենցիալ պատճառ կարող են լինել չդիտարկված տարասեռությունն (unobserved heterogeneity) ու էական փոփոխականի բացակայությունը (omitted variable bias): Ինչպես նաև, հնարավոր է հակադարձ պատճառականություն, քանի որ ընտանիքի անդամների աշխատաժամերը կարող են ազդել դրամական փոխանցումների ծավալի վրա: Այս պատճառով հեղինակները գործիքավորում են դրամական փոխանցումները և R -ի փոխարեն կիրառում միջազգային փոխանցումներ իրականացնող և տվյալ նահանգում առկա Western Union գրասենյակների քանակը (մեկ շնչի հաշվով):

Հոդվածում ցույց է տրվում, որ դրամական փոխանցումները նվազեցնում են ինչպես կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց աշխատանքի առաջարկը:

Հակման գնահատականի մեթոդ

Հակման գնահատականի համապատասխանեցման (<ԳՀ, propensity score matching) մեթոդի ներկայացման համար կօգտվենք Խանդկերի, Կուվալի և Սամադի կողմից հրատարակված՝ «Ազդեցության գնահատման ձեռնարկ. քանակական մեթոդներ և կիրառություններ» գրքից:¹⁹⁹ Ըստ հեղինակների՝ ՀԳՀ-ն մեթոդ է, որ, հիմնվելով տեսանելի բնութագրիչների վրա, հաշվարկում է որևէ տնտեսական «փորձին» (treatment) մասնակցելու հավանականությունը և կառուցում

¹⁹⁹ Khandker, S.R., Koolwal, G.B. and Samad, H.A., 2010. *Handbook on impact evaluation: quantitative methods and practices*. World Bank Publications, pp. 53-66

վիճակագրական համեմատության խումբ (statistical comparison group), որից հետո փորձի մասնակիցները համապատասխանեցվում են ոչ մասնակիցներին՝ հիմնվելով հակման գնահատականի վրա: Փորձի ազդեցության գնահատումը կատարվում է այս երկու խմբերի (փորձին մասնակցածների և չմասնակցածների) միջին արդյունքների տարբերության հաշվարկով: Այլ կերպ ասած, այս մեթոդն անկախ փոփոխականների վերլուծության միջոցով ստանում է հակման գնահատական կամ համաթիվ, և համեմատում մոտ ցուցանիշ ունեցող ծրագրի մասնակիցների և ոչ մասնակիցների արդյունքները, որպեսզի ստացվի ծրագրի ազդեցությունը: Տնային տնտեսությունները, որոնք չեն համապատասխանեցվում, դուրս են բերվում տվյալների բազայից: Հակման գնահատականը իրենից ներկայացնում է տվյալ փորձին կամ ծրագրին մասնակցության հավանականությունը՝ կախված տեսանելի բնութագրիչներից՝

$$P(X) = \Pr(T = 1|X) \quad (14)$$

որտեղ X –ը բնութագրիչներն են, իսկ T -ն՝ փորձը:

ՀԳՀ մեթոդը հիմնվում է երկու ենթադրությունների վրա՝

1. Պայմանական անկախություն (ոչ տեսանելի գործոններն ու բնութագրիչները չեն ազդում մասնակցության վրա):
2. Մասնակիցների և չմասնակցողների խմբերի հակման գնահատականների համընկման բարձր աստիճան, որպեսզի համեմատության արդյունքները հնարավորինս ճշգրիտ լինեն:

Պայմանական անկախության ենթադրությունը նշում է, որ տվյալ X բնութագրիչների դեպքում (որոնց վրա փորձին մասնակցելն ազդեցություն չունի), ստացվող Y պոտենցիալ արդյունքներն անկախ են փորձից՝ T -ից: Այսինքն, եթե Y^T -ն և Y^C -ն մասնակիցների և չմասնակցողների արդյունքներն են, ապա պայմանական անկախությունը ենթադրում է

$$(Y_t^T, Y_t^C) \perp T_t | X_t \quad (15)$$

Պայմանական անկախությունն ուժեղ ենթադրություն է և ուղղակի կերպով ստուգման ենթակա չէ. այն կախված է ծրագրի առանձնահատկություններից: Եթե ոչ

տեսանելի բնութագրիչներն ազդում են մասնակցության որոշման վրա, ապա ՀԳՀ-ն կիրառման տեսանկյունից հարմար չէ:

Համընկման ընդհանուր տարածքի ենթադրությունը հետևյալն է՝

$$0 < P(T_i = 1|X_i) < 1 \quad (16)$$

Այն ենթադրում է, որ հակման գնահատականի բաշխումն այնպիսին է, որ մասնակցող և մասնակցող դիտարկումները «մոտ» են իրար: Մասնավորապես, ՀԳՀ-ի արդյունավետությունը կապված է մեծ և իրար հավասար երկու խումբ դիտարկումներ ունենալու հետ:

Ծրագրի ազդեցության գնահատումը կատարվում է մասնակցության միջին ազդեցության (ATE: Average Treatment Effect) կամ մասնակցողների վրա մասնակցության ազդեցության (TOT: Treatment Effect on the Treated կամ ATT) ցուցանիշների միջոցով: ATE-ի մաթեմատիկական ներկայացումը հետևյալն է՝

$$E\{Y_i(1) - Y_i(0)|X_i = x\} = E\{Y_i(1)|X_i = x\} - E\{Y_i(0)|X_i = x\} \quad (17)$$

Պայմանական անկախության ենթադրությունը թույլ է տալիս վերոնշյալ բանաձևը ներկայացնել՝

$$E\{Y_i|T_i = 1, X_i = x\} - E\{Y_i|T_i = 0, X_i = x\} \quad (18)$$

արտահայտությամբ, իսկ համընկման ընդհանուր տարածքի ենթադրությունը՝ գնահատել հավասարման երկու մասերը:

TOT-ի մաթեմատիկական ներկայացումը կունենա հետևյալ տեսքը՝

$$E_{P(X|T=1)}\{E[Y_i(1)|T = 1, P(x)] - E[Y_i(0)|T = 0, P(x)]\} \quad (19)$$

Ընդ որում, ATE-ի փոխարեն TOT-ը գնահատելու դեպքում պայմանական անկախության և համընկման ընդհանուր տարածքի ենթադրությունները ավելի թույլ են՝

$$Y_t^C \perp T_t|X_t, \quad P(T_i = 1|X_i) < 1 \quad (20)$$

ՀԳՀ մեթոդի կիրառումը ենթադրում է երեք փուլերի իրականացում: Առաջին փուլում լրգիթ կամ պրոբիթ եղանակի միջոցով ստացվում են հակման

գնահատականները: Երկրորդ փուլում կատարվում է ընդհանուր տարածքի որոշում, որտեղ համընկնում են երկու խմբերի հակման գնահատականների բաշխումները: Երրորդ փուլում իրականացվում է գնահատականների համապատասխանեցում: Վերջինիս տարբեր եղանակներ գոյություն ունեն, որոնք ներկայացված են ստորև:

- Ամենամոտ հարևանի համապատասխանեցման մեթոդը (nearest neighbor matching) ամենահաճախ կիրառվող մեթոդն է, որտեղ յուրաքանչյուր մասնակից համապատասխանեցվում է հակման գնահատականով իրեն ամենամոտ կանգնած ոչ մասնակցի հետ: Հնարավոր է նաև մի մասնակցի համապատասխանեցնել մի քանի «հարևան» (սովորաբար 5), փոխարինմամբ կամ առանց (with or without replacement, եթե ընտրում ենք փոխարինմամբ համապատասխանեցումը, ապա ենթադրվում է, որ միևնույն «հարևանը» կարող է համապատասխանեցվել մեկից ավելի մասնակցի):
- Որոշակի շառավղով համապատասխանեցում (radius matching): Ամենամոտ հարևանի մեթոդի թերությունն այն է, որ տվյալ մասնակցին հնարավոր է մոտ մասնակից չգտնվի, այսինքն՝ նրանց գնահատականները կարող են լինել բավականին տարբեր, որն իր հերթին կնվազեցնի մեթոդի արդյունավետությունը: Այս խնդիրը կարելի է լուծել հակման գնահատականի հեռավորության շառավղի ընտրության միջոցով, երբ յուրաքանչյուր մասնակից համապատասխանեցվում է իրենից որոշակի շառավղով հեռավորության վրա ընկած ոչ մասնակիցներին (այս մեթոդը ենթադրում է փոխարինմամբ համապատասխանեցում): Այս մեթոդի թերությունն էլ այն է, որ չհամապատասխանեցված ոչ մասնակիցների թիվը կարող է մեծ լինել, որն իր հերթին կարող է առաջացնել ընտրանքից շեղման հնարավորություն:
- Շերտավորմամբ կամ որոշակի հեռավորությամբ համապատասխանեցում (stratification and interval matching): Այս մեթոդը քննարկվող երկու խմբերի համընկման ընդհանուր տարածքը (common support area) բաժանում է մի քանի բաժինների՝ ստրատաների, և գնահատում փորձի ազդեցությունը նրանցից յուրաքանչյուրում: Յուրաքանչյուր ստրատայում ծրագրի ազդեցությունը հավասար է փորձին մասնակցող (treated) և չմասնակցող (control) խմբերի վրա

ազդեցությունների միջին տարբերությանը: Իսկ ծրագրի ընդհանուր ազդեցությունն իրենից ներկայացնում է բոլոր բաժինների ազդեցությունների միջին կշռված մեծությունը (տվյալ ստրատայի կշիռը հավասար է այդ ստրատայի մասնակիցների հարաբերությանը մասնակիցների ընդհանուր թվին):

- Միջուկային և լոկալ գծային համապատասխանեցումը (kernel and local linear matching): Վերը նշված բոլոր մեթոդների թերությունն այն է, որ չմասնակցողների միայն մի փոքր ենթաբազմություն կարող է բավարարել համընկման ընդհանուր տարածքում ընկնելու պայմաններին: Այս խնդիրը լուծվում է միջուկային և լոկալ գծային ոչ պարամետրական համապատասխանեցման միջոցով, երբ ընտրվում է մասնակցություն չունեցողների կշռված միջին և այն համապատասխանեցվում յուրաքանչյուր մասնակցի:

Ընդ որում, ռեգրեսիայի վրա հիմնված մեթոդները, որ որպես կշիռներ օգտագործում են հակման այս գնահատականները, կարող են ավելի արդյունավետ գնահատականներ տալ: ՀՀ մեթոդը բավականին օգտակար է, եթե վստահ ենք, որ միայն տեսանելի բնութագրիչներն են ազդում տվյալ ծրագրին մասնակցությանը:

2.4 Միգրացիոն հոսքերի մոդելավորումը ՀՀ-ում

ՀՀ-ում միգրացիայի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները հիմնականում ունեն վիճակագրական կամ պատմոլական բնույթ՝ ներկայացված միջազգային և տեղի հետազոտական հաստատությունների և տարբեր մասնագետների կողմից (հարցումներ, արտագաղթի պատմության ուսումնասիրություն ու հետևանքների քննարկումներ և այլն): Երկրորդ գլխի առաջին ենթագլխում փորձել ենք առավել ընդհանուր կերպով ներկայացնել այս բնույթի մեզ հայտնի աշխատությունները, վերլուծական նյութերն ու զեկույցները: Այս բաժնում կփորձենք ներկայացնել այն հոդվածները, որոնք ուսումնասիրում են միգրացիան էմպիրիկ մոդելների կիրառմամբ:

Գրիգորյանն ու Մելքոնյանն իրենց հոդվածում մոդելավորում են դրամական փոխանցումների ու միգրացիայի ազդեցությունը աշխատուժի առաջարկի, կրթական ծախսերի և խնայողությունների վրա՝ օգտագործելով Ռոզելի մեթոդն (որ ներկայացրել ենք «Միգրացիոն մոդելների տեսակներ» բաժնում) ու ՀՀ ԱՎԾ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ամբողջացված հետազոտության 2004թ.-ի

տվյալները:²⁰⁰ Մոդելը բաղկացած է երեք հավասարումներից (գնահատվում է ՓՔ եղանակով՝ երեք քայլով, ինչպես Ռոզելի հոդվածում): Որպես միգրացիայի գործիքային փոփոխականներ՝ պատմական արտագաղթի հետ մեկտեղ հեղինակները կիրառում են նաև տվյալ բնակավայրում կոռուպցիայի մակարդակը: Իսկ որպես դրամական փոխանցումների գործիքային փոփոխականներ ընտրված են տվյալ շրջանի (մարզի) գործազրկության ու ծայրահեղ աղքատության մակարդակները: Հիմնական եզրակացությունն այն է, որ արտագաղթը մեծացնում է, իսկ դրամական փոխանցումները ավելի մեծ չափով նվազեցնում են աշխատուժի առաջարկը: Ընդ որում, հեղինակները աշխատաժամերի գործակից ստանալու համար լրիվ դրույքով աշխատողների օրական աշխատաժամերը գնահատում են 8 ժամ, կես դրույքով աշխատողներինը՝ 4, արտաժամյա աշխատողներինը՝ 10, իսկ չաշխատողներինը՝ 0: Նմանատիպ արդյունք ստացվել է նաև կրթական ծախսերի համար: Հեղինակներն այն բացատրում են կրթության նկատմամբ անդամների անտարբերությամբ, քանի որ վերջիններս մտադրություն ունեն նույնպես արտագաղթել, այդ պատճառով նրանք չեն կարևորում կրթության ստացումը: Միևնույն ժամանակ, ընտանիքները, որտեղ կանանց կշիռը մեծ է, ավելի մեծ գումար են ծախսում կրթության վրա: Վերջապես, միգրացիան նվազեցնում է խնայողությունները (հավանաբար արտագաղթի ծախսերի պատճառով), իսկ փոխանցումները դրական ու ավելի մեծ ազդեցություն են ունենում դրանց վրա:

Մեկ այլ հոդվածում Գրիգորյանը, Մելքոնյանն ու Շոնկվիլերը նույն տվյալների օգտագործմամբ ցույց են տալիս, որ ՀՀ տնային տնտեսությունները թերհայտարարում են ուղարկվող դրամական փոխանցումների մեծությունը և կրկին գնահատում են դրանց ազդեցությունը աշխատուժի առաջարկի վրա:²⁰¹ Երկփուլանի տոբիթ մոդելի (two-step tobit) կիրառմամբ՝ հեղինակները նախ ցույց են տալիս, որ թերհայտարարման աստիճանը 30% է, իսկ հետո, վերահսկելով այս սխալը, գտնում են, որ դրամական փոխանցումները նվազեցնում են աշխատելու շարժառիթները:

²⁰⁰ Grigorian, D.A. and Melkonyan, T.A., 2011. Destined to receive: The impact of remittances on household decisions in Armenia. *Review of development economics*, 15(1), pp. 139-153.

²⁰¹ Shonkwiler, J.S., Grigorian, D.A., Melkonyan, T.A., 2008. *Garbage In, Gospel Out?: Controlling for the Underreporting of Remittances*. International Monetary Fund Working Paper, pp. 1-21.

Ղազարյանն ու Տոլոսան ռեգրեսիոն վերլուծության միջոցով ցույց են տալիս, որ ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումները մեծապես կախված են ՌԴ-ի ՀՆԱ մակարդակից:²⁰² Ընդ որում, հեղինակները ՀՆԱ-ի փոխարեն գնահատում են նաև ՌԴ շինարարության հատվածի և փոխանցումների միջև կապը, սակայն հրապարակում են միայն առաջին մոդելը, քանի որ վերջինիս արդյունքներն ավելի նշանակալի են: Բաղդասարյանն ու Խառատյանը կրկին ռեգրեսիոն հավասարման միջոցով ցույց են տալիս, որ ՌԴ մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն ու նավթի միջազգային գների աճը դրական ազդեցություն են ունենում դրամական փոխանցումների վրա:²⁰³

ՀՌԿԿ կողմից 2013թ-ին իրականացված հետազոտության տվյալները օգտագործվել են մեզ հայտնի երկու հոդվածներում: Հայկ Սարգսյանը, Քրիստինե Անտոնյանն ու Կառլեն Խաչատրյանը ներկայացնում են մի շարք հիպոթեզների խումբ, որ ստուգվում է պրոբիթ եղանակի միջոցով:²⁰⁴ Այս հիպոթեզները հիմնականում հասցեագրում են պոտենցիալ միգրացիան ու վեր հանում արտագաղթելու մտադրության որոշիչները հարցված բնակչության երկու խմբերի համար՝ չմեկնածներ և վերադարձածներ: Դեռևս չմեկնածների խմբի համար ստացվում է, որ տղամարդիկ ավելի հակված են արտագաղթելու, իսկ կրթության մակարդակն ու աշխատանքի առկայությունը ազդեցություն չունեն արտագաղթի մտադրության վրա: Վերադարձածների խմբի համար ստացված արդյունքները բավականին հետաքրքրական են այն իմաստով, որ վերադարձածների մեջ կանանց՝ նորից մեկնելու հակումը ավելի մեծ է, իսկ աշխատանքի առկայությունն ու եկամուտը բացասական են ազդում արտագաղթի մտադրության վրա (սա ևս մեկ անգամ փաստում է այն մասին, որ ՀՀ արտագաղթը պայմանավորված է առավելապես տնտեսական շարժառիթներով): Կրթության մակարդակը այս խմբի մոտ նույնպես էական ազդեցություն չունի:

²⁰² Ghazaryan, A. and Tolosa, G., 2012. Remittances in Armenia: Dynamic Patterns and Drivers. *International Monetary Fund Working Paper*, pp. 1-11.

<http://www.imf.org/external/country/arm/rr/2012/062012.pdf>

²⁰³ Բաղդասարյան Վ., Խառատյան Ա., 2015: Էկզոգեն գործոնների ազդեցությունը ՀՀ միգրանտների դրամական փոխանցումների վրա: *Ֆինանսներ և էկոնոմիկա*, 1-2 (197-198), էջ 57-60

²⁰⁴ Սարգսյան Հ., Անտոնյան Ք., Խաչատրյան Կ., 2013: ՀՀ Բնակչության Արտագաղթի Հակվածության Գործոնային Վերլուծություն: *Տարեգիրք 2013, Եր., ԵՊՀ հրապ.*: էջ 71-91

Երկրորդ հոդվածը ներկայացված է Ալեքսանդր Գրիգորյանի կողմից, ով գնահատում է միգրացիայի և դրամական փոխանցումների ազդեցությունը արտագաղթելու մտադրության վրա:²⁰⁵ Հեղինակը միկրո-մոդելավորումը կատարում է երկու եղանակով՝ գծային, որը հիմնված է Ռոզելի երեք հավասարումներով մոդելի վրա, և ոչ գծային՝ հիմնված կրկնվող բազմաչափ մոդելավորման (recursive multivariate model) վրա: Հոդվածի հիմնական եզրակացությունն այն է, որ և՛ միգրացիան, և՛ դրամական փոխանցումները մեծացնում են արտագաղթելու մտադրությունը:²⁰⁶ Մակրոմակարդակում փոխանցումների և արտագաղթի կապի ուսումնասիրության համար հեղինակն օգտագործում է վեկտոր-ավտոռեգրեսիվ (vector autoregression) մոդելը, քանի որ երկու փոփոխականները էնդոգեն են և պարզ մոդելները կհանգեցնեն շեղված գնահատականների ստացման: Արդյունքում ստացվում է, որ փոխանցումները ավելացնում են արտագաղթի տեմպերը ՀՀ-ում:

Հայկանուշ Չոբանյանն իր հոդվածում ուսումնասիրում է վերադարձող միգրացիայի (return migration) ֆենոմենն ու ՀՀ քաղաքացիների վերաինտեգրման մարտահրավերները:²⁰⁷ Օգտագործելով ՀՀ պաշտոնական տվյալները, տարբեր կազմակերպությունների հետազոտություններն ու տվյալները, քաղաքական փաստաթղթերը, ինչպես նաև իր նախորդ հոդվածները²⁰⁸ հեղինակը փորձում է պատասխանել մի շարք հարցերի՝ արտագաղթողների՝ երկիր վերադարձի պատճառների, վերադարձողների սոցիալ-տնտեսական բնութագրի, նրանց վերաինտեգրման գործընթացում առաջացող խնդիրների ու դժվարությունների, կառավարության քաղաքականության արդյունավետության և բացերի վերաբերյալ:

Հարցումների արդյունքների համաձայն՝ վերադարձը հայրենիք հիմնականում պայմանավորված է ոչ թե աղքատ երկրի «ծգող», այլ ընդունող երկրի «հրող»

²⁰⁵ Grigoryan, A., 2013. Who else migrates from Armenia? Evidence from intentions. *CRRC-Armenia Exploratory Research Fellowship Program*, pp.1-49.

²⁰⁶ Մոդելավորման երկրորդ փուլում փոքր ինչ անտրամաբանական է այն արդյունքը, որ միգրացիան բացասական ազդեցություն է ունենում դրամական փոխանցումների վրա: Ընդ որում, այստեղ ևս, ինչպես նախորդ հոդվածում, կրթության մակարդակը չի ազդում արտագաղթելու մտադրության վրա:

²⁰⁷ Chobanyan, H., 2013. Return Migration and Reintegration Issues: Armenia. *CARIM-East Research Report No. 2013/03*, pp. 1-23.

²⁰⁸ Chobanyan, H., 2012. Return Migration to Armenia: Issues of Reintegration. *European Institute Research Repository, RSCAS Research Projects Report*, pp. 1-15.
<http://cadmus.eui.eu/handle/1814/21574>.

գործոններով: Հրող գործոններով պայմանավորված վերադարձի պատճառները տարբեր են՝ բնակության կամ աշխատանքային պայմանների վատթարացում, երկրից վտարում (deportation), ժամանակավոր կացության կամ աշխատանքային պայմանագրի ժամկետների սպառում և այլն: Իսկ ձգող գործոններն են կարոտը, անձնական պատճառները (հարազատների մահ, ամուսնալուծություն, առողջական խնդիրներ), ինչպես նաև երեխաներին հայրենիքում ուսանելու և մեծացնելու ցանկությունը: Հեղինակը նշում է, որ Հայաստանում տվյալ տարվա դրությամբ (2013թ.) կառավարական որևէ ծրագիր չկա, որը կգբաղվեր հետ վերադարձողների վերաինտեգրման հարցերով, և կարևորում է վերաինտեգրման ծրագրերի անհրաժեշտությունը հայրենիքը պոտենցիալ վերադարձողների համար ավելի գրավիչ ու թափանցիկ դարձնելու համար:

Հարկ է նշել, որ 2016թ.-ին ՀՀ-ում մշակվեցին միգրանտների վերադարձը խրախուսող երկու ծրագիր՝ Իմիգրացիայի և Ինտեգրացիայի Ֆրանսիական Գրասենյակի և Հայկական Կարիտաս կազմակերպության կողմից, որոնց հիմնական նպատակը վերադարձող միգրանտների սոցիալ տնտեսական վերաինտեգրման մեխանիզմների մշակումն ու իրականացումն է:²⁰⁹

Կարապետյանն ու Հարությունյանը կատարում են ՀՀ-ում դրամական միջոցների ազդեցության ընդհանուր վերլուծություն:²¹⁰ Նրանք ցույց են տալիս, որ դրամական փոխանցումների 10 տոկոս աճը ավելացնում է ՀՆԱ աճի տեմպը 0.3 տոկոսային կետով: Միևնույն ժամանակ, նրանք գտնում են, որ երկարաժամկետ հատվածում փոխանցումների ազդեցությունը հակառակ ուղղությունն ունի. փոխանցումների նույն չափի փոփոխությունը նվազեցնում է ՀՆԱ աճի տեմպը 0.2 տոկոսային կետով: Աղքատության վրա այս միջոցների ազդեցությունն ունի բացասական նշան. կրկին 10 տոկոս աճը բերում է աղքատության մակարդակի նվազման 1.7 տոկոսային կետով: Հեղինակները նաև ցույց են տալիս, որ դրամական փոխանցումները շարժվում են գործարար ցիկլի ուղղությամբ: Զբաղվածության և գնաճի հետ կապը հետևյալն է. փոխանցումների աճը 1 տոկոսային կետով բերում է 0.07 տոկոսային կետով ավել

²⁰⁹ Հայկական Կարիտասը 2010թ.-ից հանդես է գալիս նմանատիպ ծրագրերով և զբաղվում ԵՄ երկրներից միգրանտների վերաինտեգրման հարցերով:

²¹⁰ Karapetyan, L. and Harutyunyan, L., 2013. The development and the side effects of remittances in CIS countries: the case of Armenia. *CARIM-East Research Report 2013/24*, pp. 1-79.

գնաճ և կրճատում է զբաղվածությունը 0.04 տոկոսային կետով:²¹¹ Քոչինյանն ու Խառատյանը VAR մեթոդի միջոցով գնահատում են գործազրկության, ՀՆԱ-ի և միգրացիայի միջև կապը:²¹² Նրանք ցույց են տալիս, որ պատմական միգրացիան ու նախորդ ժամանակաշրջանի գործազրկության մակարդակը դրական ազդեցություն ունեն ընթացիկ միգրացիոն հոսքերի վրա, մինչդեռ ՀՆԱ աճը նվազեցնում է մարդկանց արտահոսքը:

Այվազյանի հետազոտությունում ՀՀ-ում հոլանդական հիվանդության առկայությունը ստուգելու համար օգտագործված են տնտեսական աճի հարաբերական կառուցվածքային ցուցանիշներ. հեղինակը նշում է, որ հոլանդական հիվանդությունը մակրոկառուցվածքային ֆենոմեն է, հետևաբար, անհրաժեշտ է իրական փոխարժեքի արժևորման ազդեցությունը գնահատել ոչ թե բացարձակ ցուցանիշների (ՀՆԱ, արդյունաբերական արտադրանք), այլ հարաբերական ցուցանիշների միջոցով:²¹³ Որպես այսպիսի ցուցանիշներ ընտրված են արդյունաբերական արտադրանքի և վճարովի ծառայությունների բազային համաթվերի հարաբերությունը իրական ՀՆԱ բազային համաթվին: VEC (vector error correction) մոդելի միջոցով հեղինակը ցույց է տալիս, որ փոխարժեքի արժևորումը բերում է ծառայությունների ոլորտի ընդլայնման և արդյունաբերական արտադրանքի կրճատման՝ եզրակացնելով, որ ՀՀ-ում և ՌԴ-ում առկա է հոլանդական հիվանդություն (առաջին երկրում պատճառը, հավանաբար, դրամական փոխանցումներն են, իսկ երկրորդում՝ բնական ռեսուրսների առկայությունը):²¹⁴ Սանդոյանն ու Պետրոսյանը ևս ուսումնասիրում են հոլանդական հիվանդության առկայությունը ՀՀ-ում:²¹⁵ Նրանք ստուգում են հետևյալ երևույթների առկայությունը տնտեսությունում՝ արդյունաբերական արտադրանքի աճի տեմպերի կրճատում և ոչ արտահանելի հատվածի արտադրանքի աճի տեմպերի արագացում,

²¹¹ Մոդելավորման հիմնական մեթոդը ռեգրեսիոն վերլուծությունն է:

²¹² Խառատյան Ա., Քոչինյան Ն., 2005. ՀՀ միգրացիայի որոշիչների էկոնոմետրիկ վերլուծություն: *Ֆինանսներ և էկոնոմիկա*, 8-9, էջ 156-159:

²¹³ Айвазян С. А., Березняцкий А. Н., Бродский Б. Е. 2014, «Голландская болезнь» в экономиках России и Армении. *Прикладная Эконометрика*, 36(4), стр. 32-60.

²¹⁴ ՀՀ-ում փոխանցումների և ՌԴ-ում բնական ռեսուրսների՝ փոխարժեքի վրա ազդեցության էմպիրիկ մոդելավորում հոդվածում իրականացված է:

²¹⁵ Сандоян Э. М., Петросян И. Б., 2011. Частные иностранные денежные трансферты как причина «голландской болезни» в экономике Армении. *Известия Уральского государственного экономического университета*, 5(37), стр. 87-95.

միջին իրական աշխատավարձի մակարդակի աճ և իրական փոխարժեքի արժևորում: Այս բոլոր երևույթների միաժամանակյա առկայությունը ՀՀ-ում ապացուցվում է դրանց դինամիկաների ներկայացման միջոցով, ինչից էլ հեղինակները եզրակացնում են, որ ՀՀ-ն մինչև 2009թ.-ը ունեցել է հիվանդության նախանշաններ (հոլանդական հիվանդության առկայությունն էկոնոմետրիկ մոդելավորման միջոցով ցույց տրված չէ):

Վերոնշյալ աշխատանքների արդյունքները նկատելի ունենալով՝ փորձենք մի քանի կետով ներկայացնել ՀՀ միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման ներկայումս առկա հիմնահարցերը՝

1. Դեռևս մոդելավորված չէ դրամական փոխանցումների տատանողականությունն ու ցույց չի տրված դրանց կախվածությունը ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածից (որտեղ ստեղծվում է դրանց գերակշիռ մասը):

Սույն աշխատանքում սպեկտրալ վերլուծության միջոցով ուսումնասիրվել է ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի և դրամական փոխանցումների ցիկլայնությունը, և վեր են հանվել այս փոփոխականների պարբերականության ցիկլերը: Ավելին, վեկտորական սխալի ճշգրտման կամ VEC (Vector Error Corection) մեթոդի միջոցով գնահատվել է այս երկու շարքերի միջև առկա երկարաժամկետ կապի գործակիցը:

2. Դեռևս գնահատված չէ միգրացիայի ազդեցությունը դրամական փոխանցումների վրա:

Աշխատանքում նախ պրոբիթ եղանակի կիրառմամբ ուսումնասիրվել են միգրանտ ունենալու և դրամական փոխանցումների ստացման գործոնները, և գնահատվել է միգրանտ ունեցող ընտանիքների ստացած դրամական փոխանցումների և ընտանիքի անդամ չհանդիսացող անձանցից ստացված փոխանցումների միջև առկա տարբերության չափը:

3. Գնահատված չէ ՀՀ աշխատանքի շուկայի վրա դրամական փոխանցումների ազդեցության չափը:

Չնայած որ Գրիգորյանն ու Մելքոնյանը գնահատում են դրամական փոխանցումների ազդեցությունը ՀՀ աշխատանքի առաջարկի վրա, սակայն հեղինակները չունեն աշխատաժամերի փաստացի գործակից, մինչդեռ մեր դեպքում

գնահատվում է դրամական փոխանցումների ազդեցությունը տնային տնտեսությունում 1 շնչին ընկնող շաբաթական աշխատաժամերի վրա: Ավելին, հեղինակների կողմից օգտագործված տվյալները համեմատաբար հին են (2004թ.), իսկ մեր դեպքում կիրառվել են 2013թ.-ի և 2014թ.-ի տվյալներ: Եռաքայլ փոքրագույն քառակուսիների եղանակի փոխարեն կիրառվել է վարքագծային տնտեսագիտությունից (behavioural economics) վերցված նոր եղանակ՝ հակման գնահատականի համապատասխանեցման մեթոդը, ինչի կիրառությունը թույլ է տալիս շրջանցել ճիշտ գործիքային փոփոխականների որոնման խնդիրը:

4. Չկա հետազոտություն, որը կփորձեր գնահատել դրամական փոխանցումների և միգրանտների եկամտի առաձգականության գործակիցը:

ՌԴ-ում գտնվող ՀՀ միգրանտների շրջանում կատարվել է առաջնային տեղեկատվության հավաքագրում, որի միջոցով գնահատվել է փոխանցումների արձագանքը միգրանտի եկամտի փոփոխության նկատմամբ:

5. Փաստացի տվյալների հիման վրա դեռևս գնահատված չէ ՀՀ տնային տնտեսությունների կողմից դրամական փոխանցումների թերհայտարարման չափը:

Գրիգորյանն ու Մելքոնյանը գնահատում են ՀՀ տնային տնտեսությունների կողմից դրամական փոխանցումների մեծության թերհայտարարման չափը, սակայն նրանք հիմնվում են էկոնոմետրիկ գործիքակազմի և ոչ թե փաստացի տվյալների վրա: Մինչդեռ, մեր դեպքում, ՌԴ-ի հայ միգրանտների շրջանում իրականացված հարցումները համալրվել են այդ միգրանտների՝ ՀՀ-ում գտնվող ընտանիքների շրջանում անցկացված մեկ այլ հարցմամբ, որի արդյունքում ստեղծվել է համապատասխանեցված տվյալների բազա, որի միջոցով էլ գնահատվել է թերահայտարարման մեծությունը:

Վերոնշյալ 5 կետերով նշված հիմնահարցերին կանդիդատական քառասունքի երրորդ գլխում՝ պահպանելով դրանց ներկայացման հերթականությունը:

3 ՀՀ ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ

3.1 ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումների կապը ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի հետ

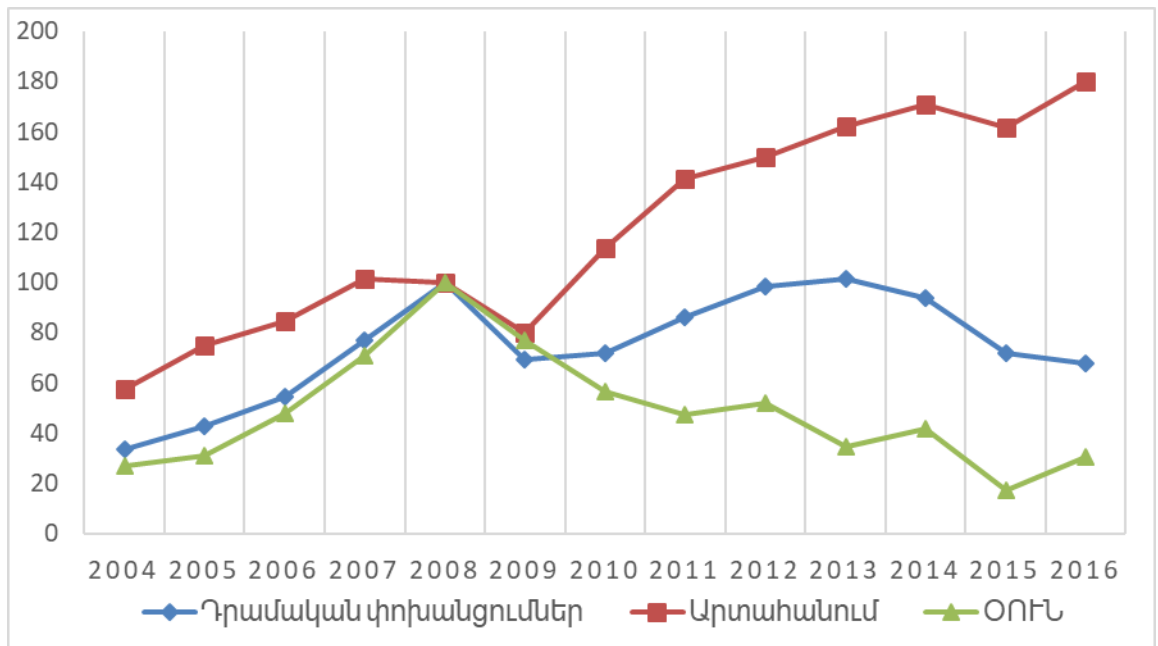
1990-ականների վերջերից սկսած՝ միջազգային միգրանտների կողմից ծագման երկիր ուղարկվող դրամական փոխանցումների ծավալը գերազանցեց պորտֆելային ներդրումների և երկրների զարգացմանն ուղղված պաշտոնական աջակցությունների մեծությունը: Դեպի զարգացող երկրներ ուղղվող փոխանցումների մեծությունը անվանական արտահայտությամբ 2015-ին կազմեց 440 մլրդ դոլար, իսկ 2009-ին այն 325 մլրդ դոլար էր:²¹⁶ Ընդ որում, 1999թ.-ից մինչև 2009թ.-ի համաշխարհային ճգնաժամի ժամանակ դրամական փոխանցումների միջին իրական աճի տեմպը կազմեց 12.9%, որն ավելին էր, քան օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների աճի տեմպը նույն ժամանակահատվածում (11%):²¹⁷ Վերջապես, ի տարբերություն օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների, դրամական փոխանցումներն աչքի ընկան համեմատաբար ավելի փոքր տատանողականությամբ (ըստ Համաշխարհային բանկի տվյալների՝ 2008-2009 ճգնաժամի ընթացքում դրանց ծավալը նվազեց ընդամենը 5.2%-ով, իսկ ՕՈՒՆ-երի ծավալը՝ 39.7%-ով):

Ինչպես արդեն նշել ենք, վերջին քսան տարվա ընթացքում ՀՀ-ից տնտեսական միգրացիան հասել է այնպիսի ծավալների, որ հայազգի արտագնա աշխատողների կողմից ՀՀ մուտք գործող դրամական փոխանցումները սկսել են բավականին կարևոր դեր կատարել երկրի տնտեսական կյանքում: Գծապատկերներ 12ա և 12բ-ում պատկերված են ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումների, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների (ՕՈՒՆ) և արտահանման ծավալները 2004-2016թթ.-ին համապատասխանաբար դրանց աճի տեմպերով (2008թ.-ը ընդունելով որպես 100%) և բացարձակ արժեքով: Դրամական փոխանցումների ծավալը մշտապես գերազանցել է ՕՈՒՆ-ի մեծությունը և ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո ավելի արագ է վերականգնվել, մինչդեռ ՀՀ ՕՈՒՆ-ի մակարդակն անկում գրանցեց նաև 2010թ.-ին և շարունակեց նվազել մինչև 2015թ.-ը:

²¹⁶ Աղբյուրը՝ Համաշխարհային Բանկ, Bilateral Remittance Matrix 2015:

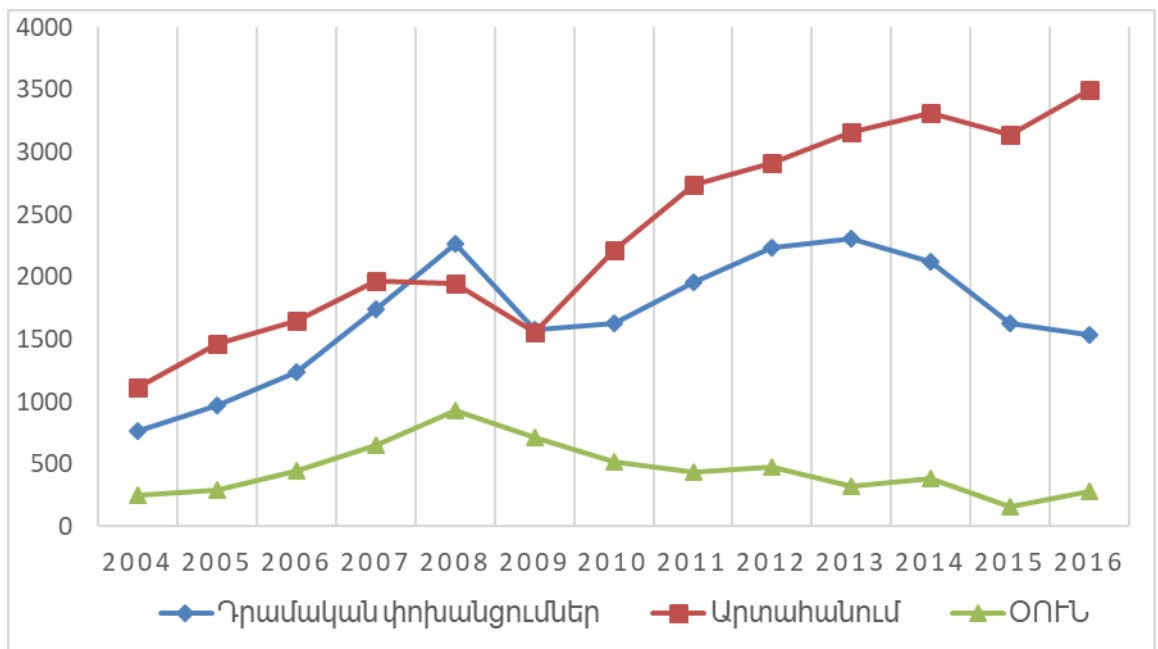
²¹⁷ Yang, D., 2011. Migrant remittances. *The Journal of Economic Perspectives*, 25(3), pp.129-151.

Գծապատկեր 12ա: Դրամական փոխանցումների և այլ դրամական ներհոսքերի աճ (2004-2016թթ., 2008=100)

Աղբյուրը. ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն և ՀՀ ԿԲ:

Գծապատկեր 12բ: Դրամական փոխանցումների և այլ դրամական ներհոսքերի դինամիկան 2004-2016թթ. (մլն ԱՄՆ դոլար)

Աղբյուրը. ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն և ՀՀ ԿԲ:

Առաջին գլխում արդեն ներկայացրել ենք արտագնա աշխատողների զբաղվածության կառուցվածքը, հատկապես կարևորելով այն փաստը, որ դրանք առաջանում են ՌԴ ոչ արտահանելի սեկտորում (շինարարություն, ծառայություններ,

առևտուր): Չնայած, որ դրամական փոխանցումները համարվում են ֆինանսական համեմատաբար ավելի կայուն աղբյուր, սակայն ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումները աչքի են ընկնում իրենց ավելի մեծ տատանողականությամբ (համեմատ զարգացող և ԱՊՀ երկրների):²¹⁸

Այս բաժնի առաջին մասը նվիրված է ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումների ժամանակային շարքի պարբերականության ուսումնասիրությանը սպեկտրային վերլուծության միջոցով: Նշված մեթոդը կիրառվել է նաև Առաքելյանի և Մխիթարյանի՝ գնաճի ժամանակային շարքի վերլուծությանը նվիրված հոդվածում:²¹⁹ Մասնավորապես, մեր նպատակն է պարզել փոխանցումների պարբերականությունը և համեմատել այն ՌԴ վերը նշված ոլորտների պարբերականության հետ: Իսկ երկրորդ մասում կգնահատենք դրամական փոխանցումների և ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի միջև երկարաժամկետ կապի գործակիցը VEC մեթոդի կիրառման միջոցով:

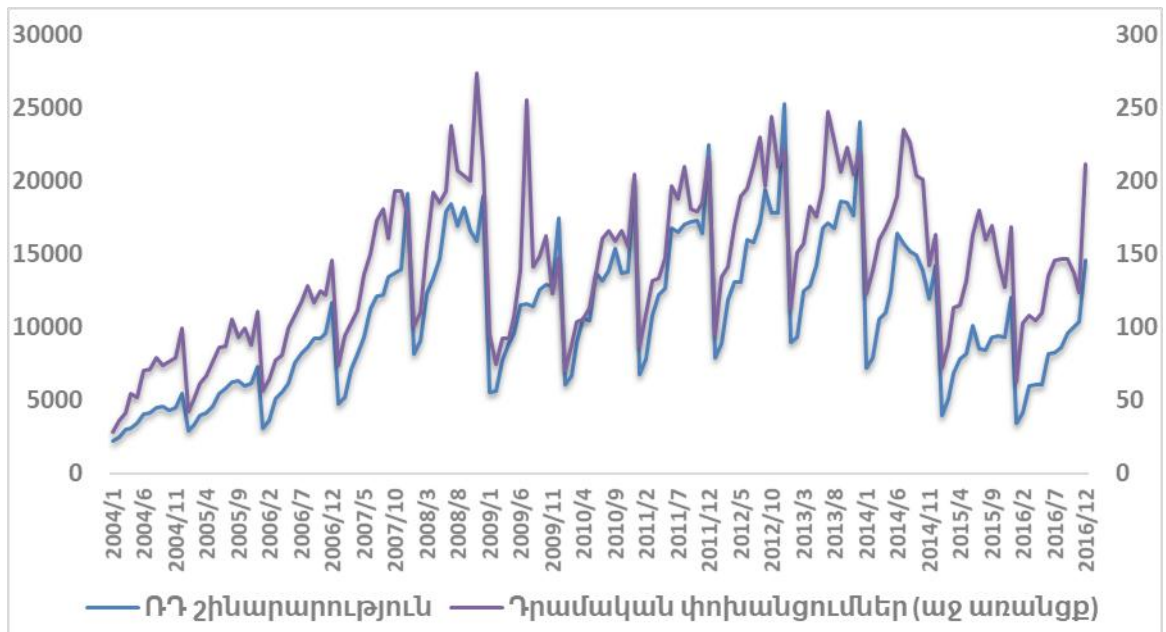
Ժամանակային շարքերի նկարագրությունը: Գծապատկեր 13-ում պատկերված է ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումների և ՌԴ շինարարության ծավալների դինամիկան 2004թ.-ի հունվար ամսից մինչև 2016թ.-ի դեկտեմբեր ամիսը: Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու շարքի ցիկլայնությունը նույնն է՝ աճ, ապա յուրաքանչյուր հաջորդ տարվա սկզբում անկում, և նորից աճ (շարքերի սեզոնայնությունը միտումնավոր հանված է):

²¹⁸ Ghazaryan, A. and Tolosa, G., 2012. Remittances in Armenia: Dynamic Patterns and Drivers. *International Monetary Fund Working Paper*, pp 1-11.

<http://www.imf.org/external/country/arm/rr/2012/062012.pdf>.

²¹⁹ Առաքելյան Ա., Մխիթարյան Ժ., 2013: Հայաստանի Հանրապետությունում գնաճի ժամանակային շարքի սպեկտրալ վերլուծություն: *Տարեգիրք 2013, Եր., ԵՊՀ հրատ.*, էջ 437-442:

Գծապատկեր 13: Դրամական փոխանցումներն ու ՌԴ շինարարությունը (մլն. ԱՄՆ դոլար) ամսական կտրվածքով 2004-2016թթ.

Աղբյուր: ՀՀ ԿԲ և ՌԴ պետական վիճակագրության դաշնային ծառայություն

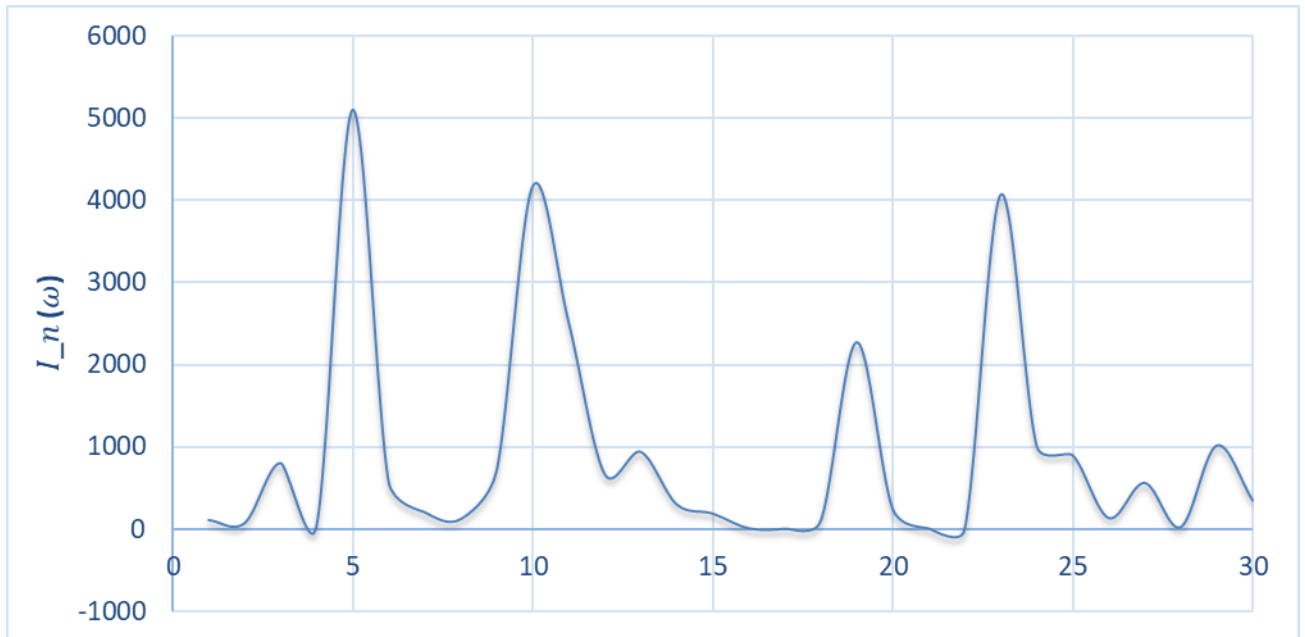
Ժամանակային շարքերի պարբերությունների որոշումը: Ժամանակային շարքերի պարբերությունները հայտնաբերելու համար կօգտագործենք Շուատերի պարբերագրի մեթոդը: Այն ներկայացվում է հետևյալ բանաձևի միջոցով՝

$$I_n(\omega) = \frac{1}{n} \left[\left(\sum_{i=1}^n x_i \cos \frac{2\pi i}{\omega} \right)^2 + \left(\sum_{i=1}^n x_i \sin \frac{2\pi i}{\omega} \right)^2 \right], \quad (21)$$

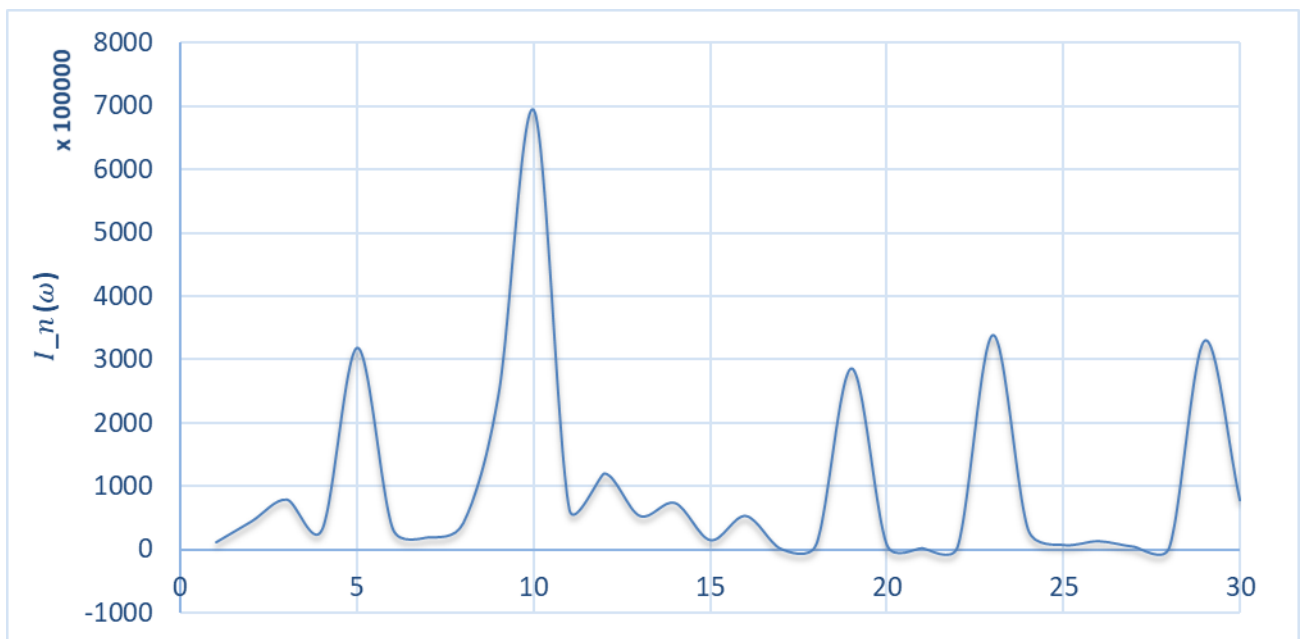
որտեղ x_i -ն, $i = \overline{1, n}$ մեր ունեցած տվյալներն են: Դիտարկվող տվյալներն ամսական են՝ սկսած 2004-ի հունվարից մինչև 2016թ.-ի դեկտեմբերը՝ թվով 156 տվյալ ($x_1 \dots x_{156}$), ընդ որում, երկու շարքի համար դիտարկելու ենք 30 պարբերություն ($\omega = \overline{1, 30}$): Գծապատկերներ 14 և 15-ում հաշվարկված են $I_n(\omega)$ -ի արժեքները համապատասխանաբար՝ դրամական փոխանցումների շարքի և ՌԴ շինարարության, առևտրի և բնակչությանը մատուցվող վճարովի ծառայությունների ամբողջական մեծության համար: Եթե տվյալներում առկա է ω պարբերությամբ անդամ, ապա $I_n(\omega)$ -ն այդ կետում պետք է ունենա գագաթ:²²⁰

²²⁰ Granger C. W. J., Hatanaka M., 1964. Spectral Analysis of Economic Time Series. Princeton University Press, New Jersey, pp. 123-134.

Գծապատկեր 14: ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումների ժամանակային
շարքի պարբերագրի արժեքները

Գծապատկեր 15: ՌԴ շինարարության, առևտրի և բնակչությանը մատուցվող վճարովի
ծառայությունների մեծության ժամանակային շարքի պարբերագրի արժեքները

Ինչպես երևում է գծապատկերներից, շարքերն ունեն հինգ նշանակալի գագաթ՝ 5, 10, 19, 23, 29 պարբերություններում (ընդ որում, ՌԴ միայն շինարարության ոլորտի վերլուծության արդյունքում ևս ստացանք միևնույն 5 գագաթները):

Շարքերում առկա ամսական պարբերականությունը ստանալու համար կօգտվենք հետևյալ բանաձևից՝

$$\Omega = \frac{2 \cdot m}{\omega} = \frac{2 \cdot 30}{\omega}, \quad (22)$$

որտեղ m -ը պարբերությունների թիվն է:

Փաստորեն, երկու շարքերում էլ պարբերականության մեծ ցիկլն ունեցել է 12 ամիս, միջինը՝ 6, իսկ փոքր ցիկլը՝ մոտ 3 ամիս տևողություն:

Աշխատանքում բացահայտվել է նաև երկու շարքերի միջև երկարաժամկետ կապի գործակիցը վեկտորական սխալի ճշգրտման կամ VEC (Vector error correction) մեթոդի միջոցով:²²¹ Այս մոդելի մաթեմատիկական տեսքը k լագերի դեպքում հետևյալն է²²²

$$\Delta y_t = \sum_{j=1}^{k-1} \Gamma_j \Delta y_{t-j} + \Pi y_{t-k} + \gamma + \varepsilon_t \quad (23)$$

որտեղ Δ -ն առաջին տարբերության (first difference) օպերատորն է, Γ_j – ը $p \times p$ չափանի մատրիցա է, որը p հավասարումների և j -րդ լագի համար նկարագրում է փոփոխականների կարճաժամկետ ճշգրտման դինամիկաները, իսկ $\Pi = \alpha \beta'$, որտեղ α -ն $p \times p$ չափանի, ճշգրտման պարամետրերի մատրիցա է, որը ցույց է տալիս սխալի ճշգրտման մեխանիզմի արագությունը: Մեծ α -ն նշանակում է, որ հավասարակշռությունից կարճաժամկետ շեղման դեպքում երկարաժամկետ հավասարակշռության հաստատումն ավելի արագ է տեղի ունենում: β' -ն կոինտեգրվող վեկտորների $p \times p$ չափանի մատրիցա է (Π -ն նկարագրում է մոդելի երկարաժամկետ դինամիկան): y_t -ն $p \times 1$ չափանի փոփոխականների վեկտոր է (մեր դեպքում երկու փոփոխականի՝ դրամական փոխանցումների և ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի) և առաջին կարգի ինտեգրված է (ստացիոնարություն ապահովելու համար անհրաժեշտ է, որ վերցվեն այս շարքերի առաջին կարգի տարբերությունները): γ – ը $p \times 1$ չափանի հաստատումների վեկտոր է, իսկ ε_t -ն սխալի վեկտորն է:

²²¹ EViews ծրագրային փաթեթի միջոցով մոդելի գնահատման բոլոր արդյունքները ներկայացված են հավելված 1-ում:

²²² Maysami, R.C. and Koh, T.S., 2000. A vector error correction model of the Singapore stock market. *International Review of Economics & Finance*, 9(1), pp.79-96.

Նախ՝ վերցրել ենք երկու շարքերի լոգարիթմները և Census X-12 մեթոդի միջոցով հանել դրանցից սեզոնայնությունը (Հավելված 1, Գծապատկեր 1.1): Այնուհետև, VEC մեթոդի կիրառմանն անցնելու համար ստուգել ենք այս շարքերի ինտեգրման աստիճանը (անհրաժեշտ է, որ դրանք լինեն առաջին կարգի ինտեգրված): Քանի որ շարքերն ունեն խզում կապված 2009թ.-ի ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի և 2014թ.-ի նավթի գների շոկի հետ²²³, այդ պատճառով կիրառվել է խզումով միավոր արմատի ADF (Breakpoint Augmented Dickey-Fuller) թեստը (Աղյուսակ 7): Արդյունքները ցույց են տալիս, որ երկու շարքերի առաջին կարգի տարբերությունները ստացիոնար են, հետևաբար կարող ենք եզրակացնել, որ սովորական շարքերը I(1) տիպի կամ առաջին կարգի ինտեգրված են:²²⁴

Աղյուսակ 7: Խզումով միավոր արմատի ADF թեստի արդյունքները

	Խզումով ADF թեստի արդյունքները	
	t-վիճականի, սովորական շարքեր	t-վիճականի, առաջին կարգի տարբերություն
Դրամական փոխանցումներ	-3.36	-20.49***
ՌԴ ոչ արտահանելի հատված	-1.87	-10.21***

Հաջորդ քայլով կատարել ենք լագերի օպտիմալ քանակի ընտրություն, որի համար գնահատվել է վեկտորական ավտոռեգրեսիայի կամ VAR մոդել (vector autoregression) և կիրառվել է լագերի որոշման թեստը: Աղյուսակ 8-ը ցույց է տալիս, որ 5 չափանիշներից երեքը նպատակահարմար են համարում 6 լագի ընտրությունը, որն էլ ընտրված է մոդելի գնահատման համար (Հավելված 1՝ Աղյուսակ 1.5):

²²³ Մոդելում կառուցված են 3 կեղծ փոփոխականներ այս շոկերի հետևանքները վերահսկելու համար: Ինչպես նաև, կառուցված է ևս մեկ կեղծ փոփոխական դրամական փոխանցումներում և ՌԴ շինարարությունում 2006-2008թթ. արագընթաց աճի շոկի վերահսկման համար:

²²⁴ Սովորական շարքերն ունեն տրենդ, իսկ առաջին կարգի տարբերությունով շարքում այն բացակայում է (թեստերը կիրառելիս այս հանգամանքը հաշվի է առնված): Թեստերի զրոյական հիպոթեզն այն է, որ շարքերն ունեն միավոր արմատ, այսինքն ստացիոնար չեն: Առաջին կարգի տարբերություններով վերցված երկու շարքերում էլ մերժում ենք զրոյական հիպոթեզը 99% վստահելիությամբ և եզրակացնում, որ դրանք ստացիոնար են: Հավելված 1-ի Աղյուսակներ 1.1-1.4-ը ներկայացնում են միավոր արմատի թեստի արդյունքները:

Աղյուսակ 8: Լագերի օպտիմալ քանակի ընտրության թեստի արդյունքները

Լագերի քանակ	LR թեստ	Վերջնական կանխատեսման սխալ	Ակաիկե	Շվարց	Հաննան-Բուին
0	NA	1.826382	6.278064	6.440076	6.343889
1	1660.007	1.61E-05	-5.358073	-5.115056	-5.259335
2	65.42239	1.07E-05	-5.771322	-5.447299*	-5.639672
3	12.34273	1.03E-05	-5.806708	-5.401679	-5.642145*
4	2.323978	1.07E-05	-5.769742	-5.283707	-5.572267
5	10.26865	1.05E-05	-5.792319	-5.225279	-5.561932
6	17.56906*	9.68e-06*	-5.871364*	-5.223318	-5.608065

*-ով ներկայացված է չափանիշների կողմից ընտրված օպտիմալ լագերի քանակը

Երրորդ քայլը դրամական փոխանցումների և ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի շարքերի միջև կոինտեգրացիոն կապի ստուգումն է, որ կատարված է Յոհանսենի թեստի միջոցով:²²⁵ Յոհանսենն առաջարկում է երկու վիճականի՝ հետքի և առավելագույն սեփական արժեքների, որոնք ստուգում են, թե քանի կոինտեգրացիոն վեկտոր է առկա փոփոխականների միջև:²²⁶ Աղյուսակ 9-ը ցույց է տալիս, որ երկու վիճականիներն էլ մերժում են կոինտեգրացիոն վեկտորների քանակի 0 լինելու զրոյական վարկածները, իսկ մեկ վեկտորի առկայության զրոյական հիպոթեզն ընդունվում է, հետևաբար երկու շարքերի միջև առկա է մեկ կոինտեգրացիոն վեկտոր:

Աղյուսակ 9: Յոհանսենի կոինտեգրացիոն թեստի արդյունքները

Կոինտեգրացվող վեկտորների քանակ	Հետքի թեստի արդյունքները		Առավելագույն սեփական արժեքի թեստի արդյունքները	
	λ_{trace} վիճականի		λ_{max} վիճականի	
$r = 0^*$	38.53882	(p = 0.0008)	32.39313	(p = 0.0004)
$r \leq 1$	6.145689	(p = 0.442)	6.145689	(p = 0.442)

*-ը նշանակում է, որ 95% վստահելիությամբ մերժում ենք զրոյական հիպոթեզը

²²⁵ Johansen, S., 1988. Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of economic dynamics and control*, 12(2-3), pp.231-254.

²²⁶ Հետքի թեստի հավասարումը ներկայացվում է $\lambda_{trace} = -T * \sum_{i=r+1}^p \ln(1 - \hat{\lambda}_i)$ տեսքով, իսկ առավելագույն սեփական արժեքի թեստի հավասարումը հետևյալն է՝ $\lambda_{max} = -T * \ln(1 - \hat{\lambda}_{r+1})$: $\hat{\lambda}_i$ -ն Π մատրիցի սեփական արժեքներն են, որոնք հաշվարկվում են այդ մատրիցի ռանգը գտնելու համար, ինչն էլ կտա կոինտեգրացիայի կարգը: Առաջին թեստի զրոյական հիպոթեզը այն է, որ ունենք r^* հատ կոինտեգրացվող վեկտոր, իսկ այլընտրանքային հիպոթեզն այն է, որ այսպիսի վեկտորների թիվը հավասար է փոփոխականների թվին: Երկրորդ թեստի զրոյական հիպոթեզը կրկին r կոինտեգրացիոն վեկտորների առկայությունն է, իսկ այլընտրանքայինը՝ $r+1$ վեկտորների առկայությունը (Հավելված 1՝ Աղյուսակ 1.6):

Դրամական փոխանցումների շարքի VECM մոդելի հավասարումն ունի հետևյալ տեսքը (Հավելված 1՝ Աղյուսակ 1.7)՝

$$\begin{aligned} \Delta \ln(y_t) = & -0.40(\ln(y_{t-1})^{***} - 0.97\ln(x_{t-1})^{***} + 5.77) - 0.34\Delta \ln(y_{t-1})^{**} - 0.10\Delta \ln(y_{t-2}) \\ & - 0.001\Delta \ln(y_{t-3}) - 0.056\Delta \ln(y_{t-4}) - 0.11\Delta \ln(y_{t-5}) + 0.08\Delta \ln(y_{t-6}) + 0.84\Delta \ln(x_{t-1})^{***} + \\ & 0.22\Delta \ln(x_{t-2}) + 0.08\Delta \ln(x_{t-3}) + 0.47\Delta \ln(x_{t-4})^{**} - 0.02\Delta \ln(x_{t-5}) - 0.17\Delta \ln(x_{t-6}) - 0.04^{***} \\ & + 0.07\text{dummy2007}^{***} - 0.17\text{dummy2009}^{***} - 0.10\text{dummy2014} - 0.07\text{dummy2016}^{***} \end{aligned} \quad (24)$$

որտեղ Δ -ն առաջին տարբերության օպերատորն է, $\ln(y_t)$ -ն և $\ln(x_t)$ -ն համապատասխանաբար դրամական փոխանցումների և ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի՝ սեզոնայնությունը հանած և լոգարիթմած շարքերն են, իսկ *dummy2007, dummy2009, dummy2014, dummy2016*-ը կեղծ փոփոխականներ են համապատասխան տարիների համար: Որպեսզի մոդելը լինի ընդունելի, անհրաժեշտ է, որ մնացորդները լինեն հոմոսկեդաստիկ (համացրված), նորմալ բաշխված և չունենան կորելացիա: Աղյուսակ 10-ը ցույց է տալիս, որ հոմոսկեդաստիկության, նորմալ բաշխվածության և կորելացիայի բացակայության զրոյական հիպոթեզների ընդունման հավանականությունները մեծ են 0.1-ից, ինչը նշանակում է, որ մոդելն ընդունելի է (Հավելված 1՝ Աղյուսակներ 1.8, 1.9, 1.10):

Աղյուսակ 10: Մնացորդների նորմալ բաշխվածության, համացրվածության և դրանցում կորելացիայի բացակայության թեստերի արդյունքները

Զրոյական հիպոթեզ	Վիճականիներ և զրոյական հիպոթեզի ընդունման հավանականություն (p-value)	Զրոյական հիպոթեզի ընդունման եզրակացություն
Հոմոսկեդաստիկություն	χ^2 -վիճականի 438.2 p-value 0.29	Հիպոթեզն ընդունվում է
Նորմալ բաշխվածություն	Jarque-Bera վիճականի 5.15 p-value 0.27	Հիպոթեզն ընդունվում է
Կորելացիայի բացակայություն	LM-վիճականի p-value	
Լագ 1	3.030995 0.5527	Հիպոթեզն ընդունվում է
Լագ 2	1.407208 0.8429	
Լագ 3	2.204974 0.6981	
Լագ 4	3.650195 0.4554	

Գործակիցների նշանակալիությունը ստուգելու համար այս հավասարումը գնահատվել է փոքրագույն քառակուսիների եղանակով (Հավելված 1՝ Աղյուսակ 1.11):²²⁷ Փոփոխականների գործակիցների վիճակագրորեն նշանակալիությունը բնութագրվում է *-ներով: Մեկ աստղանիշը ներկայացնում է 90% նշանակալիության աստիճան, երկու աստղանիշը՝ 95%, իսկ 3-ը՝ 99%: Մոդելի կայունության համար անհրաժեշտ է, որ սխալի ճշգրտման գործակիցը լինի բացասական և վիճակագրորեն նշանակալի: Մեր դեպքում այն -0.4 է և վիճակագրորեն նշանակալի, ինչը նշանակում է, որ երկարաժամկետ հավասարակշռությունից շեղման դեպքում մոդելը վերադառնում է հավասարակշիռ վիճակին 0.4 գործակցով, կամ 40%-ով: Երկարաժամկետ կապի գործակիցը ստանալու և դրամական փոխանցումների վրա ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի ազդեցության չափը գնահատելու համար անհրաժեշտ է ներկայացնել կոինտեգրացիոն հավասարումը: (24) հավասարումից հետևում է, որ կոինտեգրացիոն հավասարման տեսքը հետևյալն է՝

$$\ln(y_{t-1}) = 0.97\ln(x_{t-1})^{***} + 5.77^{***} \quad (25)$$

այսինքն, կարող ենք նշել, որ երկարաժամկետ հատվածում ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի աճը 10%-ով հանգեցնում է դրամական փոխանցումների աճ 9.7%-ով: Դրամական փոխանցումների վրա ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի կարճաժամկետ ազդեցության նշանակալիությունը ստուգվել է WALTԸ թեստի միջոցով, որը ցույց է տալիս, որ ազդեցության գործակիցները միաժամանակ զրո չեն, այսինքն՝ նշանակալի են (Հավելված 1՝ Աղյուսակ 1.14):

Այսպիսով, ցույց տվեցինք, որ դրամական փոխանցումների պարբերականությունն ու տատանողականությունը մեծապես բացատրվում են ՌԴ շինարարության, առևտրի և ծառայությունների ոլորտների ցիկլայնությամբ: Ավելին, առկա է երկարաժամկետ կապ այս երկու շարքերի միջև, և այդ կապի գործակիցը բավականին բարձր է:

²²⁷ Այս մոդելը ևս ընդունելի է, քանի որ մնացորդների նորմալ բաշխվածության, համացրվածության և դրանցում կորելացիայի բացակայության զրոյական հիպոթեզներն ընդունվում են (Հավելված 1՝ Գծապատկեր 1.2 և Աղյուսակներ՝ 1.12, 1.13): Կումուլյատիվ գումար, և քառակուսիների կումուլյատիվ գումար թեստերով (CUSUM, CUSUMSQ) թեստերով ցույց է տրվել, որ մոդելը կայուն է (Հավելված 1՝ Գծապատկերներ՝ 1.3, 1.4):

Փաստորեն, ՀՀ մուտք գործող դրամական հոսքերի հետ կապված առկա է երկու խնդիր: Առաջին, դրանք մեծապես կախված են ՌԴ տնտեսությունից, երկրորդ, դրանք կախված են ՌԴ տնտեսության՝ շուկերի նկատմամբ խոցելի՝ ոչ արտահանելի հատվածից: Այս խոցելիությունն, իհարկե, հաղորդվում է ՀՀ տնտեսությանը դրամական փոխանցումների մեծ ծավալի պատճառով: Վերջինիս ապացույց է 2014թ.-ի նավթի գների շուկը, որի անուղղակի բացասական ազդեցությունն ավելին էր, քան ուղղակի դրականը (ինչը քննարկված է նախորդ գլխում):

3.2 Միգրացիայի և դրամական փոխանցումները պայմանավորող գործոնների ուսումնասիրությունը

Միգրացիոն հոսքերն ընդգրկում են թե՛ մարդկանց արտագաղթը, և թե՛ ներգաղթը, սակայն սույն աշխատանքում կկենտրոնանանք միայն արտագաղթի վրա: Ներգաղթի տեսանկյունից նպատակահարմար կլինեն ուսումնասիրել սիրիահայերի ներգաղթն ու դրա տնտեսական ու սոցիալական հետևանքները ՀՀ-ում, սակայն այստեղ ունենք տվյալների խիստ սակավություն:²²⁸²²⁹ Այս բաժնում կուսումնասիրենք արտագաղթը և դրամական փոխանցումների ստացումը պայմանավորող գործոններն ու կգնահատենք արտագաղթի ազդեցությունը դրամական փոխանցումների մեծության վրա:

Տվյալների նկարագրությունը: ԱՎԾ-ի կողմից իրականացվող տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ամբողջացված հետազոտությունը տարեկան բնույթ ունի: Առաջին անգամ այն կատարվել է 2004թ.: Դրամական փոխանցումներ ստանալու և միգրանտ ունենալու որոշիչները ուսումնասիրելու համար նախ կօգտագործենք 2013թ. և աշխատանքը հանձնելու պահի դրությամբ *վերջին*՝ 2014թ.-ի տվյալների արդյունքները: ԱՎԾ հարցումները տվյալներ են հավաքագրում տնային տնտեսությունների կազմի, ժողովրդագրական բնութագրիչների, արտագաղթի փորձի, բնակության պայմանների, զբաղվածության, արտագաղթի փորձի, կրթության,

²²⁸ Ըստ Սփյուռքի Նախարարության տվյալների՝ 2016թ.-ի կեսերին արդեն ՀՀ քաղաքացի էին դարձել 13 հազար սիրիահայ, որից կացության կարգավիճակ է ստացել 1.8 հազարը: Տես՝ <http://www.tert.am/am/news/2016/05/27/hranush/2033521>:

²²⁹ ՀՀ միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման նպատակով հիմնականում կիրառվում են միկրոտնտեսական տվյալներ, քանի որ հոսքերի մակրոտնտեսական տվյալների սակավությունը թույլ չի տալիս պնդել, որ մոդելների գնահատման արդյունքները հուսալի են:

գյուղատնտեսության, սննդամթերքի արտադրության, դրամական փոխանցումների, առողջության և ֆինանսական իրավիճակի մասին:

Աղյուսակ 11-ը ներկայացնում է բոլոր տնային տնտեսությունների (այսուհետ SS), դրամական փոխանցումներ ստացածների (ինչպես SS անդամ արտագաղթածներից, այնպես էլ ոչ անդամներից), արտագաղթող ունեցողների և բացառապես ՀՀ-ում բնակվող և դրամական փոխանցում չստացող SS-ների ժողովրդագրական բնութագրիչները:

Աղյուսակ 11: Տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի 2013թ. ամբողջացված հետազոտություն

	Բոլոր տնային տնտեսությունները	Ընտանիքի անդամներից և ոչ անդամներից դրամական փոխանցումներ ստացած տնային տնտեսություններ	Ընտանիքի անդամներից դրամական փոխանցումներ ստացած տնային տնտեսություններ	Դրամական փոխանցումներ չստացած և արտագաղթող չունեցող տնային տնտեսություններ
Աշխատունակ տարիքի անդամների թիվ	2.521 (1.559)	2.581 (1.570)	3.473 (1.132)	2.379 (1.535)
Երեխաների թիվ <16	0.741 (1.006)	0.719 (1.012)	0.848 (1.003)	0.783 (1.028)
Փոքր տարիքի (<6) երեխաների թիվ	0.296 (0.618)	0.296 (0.620)	0.339 (0.654)	0.323 (0.645)
Մեծահասակների թիվ >=63	0.523 (0.700)	0.493 (0.696)	0.395 (0.659)	0.540 (0.699)
Տնային տնտեսությունում անդամների թիվ	3.825 (1.910)	3.970 (1.901)	4.753 (1.517)	3.744 (1.936)
Մինչև տարրական կրթություն	0.025 (0.123)	0.017 (0.093)	0.018 (0.731)	0.029 (0.138)
(Թերի) Միջնակարգ կրթություն	0.512 (0.396)	0.547 (0.385)	0.613 (0.356)	0.495 (0.398)
Միջին մասնագիտական կրթություն	0.239 (0.310)	0.237 (0.306)	0.209 (0.271)	0.245 (0.314)
Բարձրագույն կրթություն	0.223 (0.338)	0.198 (0.316)	0.159 (0.256)	0.230 (0.345)
Տվյալների քանակ	5184	1717	819	3201

Աղբյուրը: ՀՀ ԱՎԾ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի 2013թ. ամբողջացված հետազոտություն, փակագծերում ներկայացված են ստանդարտ սխալները

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ ընտանիքի անդամներից դրամական փոխանցումներ ստացած տնային տնտեսություններն ունեն ավելի շատ երեխաներ ու աշխատունակ տարիքի անդամներ, սակայն ավելի քիչ մեծահասակներ: Ավելին, նրանց անդամների շրջանում ավելի քիչ է բարձրագույն կրթությամբ անդամների քանակը: 2014թ.-ի տվյալներում որևէ նշանակալի տարբերություն չկա, այդ պատճառով ներկայացված է միայն 2013թ.-ինը: Միգրանտ ունենալու և դրամական փոխանցումներ ստանալու որոշիչներն ուսումնասիրվել են պրոբիթ և լոգիթ ռեգրեսիոն եղանակների միջոցով:²³⁰

Աղյուսակ 12ա-ն ներկայացնում է պրոբիթ մոդելի արդյունքները 2013թ. և 2014թ.-ի տվյալների համար, առաջին և երրորդ սյուները հիմնական մոդելների, իսկ երկրորդ և չորրորդ սյուները սահմանային ազդեցությունների (marginal effects) արդյունքներն են, որոնք ցույց են տալիս, թե այլ հավասար պայմաններում տվյալ անկախ փոփոխականի ազդեցությունը միգրանտ ունենալու հավանականության վրա որքանով է տարբեր միջին բնութագրիչներ ունեցող SS-ի նույն ցուցանիշից: Մասնավորապես, երկու հարցումների համար ստացվել է, որ միջինից բարձր կենսամակարդակ ունեցող²³¹ կամ գյուղական շրջանում գտնվող ընտանիքները ավելի հակված են միգրանտ ունենալու:²³² Դրական կապ է առկա նաև միգրանտ ունենալու հավանականության և աշխատունակ անդամների թվի միջև: Վարկեր ունենալու փաստը նույնպես առաջացնում է արտագաղթելու անհրաժեշտություն:²³³

Քանի որ մեծահասակների թվի աճի հետ առաջանում է վերջիններիս խնամելու անհրաժեշտություն, այդ պատճառով այստեղ ունենք բացասական կախվածություն: SS գլխավորի աշխատանքի փաստը էապես նվազեցնում է արտագաղթի հնարավորությունը: Օրինակ, եթե գլխավորը պայմանագրով աշխատող է, ապա 2013թ.-ին միգրանտ ունենալու հավանականությունը այլ հավասար պայմաններում

²³⁰ Մեկ անդամ ունեցող և/կամ վերադարձած միգրանտ ունեցող տնային տնտեսությունները հանված են հետազոտությունից շեղված գնահատականներ չստանալու համար: Քանի որ երկու ռեգրեսիոն մոդելների արդյունքները համամասն են, ներկայացված են միայն պրոբիթ մոդելինը:

²³¹ Կենսամակարդակի փոփոխականները ներկայացնում են SS սուբյեկտիվ կարծիքը այդ SS-ի մասին:

²³² Հնարավոր է, որ այստեղ առկա է հակադարձ պատճառականություն, այն է, SS-ն ունի միգրանտ, այդ պատճառով կենսամակարդակը միջինից բարձր է:

²³³ SS բնութագրող կրթության փոփոխականները ներկայացնում են այդ կրթությամբ անձանց մասնաբաժինը 16-ից բարձր տարիքայինների թվի մեջ: Իսկ գլխավորի կրթությունը կեղծ փոփոխական է և ընդունում է 1 արժեքը, եթե գլխավորը բարձրագույն կրթություն ունի:

փոքր է 0.29-ով, իսկ 2014թ.-ին՝ 0.256-ով: Գլխավորի տարիքի և կախյալ փոփոխականի միջև առկա է շրջված Ս-աձև կախվածություն:²³⁴ Այսինքն, մինչև որոշակի տարիք (49 և 54 համապատասխանաբար) այս հավանականությունը աճում է, իսկ հետո՝ նվազում:

Աղյուսակ 12ա: Արտագաղթի որոշիչների վերլուծությունը պրորիթ եղանակով

	2013թ.-ի տվյալներ		2014թ.-ի տվյալներ	
	Հիմնական մոդել	Սահմանային ազդեցություն	Հիմնական մոդել	Սահմանային ազդեցություն
	(1)	(2)	(3)	(4)
<i>Տնային տնտեսության ընդթափանցիկություն</i>	1, եթե արտագաղթող ունի			
Երեխաների թիվ	-0.0582**	-0.0125**	-0.0097	-0.001
Մեծահասակների թիվ	-0.179***	-0.0386***	-0.0186	-0.003
Գյուղական շրջանից է	0.413***	0.089***	0.289***	0.054***
Աշխատունակ անդամների թիվ	0.257***	0.055***	0.238***	0.044***
Վարկեր/պարտքերի առկայություն	0.167***	0.035***	0.166***	0.031***
Միջինից բարձր կենսամակարդակ	0.382***	0.082***	0.320***	0.059***
Միջին կենսամակարդակ	0.191***	0.041***	0.110	0.020
Բարձրագույն կրթություն	-0.0684	-0.014	0.442	0.082
(Թերի) միջնակարգ կրթություն	0.278	0.059	0.841**	0.157**
Միջին մասնագիտական կրթություն	0.132	0.028	0.823*	0.154*
<i>SS գլխավորի ընդթափանցիկություն</i>				
Պայմանագրով աշխատող	-1.351***	-0.29***	-1.370***	-0.256***
Առանց պայմանագրի աշխատող	-1.360***	-0.292***	-1.279***	-0.239***
Զբաղվում է գյուղատնտեսությամբ	-0.879***	-0.189***	-0.922***	-0.172***
Ինքնազբաղված է	-1.427***	-0.307***	-1.629***	-0.304***
Թոշակի է անցել	-0.632***	-0.136***	-0.865***	-0.161***
Բարձրագույն կրթություն	-0.00146	-0.0003	-0.211*	-0.039*
Տարիք	0.0780***	0.0167***	0.0871***	0.016***
Տարիք ²	-0.0008***	-0.0001***	-0.0008***	-0.0001***
Հաստատում	-3.116***		-3.949***	
* p<0.10 ** p<0.05 *** p<0.01				
Դիտարկումների թիվ	4355		4119	
Pseudo R քառակուսի	19.87		20.34	

²³⁴ Հատկանշական է, որ նշանակալի կապ չկա բարձրագույն կրթություն ունեցողների կշռի և արտագաղթի միջև (ինչպես Սարգսյանի, Անտոնյանի և Խաչատրյանի մոդելում էր): Միևնույն ժամանակ, 2014թ.-ի տվյալները ցույց են տալիս, որ որքան շատ են տնային տնտեսությունում միջնակարգ ու միջին մասնագիտական կրթություն ունեցողները, այնքան մեծ է SS արտագաղթող ունենալու հավանականությունը:

Աղյուսակ 12բ-ն ներկայացնում է դրամական փոխանցումների ստացման որոշիչների վերլուծության պրոբիթ եղանակի արդյունքները: Երեխաների թիվը, գյուղական շրջանից լինելը, վարկեր և/կամ միջին ու միջինից բարձր կենսամակարդակ ունենալը մեծացնում են փոխանցում ստանալու հավանականությունը:²³⁵

Աղյուսակ 12բ: Դրամական փոխանցումների որոշիչների վերլուծությունը պրոբիթ եղանակով

	2013թ.-ի տվյալներ		2014թ.-ի տվյալներ	
	Հիմնական մոդել	Սահմանային ազդեցություն	Հիմնական մոդել	Սահմանային ազդեցություն
	(1)	(2)	(3)	(4)
<i>Տնային տնտեսության բնութագրիչներ</i>				
	1, եթե դրամական փոխանցումներ է ստանում			
Երեխաների թիվ	0.066***	0.023***	0.0537**	0.0179**
Մեծահասակների թիվ	0.0045	0.0017	-0.0391	-0.013
Գյուղական շրջանից է	0.227***	0.079***	0.122**	0.040**
Աշխատունակ անդամների թիվ	-0.0143	-0.005	-0.0474***	-0.0158***
Վարկեր/պարտքերի առկայություն	0.126***	0.044***	0.117***	0.039***
Միջինից բարձր կենսամակարդակ	0.323***	0.112***	0.392***	0.131***
Միջին կենսամակարդակ	0.196***	0.068***	0.173***	0.058***
Բարձրագույն կրթություն	0.353	0.123	0.564*	0.188*
(Թերի) միջնակարգ կրթություն	0.397*	0.139*	0.907***	0.303***
Միջին մասնագիտական կրթություն	0.271	0.094	0.916***	0.306***
<i>Տնտեսության գլխավորի բնութագրիչներ</i>				
Պայմանագրով աշխատող	-1.015***	-0.354***	-1.002***	-0.335***
Առանց պայմանագրի աշխատող	-1.087***	-0.380***	-1.020***	-0.341***
Զբաղվում է գյուղատնտեսությամբ	-0.677***	-0.236***	-0.723***	-0.242***
Ինքնազբաղված է	-1.169***	-0.409***	-1.073***	-0.359***
Թոշակի է անցել	-0.326***	-0.114***	-0.556***	-0.186***
Բարձրագույն կրթություն	-0.0207	-0.007	0.125	0.041
Տարիք	0.0357***	0.012***	0.0555***	0.018***
Տարիք ²	-0.0004***	-0.0001***	-0.0005***	-0.0001***
Հաստատուն	-0.925**		-2.050***	
	* p<0.10 ** p<0.05 *** p<0.01			
Դիտարկումների թիվ	4355		4119	
Pseudo R քառակուսի	8.11		7.84	

²³⁵ Գնահատվող մոդելում ցածր և միջինից ցածր կենսամակարդակ ունեցող SS-ները վերցված են որպես համեմատության չափանիշ:

Երկրորդ մոդելում (2014) միջին մասնագիտական կրթություն ունեցողների մասնաբաժնի աճը 10 տոկոսային կետով կամ 0.1-ով մեծացնում է դրամական փոխանցումների ստանալու հավանականությունը $0.1 * 0.3 = 0.03$ -ով: Գլխավորի զբաղվածությունը բնութագրող բոլոր փոփոխականները բացասական են ազդում արտասահմանից գումար ստանալու հավանականության վրա: Տարիքի հետ կրկին առկա է շրջված U-աձև կախվածություն:

Ընդ որում, այս երկու տարիների միացման դեպքում (pooled cross section) մոդելը տալիս է համանման արդյունքներ, որոնք ներկայացված են Հավելված 2-ի Աղյուսակ 2.1-ով (իսկ Աղյուսակներ 2.2-2.13-ը ներկայացնում են պրոբիթ մեթոդի կիրառմամբ բոլոր մոդելների STATA վիճակագրական փաթեթով ստացված արդյունքները):

Ինչպես արդեն նշել ենք, դրամական փոխանցումների ստացումն ու արտագաղթն էնդոգեն են, այսինքն՝ պարզ չէ, թե միգրացիա՞ն է պատճառը դրամական փոխանցումների ստացման, թե ընտանիքը դրամական փոխանցում է ստանում, այդ պատճառով կարող է հաղթահարել միգրացիոն ծախսերը և միգրանտ ուղարկել արտասահման: Այսինքն՝ ունենք հակադարձ ազդեցության խնդիր (reverse causality): Այս պատճառով միգրացիայի ազդեցությունը դրամական փոխանցումների վրա ճշգրիտ գնահատելու համար կիրառել ենք երկքայլ փոքրագույն քառակուսիների (ԵՓՔ) եղանակը (օգտագործելով 2014թ.-ի տվյալները): Առաջին փուլում արտագաղթելու վերաբերյալ որոշումը՝ M -ը, մոդելավորվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$M = \alpha_1 + \beta_1 * HC + \gamma_1 * E + \varepsilon, \quad (26)$$

որտեղ HC -ն տնային տնտեսության և գլխավորի բնութագրիչներն են, իսկ E -ն ընտրված գործիքային փոփոխականն է: Երկրորդ փուլում, ունենալով արտագաղթի վերաբերյալ որոշումը, դրամական փոխանցումների վերաբերյալ որոշումը՝ R -ը, կգնահատենք հետևյալ բանաձևով՝

$$R = \alpha_2 + \beta_2 * HC + \gamma_2 * \bar{M} + \rho, \quad (27)$$

Մինչև հիմնական արդյունքներին անցնելը, ստուգել ենք, թե ունենք արդյոք էնդոգենության խնդիր (Աղյուսակ 13): Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ 90%

վատահեղիությամբ կարող ենք մերժել զրոյական հիպոթեզը, այն է, արտագաղթի փոփոխականը էնդոգեն է և գործիքավորելու կարիք ունի:

Աղյուսակ 13: Էնդոգենության թեստի արդյունքները

Էնդոգենության թեստ:

H₀ - զրոյական վարկած: Արտագաղթի փոփոխականը էկզոգեն է:

Դարբինի χ^2 վիճականի	3.16583 (p = 0.0752)
---------------------------	----------------------

Վու-Հաուսմանի վիճականի	3.12806 (p = 0.0772)
------------------------	----------------------

Որպես գործիքային փոփոխական ընտրել ենք պատմական արտագաղթի տեմպն ըստ մարզերի (<< ԱՎԾ 2009-2013թթ.-ի հետազոտությունների միջին տեմպ): Այս փոփոխականը արտագաղթի քաշող գործոնները մոտարկող փոփոխական է. բնակչության պատմական հոսքը ստեղծում է ցանց արտասահմանում, որն էլ հետագայում քաշում է պոտենցիալ արտագաղթողներին: Աղյուսակ 14-ը ներկայացնում է գործիքային փոփոխականի նպատակահարմարությունը ստուգելու արդյունքները (զրոյական հիպոթեզ - գործիքային փոփոխականը թույլ է):

Աղյուսակ 14: Գործիքային փոփոխականի թեստի արդյունքները

Գործիքային փոփոխականի թեստ:

H₀ - զրոյական վարկած: Գործիքային փոփոխականը թույլ է:

Նվազագույն սեփական արժեքի վիճականին – 110.397	Կրիտիկական արժեքներ			
	10%	15%	20%	25%
5% մակարդակում Ուոլդի թեստի արդյունք	16.38	8.96	6.66	5.53

5% մակարդակում Ուոլդի թեստի արդյունքը կարող է ունենալ մերժման փաստացի աստիճան ոչ ավելի քան 10%, 15%, 20% և 25%:²³⁶ Մերժման 10%-ի կրիտիկական արժեքը ավելի փոքր է, քան մեր ստացած վիճականին՝ նվազագույն սեփական արժեքի վիճականին (minimum eigenvalue statistic): Հետևաբար, 90%-ից

²³⁶ Stock J, Yogo M., 2005. Testing for Weak Instruments in Linear IV Regression. In: Andrews DWK Identification and Inference for Econometric Models. New York: Cambridge University Press; pp. 80-108.

ավելի վստահելիությամբ կարող ենք մերժել գործիքի՝ թույլ լինելու գրոյական վարկածը:

Աղյուսակ 15-ը ներկայացնում է գործիքային փոփոխականով մոդելի արդյունքները:

Աղյուսակ 15: Երկբայլ ՓՔ կիրառման արդյունքները

Մեկ գործիքային փոփոխականով մոդել	I փուլ	II փուլ
	Արտագաղթի վերաբերյալ որոշում	Դրամական փոխանցումների լոգարիթմ
<i>Տնային տնտեսության բնութագրիչներ</i>		
Գնահատված արտագաղթ		0.942***
Պատմական արտագաղթ	0.022***	
Երեխաների թիվ	-0.011	0.00572
Տնային տնտեսուհու առկայություն	0.02	0.0384
Կրթություն ստացողի առկայություն	-0.049***	0.0851*
Աշխատունակ անձանց միջին տարիք	0.095***	-0.0768**
Աշխատունակ անձանց միջին տարիք ²	-0.0012***	0.00097**
Բարձրագույն կրթություն	-0.029	0.124***
Միջինից բարձր կենսամակարդակ	0.011	0.227***
Միջին կենսամակարդակ	0.037	0.0831
Աղքատ է	-0.034	-0.222**
<i>SS գլխավորի բնութագրիչներ</i>		
Զբաղված է	-0.207***	-0.0852
Բարձրագույն կրթություն	-0.170***	-0.202
Տարիք	0.0038***	0.0332*
Տարիք ²	-0.0003***	-0.00027*
Հաստատուն	-2.368***	15.12***
* p<0.10 ** p<0.05 *** p<0.01		
Դիտարկումների թիվ	1079	1079
Ճշգրտված R քառակուսի	30.17	8.0
Մասնակի R քառակուսի ²³⁷	9.44	

²³⁷ Մասնակի R քառակուսին ցույց է տալիս, թե որքանով է գործիքային փոփոխականը կորելացված էնդոգեն փոփոխականի հետ:

Ուսանողի առկայությունն ու գլխավորի բարձրագույն կրթություն ունենալու փաստը հանգեցնում է դրամական փոխանցումների աճի համապատասխանաբար 8.5% և 12.4%-ով:²³⁸ Աղքատ SS-ները 22%-ով քիչ են ստանում (ի համեմատ միջինից ցածր կենսամակարդակ ունեցողների), ինչը, հավանաբար, հետևանք է նաև նրա, որ նրանք չեն կարողանում միգրանտ ուղարկել արտասահման: Աշխատունակ անձանց միջին տարիքի և դրամական փոխանցումների միջև առկա է Ս-աձև կախվածություն (մինիմումի կետին համապատասխանող միջին տարիքը՝ 38): Ինչ վերաբերում է հիմնական գործակցին, ապա աղյուսակը ցույց է տալիս, որ միգրացիայի վերաբերյալ դրական որոշումը մեծացնում է դրամական փոխանցումների հոսքը 94%-ով:

Պատմական արտագաղթի հետ փորձել ենք կիրառել նաև այլ գործիքային փոփոխական՝ SS-ում աշխատունակ տարիքի անդամների թիվը:²³⁹ Կրկին կիրառել ենք վերոնշյալ թեստերը. 95% վստահելիությամբ ունենք էնդոգենություն, իսկ գործիքային փոփոխականները թույլ չեն (>90%): Այս դեպքում անհրաժեշտ է կատարել մեկ այլ թեստ ևս. ստուգել գերիդենտիֆիկացիայի (overidentification) առկայությունը մոդելում (Աղյուսակ 16):

Աղյուսակ 16: Գերիդենտիֆիկացիայի թեստի արդյունքները

Գերիդենտիֆիկացիայի թեստ:

H₀ - զրոյական վարկած: Չունենք գերիդենտիֆիկացիա:

Սարգանի χ^2 վիճականի	0.002312 (p = 0.9617)
---------------------------	-----------------------

Բասմանի χ^2 վիճականի	0.002277 (p = 0.9619)
---------------------------	-----------------------

Կարող ենք վստահաբար ընդունել զրոյական հիպոթեզը և նշել, որ երկու գործիքներն էլ ընդունելի են: Մոդելի որակն այս դեպքում ավելի լավն է, իսկ մեզ հետաքրքրող փոփոխականի արժեքը՝ 0.9 (Աղյուսակ 17):²⁴⁰ Հատկանշական է, որ արտագաղթող ունեցող SS-ների ստացած դրամական փոխանցումները (2014թ.-ի

²³⁸ Տնային տնտեսուհու առկայությունը նույնպես դրական գործակից ունի, սակայն այն նշանակալի չէ:

²³⁹ Փորձել ենք այլ փոփոխականներ ևս, օրինակ՝ աղքատության կամ հանցագործության կամ էլ գործազրկության կշիռներն ըստ մարզերի, պատմական արտագաղթի, ինչպես նաև վերոնշյալ փոփոխականների և SS կրթվածների կշիռների արտադրյալները (որպեսզի տարբեր ցուցանիշներ ունենանք SS մակարդակում), սակայն ստացվել են ավելի ցածր որակների մոդելներ:

²⁴⁰ Անկախ փոփոխականների գործակիցները համանման են, այդ պատճառով նպատակահարմար չէ դրանք նորից հրապարակել:

հետազոտությունում) 82%-ով ավելին էին, քան ոչ-անդամներից փոխանցում ստացածներինը:²⁴¹

Աղյուսակ 17: Երկու գործիքային փոփոխականով մոդելի արդյունքները

Երկու գործիքային փոփոխականով մոդել	I փուլ	II փուլ
	Արտագաղթի վերաբերյալ որոշում	Դրամական փոխանցումների լոգարիթմ
Գնահատված արտագաղթ		0.902***
Պատմական արտագաղթ	0.020***	
Աշխատունակ անդամների թիվ	0.116***	
Ճշգրտված R քառակուսի	36.26	8.3
Մասնակի R քառակուսի	17.3	

Վերոնշյալ երկու մոդելների համար կիրառել ենք նաև ԵՓՔ եղանակը պրոբիթ մեթոդով (առաջին փուլում). արդյունքների միջև առկա է շատ չնչին տարբերություն (արտագաղթի գործակիցը ստացվել է համապատասխանաբար 94% և 92%):²⁴²

3.3 Աշխատուժի առաջարկի վրա դրամական փոխանցումների ազդեցության գնահատումը

Երկրորդ գլխում ներկայացրել ենք հակման գնահատականի մեթոդի էությունը: Ինչպես նշել ենք, այս մեթոդը վերցված է վարքագծային տնտեսագիտությունից, ընդ որում, այն բավականին վերջերս է սկսել կիրառվել միգրացիոն գրականությունում: Առկա են խիստ սահմանափակ հետազոտություններ՝ կիրառված մի շարք երկրների արտագաղթն ուսումնասիրելու համար: Եթովպիայում դրանք դրական ազդեցություն են ունեցել ընտանիքների բարեկեցության վրա,²⁴³ իսկ Տաջիկստանում փոխանցումներն էական ներգործություն չեն ունեցել ներդրումների վրա:²⁴⁴ Այս

²⁴¹ 2013թ.-ին այս ցուցանիշը 112% էր:

²⁴² Հավելված 2-ի աղյուսակներ 2.14-2.19-ը ներկայացնում են երկքայլ փոքրագույն քառակուսիների մեթոդի կիրառմամբ բոլոր մոդելների STATA վիճակագրական փաթեթով ստացված արդյունքները:

²⁴³ Andersson, L., 2014. Migration, remittances and household welfare in Ethiopia. *UNU-MERIT Working Paper Series No. 2014-004*, pp. 1-43

²⁴⁴ Clement, M., 2011. Remittances and Household Expenditure Patterns in Tajikistan: A Propensity Score Matching Analysis. *Asian Development Review*, 28(2), pp. 58-87.

բաժնում կփորձենք կիրառել այս մեթոդը աշխատուժի առաջարկի վրա դրամական փոխանցումների ազդեցությունը գնահատելու համար:

Ենթադրենք փորձին մասնակցությունը բնութագրվում է դրամական փոխանցումներ ստանալու փաստով: Մեր սկզբնական հավասարումը հետևյալն է՝

$$y_{ij} = \alpha + \beta T_j + \gamma X_{ij} + \varepsilon_{ij} \quad (28)$$

որտեղ մեր նպատակն է ուսումնասիրել մասնակցության (դրամական փոխանցումների ստացման) միջին ազդեցությունը կախյալ փոփոխականի՝ y -ի վրա (աշխատանքային ժամերի)՝ կախված դիտարկվող j -րդ տնային տնտեսության i -րդ անդամի X բնութագրիչներից: Այս դեպքում փորձի միջին ազդեցությունը՝

$$\beta_{ATE} = E(y|X, T_j = 1) - E(y|X, T_j = 0) \quad (29)$$

որտեղ, β_{ATE} -ն փոխանցումներ ստացածների և չստացածների արդյունքների միջին տարբերությունն է: Այնուամենայնիվ, այս համեմատությունն ամբողջությամբ չի բնութագրում դրամական փոխանցումների իրական ազդեցությունը y փոփոխականի վրա, քանի որ կան որոշակի գործոններ, որ փոխկապակցված (կորելացված) են փոխանցումների ստացման հետ, և կարող են լինել փոփոխականներ, որ ազդում են y -ի վրա, սակայն առկա չեն հավասարման մեջ (omitted variable):²⁴⁵ Հիմնական խնդիրն այն է, որ մեզ հայտնի են փոխանցումներ ստացողների և չստացողների y -ները, սակայն մենք չգիտենք թե ինչպիսին կլինեն ստացող տնային տնտեսությունների արդյունքները, եթե նրանք չստանային փոխանցումներ: Այս իրավիճակում, TOT-ն ավելի նախընտրելի է, քան ATE-ն՝

$$TOT = E(y_1|T = 1) - E(y_0|T = 1) \quad (30)$$

որտեղ y_1 -ը արդյունքն է դրամական փոխանցումների ստացման պարագայում, իսկ $E(y_0|T = 1)$ -ը ստացողների արդյունքն է դրամական փոխանցումներ չստանալու դեպքում, որը մեզ հայտնի չէ: Եթե այն փոխարինենք $E(y_0|T = 0)$ -ով (որը հայտնի է), ապա ճշգրիտ գնահատականներ չենք ստանա, քանի որ կարող ենք ունենալ

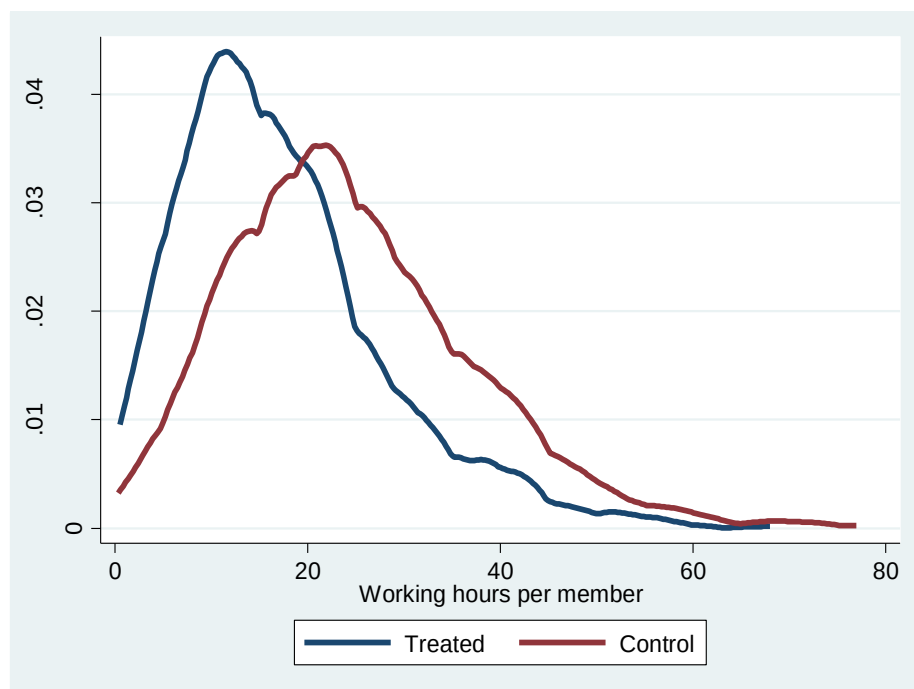
²⁴⁵ Andersson, L., 2014. Migration, remittances and household welfare in Ethiopia. *UNU-MERIT Working Paper Series No. 2014-004*, pp. 11-12

դրամական փոխանցումներում ինքնընտրության խնդիր (self-selection), ինչպես նաև, y_0 -ն փոխանցումներ ստացածների և չստացածների միջև կարող է էապես տարբեր լինել: Այդ է պատճառը, որ հիմնվում ենք համապատասխանեցման մեթոդի վրա, որով փոխանցում ստացող տնային տնտեսությունները համապատասխանեցվում են (որքան հնարավոր է) միևնույն բնութագրիչներ ունեցող և փոխանցում չստացող տնային տնտեսություններին:

Տվյալների նկարագրությունը: Կրկին օգտագործված են ՀՀ ԱՎԾ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի ամբողջացված հետազոտության 2013թ. և 2014թ.-ի տվյալները: (28) հավասարման մեջ որպես y վերցված է տնային տնտեսությունում (16-ից բարձր տարիքի) մեկ շնչին ընկնող աշխատաժամերի թիվը, T_j -ն փոխանցումներ ստանալու վերաբերյալ կեղծ փոփոխական է, իսկ X -ը տնային տնտեսությունների և գլխավորի բնութագրիչներն են:²⁴⁶

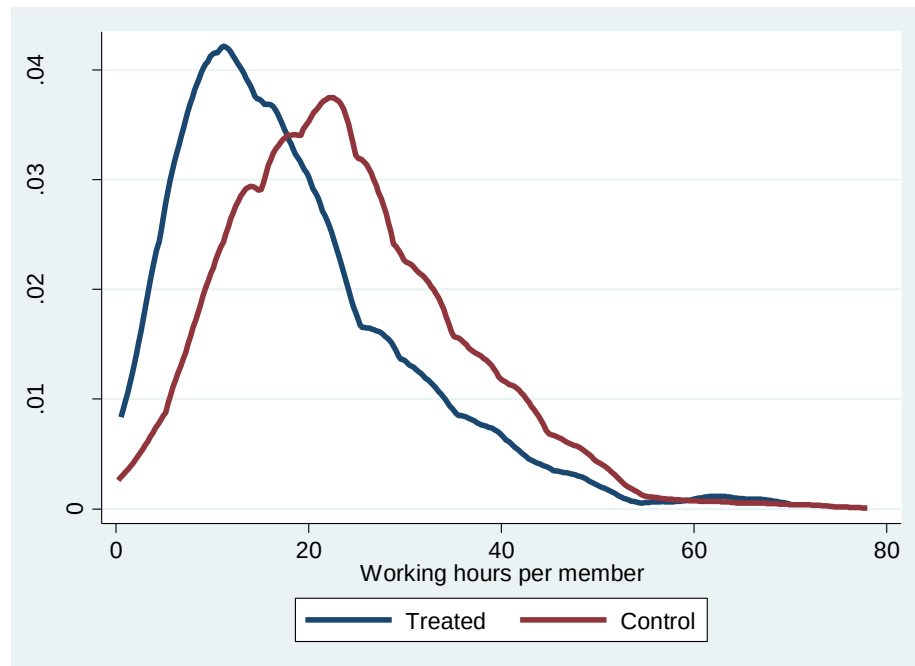
Գծապատկերներ 16-ը և 17-ը ներկայացնում են երկու խմբերի աշխատաժամերի բաշխումները (համապատասխանաբար 2013թ. և 2014թ.-ի համար):

Գծապատկեր 16: Դրամական փոխանցումներ ստացողների և չստացողների աշխատաժամերի բաշխումները (2013թ.)

²⁴⁶ Շեղված գնահատականներ չստանալու համար երկու հարցումներում 5184 դիտարկումներից հանվել են մեկ անձ ունեցող և վերադարձած անդամ ունեցող տնային տնտեսությունները:

Գծապատկեր 17: Դրամական փոխանցումներ ստացողների և
չստացողների աշխատաժամերի բաշխումները (2014թ.)

Կապույտով ներկայացված են ստացողների, իսկ կարմիրով չստացողների բաշխումները: Մինչև արդյունքների ներկայացումը նկատենք, որ չստացողների բաշխումը երկու նկարներում էլ ավելի աջ է ընկած, այսինքն՝ միջինում նրանք ավելի շատ են աշխատում: Օգտագործելով այս գլխի երկրորդ բաժնում կիրառված պրոբիթ մոդելի անկախ փոփոխականները՝ լոգիթ եղանակով ստացել ենք հակման գնահատականները: Այնուհետև կատարվել է համընկման ընդհանուր տարածքի որոշում, որտեղ համընկնում են երկու խմբերի հակման գնահատականների բաշխումները (արդյունքները ներկայացված են Աղյուսակներ 18-ում և 19-ում համապատասխանաբար 2013թ. և 2014թ.-ի տվյալների համար):²⁴⁷ Աղյուսակ 18-ը ցույց է տալիս, որ հակման գնահատականների 8 խումբ է ստացվել, ընդհանուր մասնակիցների թիվը 1380 է, իսկ փոխանցում չստացողների թիվը՝ 2970: Օրինակ 0.4 հակման գնահատական ունեցող 232 տնային տնտեսությունների համապատասխանեցվել է 343 փոխանցում չստացող ընտանիք: Աղյուսակ 19-ում

²⁴⁷ Անկախ փոփոխականներից հանված է միայն երկու կեղծ փոփոխական, առաջինը ընդունում էր 1 արժեքը, եթե SS գլխավորը զբաղված էր գյուղատնտեսությամբ: Երկրորդը 1 էր, եթե գլխավորն առանց պայմանագրի վարձու աշխատող էր: Ստիպված չենք դիտարկել այս փոփոխականները, որպեսզի հակման գնահատականի խմբերը հավասարակշռվեն և ծրագիրը կարողանա փոխանցում ստացողներին համապատասխանեցնել բավարար քանակի փոխանցում չստացողներ:

ներկայացված են հակման գնահատականների 6 խմբեր, փոխանցում ստացողների թիվը 1199 է, իսկ չստացողներինը՝ 2915:

Աղյուսակ 18: Հակման գնահատականների արդյունքները (2013թ.-ի տվյալներ)

Հակման գնահատական	Փոխանցում չստացողներ	Փոխանցում ստացողներ
0.08	687	158
0.2	815	228
0.3	427	198
0.35	424	259
0.4	343	232
0.45	176	178
0.5	92	126
0.6	6	1
Ընդհանուր	2970	1380

Աղյուսակ 19: Հակման գնահատականների արդյունքները (2014թ.-ի տվյալներ)

Հակման գնահատական	Փոխանցում չստացողներ	Փոխանցում ստացողներ
0.08	887	185
0.2	436	102
0.25	408	139
0.3	801	434
0.4	340	276
0.5	43	63
Ընդհանուր	2915	1199

Տնային տնտեսությունների համապատասխանեցումը կատարվել է երկրորդ գլխում ներկայացրած բոլոր տարբերակներով (ամենամոտ հարևանի և շերտավորման մեթոդ, ինչպես նաև որոշակի շառավղով և միջուկային համապատասխանեցում):

Աղյուսակ 20-ը ցույց է տալիս, որ բոլոր եղանակներով գնահատված ցուցանիշները բավականին մոտ են իրար և նշանակալի են: Աղյուսակում ներկայացված են “bootstrap”-ի ենթարկված ստանդարտ սխալների (100 կրկնություն) t-վիճականիները:

Աղյուսակ 20: Հակման գնահատականների համապատասխանեցման արդյունքները

Համապատասխանեցման մեթոդներ	2013թ.-ի տվյալներ		2014թ.-ի տվյալներ	
	TOT	t-վիճականի	TOT	t-վիճականի
<i>Ամենամոտր հարևանի մեթոդ</i>	-7.958***	-13.699	-6.868***	-10.129
<i>Որոշակի շառավղով (0.1) համապատասխանեցում</i>	-8.154***	-19.263	-7.182***	-16.919
<i>Շերտավորման եղանակ</i>	-8.436***	-21.861	-6.963***	-14.221
<i>Միջուկային համապատասխանեցում</i>	-8.289***	-19.396	-7.044***	-15.497

Արդյունքն այն է, որ դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունները մեկ շնչի հաշվով 7-8 ժամով ավելի քիչ են աշխատում:²⁴⁸

Այսպիսով, ըստ ստացված արդյունքների, դրամական փոխանցումների ստացման փաստը կրճատում է աշխատելու շարժառիթները ՀՀ-ում, ինչն անհանգստացնող երևույթ է, քանի որ մարդկային կապիտալի ցածր առաջարկը նվազեցնում է տնտեսական գործունեության եկամտաբերությունն ու հիմք հանդիսանում ներդրումների կրճատման համար:

3.4 Համապատասխանեցված տվյալների կիրառումը՝ որպես միգրացիոն հոսքերի մոդելավորման նոր ուղղություն

Ինչպես արդեն բազմիցս նշել ենք, հայազգի արտագնա աշխատողների կողմից ՀՀ մուտք գործող ոչ առևտրային դրամական փոխանցումները կենսական նշանակություն ունեն ՀՀ տնային տնտեսությունների համար: Չնայած ՀՀ-ի համար արտագաղթի կարևորությանը, այնուամենայնիվ, շատ քիչ տեղեկություն ունենք արտագաղթողների գաղթի փորձի վերաբերյալ: Կան մի շարք միակողմանի հետազոտություններ, որ տվյալներ են հավաքագրում ՀՀ տարածքում գտնվող և

²⁴⁸ Փորձել ենք նաև գնահատել դրամական փոխանցումների ազդեցությունը կրթական ծախսերի վրա, սակայն գործակիցները նշանակալի չեն:

դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների և վերջիններիս արտագաղթողների վերաբերյալ: Սակայն դեռևս չկա այնպիսի հետազոտություն, որն ուղղված է արտագաղթողների հարցման միջոցով տվյալների հավաքագրմանը: Այս բացը լրացնելու համար ՌԴ-ում իրականացվել է հայ արտագաղթողների պիլոտային ուսումնասիրություն, և հավաքագրվել է առաջնային տեղեկատվություն, որի նպատակներն ու արդյունքներն առավել մանրամասն կնկարագրենք ստորև:

Ծրագրի նկարագրությունը: ԱՄՆ Նոտր-Դամի համալսարանի և ՀՀ ԿԲ-ի համատեղ ծրագիրն իրականացվել է երկու կողմերի աջակցությամբ և հովանավորությամբ:²⁴⁹ Այն նպատակ ուներ հարցում անցկացնել ոչ միայն ՌԴ-ի հայ միգրանտների շրջանում, այլ նաև ՀՀ-ում գտնվող նրանց ընտանիքների շրջանում: Այլ կերպ ասած, փորձ է արվել ստեղծել արտագաղթողների և նրանց ընտանիքների համապատասխանեցված տվյալների բազա: Ծրագրի հիմքում մի շարք շարժառիթներ են ընկած: Առաջին՝ շատ քիչ տեղեկություն ունենք ՌԴ-ում հայ արտագաղթողների գաղթի փորձի վերաբերյալ. եկամուտ, զբաղվածություն, բնակության պայմաններ և ծախսեր, հետ վերադառնալու մտադրություն, աշխատաժամեր և այլն: Այս հարցերին կարելի է պատասխանել միայն արտագաղթողների հարցման միջոցով: Երկրորդ՝ համապատասխանեցված տվյալների բազան հնարավորություն կտա բացահայտել, թե ինչ շարժառիթներ են ընկած դրամական միջոցներ փոխանցելու որոշման հիմքում: Ավելին, հնարավոր կլինի պարզել արտագնա աշխատող ունեցող ընտանիքների՝ շոկերի նկատմամբ խոցելիությունը, ինչն էլ թույլ կտա պարզել, թե արդյո՞ք միգրանտը ավելի շատ գումար է ուղարկում իր եկամուտի դրական շոկի առկայության կամ ՀՀ-ում նրա ընտանիքում բացասական շոկի ի հայտ գալու դեպքում: Այլ կերպ ասած, կարող ենք պատասխանել այն հարցին, թե արդյոք դրամական փոխանցումները կատարու՞մ են ապահովագրության դեր: Երրորդ՝ կարող ենք ուսումնասիրել արտագաղթելու վերաբերյալ որոշումները՝ կայացված մշտական և սեզոնային միգրանտների կողմից և բացահայտել մշտական արտագաղթած դառնալու դինամիկան և գործընթացը:

²⁴⁹ Իմ երախտագիտությունն եմ հայտնում Նոտր-Դամի համալսարանի պրոֆեսոր Ջոզեֆ Կաբոսկին, Ստենֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Մելանի Մորտենին և ՀՀ ԿԲ աշխատակից Գուրգեն Ասլանյանին ծրագրի բոլոր փուլերում իրենց ցուցաբերած աջակցության և խորհրդատվության համար: Ինչպես նաև հատուկ շնորհակալություն եմ հայտնում ԿԲ ղեկավարությանը երկրորդ փուլի հարցումների կազմակերպման և իրականացման համար:

Չորրորդ, երկու կողմի պատասխանները թույլ կտան բացահայտել, թե արդյոք առկա է ոչ համաչափ տեղեկատվություն (asymmetric information) միգրանտների եկամուտների վերաբերյալ, և, եթե կա, ապա որքանով է այն ազդում դրամական փոխանցումների մեծության վրա: Օրինակ, հնարավոր է, որ միգրանտը ավելի մեծ գումար է աշխատում (50000 ռուբլի), սակայն ընտանիքի համոզմամբ նա ստանում է իրականի 50%-ը (25000 ռուբլի): Այս դեպքում, միգրանտը կարող է փոխանցել ընդամենը 10000 ռուբլի, նշելով, որ մնացյալը ծախսվում է բնակությունն ապահովելու համար: Հինգերորդ, տվյալները թույլ կտան ուսումնասիրել, թե արդյոք առկա է դրամական փոխանցումների ծախսման հետ կապված անհամապատասխանություն. արդյոք դրանք ծախսվում են ըստ ուղարկողի ցանկության: Վերջապես, կարող ենք պատասխանել այն հարցին, թե տեղի տնային տնտեսություններն արդյոք թերհայտարարում են իրենց ստացած փոխանցումների մեծության չափը:

Այսպիսով, եթե դրամական փոխանցումներ ուղարկելու շարժառիթները միայն ուսումնասիրենք մի կողմից. կամ միայն տնային տնտեսության, կամ միայն միգրանտի, ապա բաց կթողնենք կարևոր տեղեկություն (omitted variable-bias), քանի որ այս դեպքում հաշվի ենք առնում միայն մի կողմի բնութագրիչները: Մինչև տվյալների նկարագրությունը անդրադարձ կատարենք համապատասխանեցված տվյալների կիրառմամբ մոդելավորման գրականությանը: Այստեղ կարող ենք նշել, որ առկա է հետազոտությունների խիստ սակավություն: Առաջին անգամ այսպիսի հետազոտություն կատարվել է 2007թ.-ին, ապա որոշակի դադարից հետո կրկին կարևորություն է ստացել մոդելավորման այս եղանակը (2015թ.): Մեզ հայտնի է միգրացիայի և դրամական փոխանցումների մոդելավորման միայն չորս ուսումնասիրություն, որտեղ օգտագործված են համապատասխանեցված տվյալներ:

Այսպես, Օսիլին համապատասխանեցրել է ԱՄՆ-ի Չիկագոյի նահանգում աշխատող նիգերիացի միգրանտներին հայրենիքում գտնվող իրենց ընտանիքների հետ:²⁵⁰ Ներկայացուցչության ապահովման համար հեղինակն առանձնացնում է 500 նիգերիացիների հեռախոսահամար, ապա պատահական թվի ստեղծման (random number generation) միջոցով ստանում է 120 թիվ (1-ից 500 միջակայքում) և

²⁵⁰ Osili, U.O., 2007. Remittances and savings from international migration: Theory and evidence using a matched sample. *Journal of development Economics*, 83(2), pp.446-465.

համապատասխանեցնում է այդ թվերին համապատասխանող միգրանտներին իրենց ընտանիքների հետ: Ի վերջո, նրան հաջողվում է համապատասխանեցնել 61 ընտանիք: Նա ցույց է տալիս, որ դրամական փոխանցումները, ընդհանուր առմամբ, ավտոմատական շարժառիթներով են բնութագրվում. ավելի հարուստները ավելի քիչ են ստանում: Այնուամենայնիվ, եթե դրանք ուղարկվում են հայրենիքում ներդրումները ֆինանսավորելու համար, ապա փոխանցումներն աճում են հարստության հետ:

Ժողեֆը, Նյարկոն և Ուանգն ուսումնասիրում են, թե ինչպես են դրամական փոխանցումներն արձագանքում ԱՄԷ (Արաբական Միացյալ Էմիրություններ) միգրանտների եկամուտների փոփոխությանը:²⁵¹ Ստացված առաձգականության գործակիցը 0.3 է, այսինքն՝ եկամուտների 10% աճը հանգեցնում է փոխանցումների ավելացման 3%-ով: Հոդվածի կենտրոնական հարցը եկամուտների անհամաչափության ազդեցությունն էր փոխանցումների վրա: Հեղինակները ցույց են տալիս, որ բնակության նույն տարածքից գործընկերների առկայությունն ավելացնում է դրամական հոսքերի չափը (քանի որ այս դեպքում միգրանտի ընտանիքը կարող է տեղեկատվություն ստանալ այդ միգրանտի գործընկերոջից):²⁵²

Սեշանն ու Ջուբրիկասը նույնպես գնահատում են տեղեկատվության անհամաչափության կարևորությունը փոխանցումների համար (Հնդկաստանի արական սեռի միգրանտների և նրանց կանանց հարցման միջոցով. առկա է 108 տվյալ):²⁵³ Հեղինակները ցույց են տալիս, որ կնոջ կողմից միգրանտի եկամտի վերաբերյալ տեղեկատվության և դրամական փոխանցումների միջև առկա է հակադարձ կապ (որքան մեծ է տեղեկատվության բացը, այնքան ավելի քիչ են փոխանցումները):²⁵⁴

Սերորը համապատասխանեցնում է Իտալիայում, Ֆրանսիայում և Մավրիտանիայում աշխատող սենեգալցի միգրանտներին իրենց ընտանիքների հետ

²⁵¹ Joseph, T., Nyarko, Y. and Wang, S.Y., 2015. Asymmetric Information and Remittances: Evidence from Matched Administrative Data. *National Bureau of Economic Research Working Paper No. w20986*, pp. 1-61.

²⁵² Հոդվածի բացթողումն այն է, որ այն հիմնված է վարչական տվյալների վրա և չի ներառում անձանց ժողովրդագրական բնութագրիչները (առկա են տվյալներ միայն ուղարկողի տարիքի և սեռի վերաբերյալ):

²⁵³ Seshan, G. and Zubrickas, R., 2015. Asymmetric information about migrant earnings and remittance flows. *The World Bank Economic Review*, 31(1), pp. 24-43.

²⁵⁴ Ընդ որում, տեղեկատվության անհամաչափության աստիճանն աճում է միգրանտի եկամտի հետ:

(համապատասխանեցված տվյալների թիվը՝ 324):²⁵⁵ Նա գտնում է, որ միգրանտներն ավելի հակված են, որպեսզի դրամական փոխանցումները ներդրվեն, սակայն իրականում դրանք ընտանիքի կողմից սպառվում են այլ ձևով, այսինքն՝ առկա է անհամապատասխանություն դրամական փոխանցումների ծախսման հետ կապված: Աշրաֆը և համահեղինակները այսպիսի անհամապատասխանություն հայտնաբերում են նաև Վաշինգտոնի նահանգում գտնվող սալվադորցի միգրանտների շրջանում:²⁵⁶ Քանի որ միգրանտները ցանկանում էին ավելի շատ խնայել, հեղինակները բանկերի հետ պայմանավորվածություն են ձեռք բերում, ըստ որի, տվյալ բանկի միջոցով ուղարկված փոխանցումների որոշ տոկոսը խնայվում էր միգրանտի հաշվին, իսկ մյուս մասը տրամադրվում ընտանիքին:

Տվյալների նկարագրությունը: Ընտրանքային հարցման միջոցով տվյալներ են հավաքվել SS եկամուտի, սպառման, միգրացիոն փորձի, բնակության ծախսերի և պայմանների, զբաղվածության, դրամական փոխանցումների և ֆինանսական վիճակի (խնայողություններ, վարկեր ու պարտքեր) վերաբերյալ:²⁵⁷ Հարցումն անցկացվել է ՌԴ Կրասնոդարի շրջանի հայ միգրանտների շրջանում 2015թ.-ի նոյեմբեր ամսին: Հարցվել են 200 տնային տնտեսություններ, որոնց 52%-ն ունի մշտականի կարգավիճակ (ՌԴ-ում է գտնվել ավելի քան 1 տարի և կենսական շահերի կենտրոնը ՌԴ-ն է), 35%-ը սեզոնային միգրանտներ են, իսկ մնացյալ 13%-ը՝ ժամանակավոր կամ կարգավիճակ չունեցող միգրանտներ:²⁵⁸ Սեզոնային միգրանտները ժամանակավոր կարգավիճակ ունեցողներից տարբերվում են նրանով, որ վերջիններիս մոտ արտագաղթը ցիկլային և պարբերական բնույթ է կրում, մինչդեռ ժամանակավոր միգրանտները այնտեղ են մինչև մեկ տարի: Կարգավիճակ չունեցող միգրանտները նրանք են, որոնք գրանցում չունեն (և/կամ աշխատանքային պայմանագիր) և վերջին 180 օրում անընդմեջ ՌԴ-ում են գտնվել ավելի քան 90 օր:²⁵⁹

²⁵⁵ Seror, M., 2015. *Modeling and measuring information asymmetry in the context of Senegalese migrants' remittances* (No. DT/2015/23).

²⁵⁶ Ashraf, N., Aycinena, D., Martinez, C. and Yang, D., 2011. Remittances and the problem of control: A field experiment among migrants from El Salvador. *Serie Documentos De Trabajo, SDT 341*, pp. 1-55

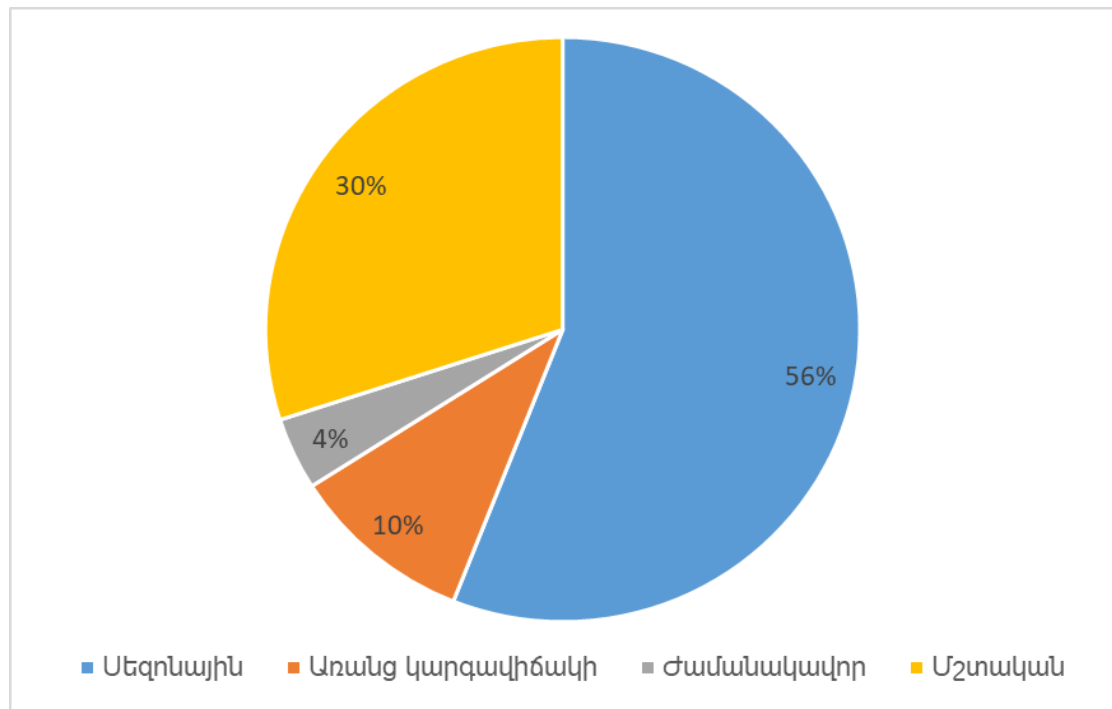
²⁵⁷ Միգրանտների և տնային տնտեսությունների հարցաշարերը կարող են տրամադրվել ըստ պահանջի:

²⁵⁸ Հարցումը կատարվել է ոչ թե հեռախոսազանգերի, այլ դեմառդեմ շփման միջոցով:

²⁵⁹ Ըստ «Ռուսաստանի Դաշնությունում օտարերկրյա քաղաքացիների իրավական կարգավիճակի մասին» օրենքի՝ գրանցում չունեցող կամ աշխատանքային պայմանագիր չունեցող այլ երկրի քաղաքացին վերջին 180-օրում իրավունք չունի 90 օրից ավելի անընդմեջ գտնվել երկրի տարածքում:

Ինչպես նշվեց, ծրագրի հաջորդ փուլը նախատեսում էր հարցման կազմակերպում միգրանտների ընտանիքների շրջանում: Գծապատկեր 18-ում ներկայացված է միգրանտների հասցեներն ըստ կարգավիճակի, ըստ որի՝ ընդհանուր քանակի մեջ 56%-ը սեզոնային միգրանտների հասցեներն են, իսկ 30%-ը մշտականների:

Գծապատկեր 18: Միգրանտների հասցեներն ըստ կարգավիճակի

Աղյուսակ 21-ը ներկայացնում է հարցվածների ժողովրդագրական բնութագրիչներն ըստ կարգավիճակի: Ժամանակավոր, առանց կարգավիճակի և մշտական միգրանտները հիմնականում ընտանիքներով են տեղափոխվել. այդ է վկայում գրեթե հավասարաչափ սեռական բաշխվածությունը, մինչդեռ սեզոնային միգրանտների 89%-ը տղամարդիկ են (ԱՎԾ-ի 2014թ-ի ներկայացուցչական հետազոտությունում այս ցուցանիշը 83% է): Ի տարբերություն ժամանակավոր կամ կարգավիճակ չունեցողների՝ մշտական և սեզոնային արտագնա աշխատողներն առավել կրթված են, իսկ միջին տարիքը բոլոր խմբերում գրեթե նույնն է: Համեմատական կարգով նշենք, որ ՀՀ Կենտրոնական բանկի 2015թ.-ի հետազոտությունում սեզոնային աշխատողների միջին տարիքը 41.73 է, ԱՎԾ 2014թ-ի հարցման դեպքում՝ 38.6, մեր դեպքում՝ 40.5:

Աղյուսակ 21: Հարցվածների բնութագրիչներն ըստ կարգավիճակի (տարիք>15)

Բնութագրիչներ	Մշտական	Սեզոնային	Ժամանակավոր կամ առանց կարգավիճակի
(Թերի) Բարձրագույն կրթություն	26,26%	24,70%	18,57%
Միջնակարգ կրթություն	49,05%	55,3%	64,28%
Ամուսնացած	79,56%	72,90%	81,40%
Արական սեռ	50,32%	89,28%	48,57%
Միջին տարիք	38,8	40,5	38,4
Ընդամենը	318	85	70

Հաջորդ աղյուսակի (Աղյուսակ 22) միջոցով ներկայացված են արտագաղթողների զբաղվածության պայմանները, կրկին՝ ըստ կարգավիճակի: Այստեղ հարկ է նշել, որ կարգավիճակ չունեցող արտագաղթողներն ավելի շատ են «շահագործվում» (աշխատում են միջինից 7 ժամ ավելի) և պատրաստ են ՀՀ վերադառնալ ավելի ցածր աշխատավարձի դեպքում, ինչը տրամաբանական է, քանի որ ՌԴ-ում առանց գրանցման գտնվելն իր մեջ կրում է արտաքսման (դեպորտի) ռիսկ:

Աղյուսակ 22: Զբաղվածությունն ըստ կարգավիճակի (տարիք>15)

Կարգավիճակ	Շաբաթական աշխատաժամեր	Աշխատավարձը, որի դեպքում կաշխատեր ՀՀ-ում (դրամ)	Եկամուտը մեկ աշխատողի հաշվով (ռուբլի)
Մշտական	62.00	230,957	49,144
Քանակ	192	94	104
Սեզոնային	62.67	219,466	40,535
Քանակ	83	75	67
Ժամանակավոր	63.33	229,091	47,425
Քանակ	12	11	10
Առանց կարգավիճակի	69.21	186,666	41,000
Քանակ	28	27	19

Մշտական միգրանտները ստանում են մոտ 20%-ով ավելի եկամուտ և պատրաստ են աշխատել ՀՀ-ում համեմատաբար ավելի բարձր աշխատավարձի դեպքում: Ընդ որում, նրանց 33%-ը նշել է, որ չի ցանկանում աշխատել ՀՀ-ում, ԿԲ-ի՝ Մոսկվայում 2006թ.-ին իրականացված հետազոտությունում այս ցուցանիշը 26% էր:

Աղյուսակ 23-ը ցույց է տալիս միգրանտների ամսական ծախսերն ըստ կարգավիճակի: Մշտական և առանց կարգավիճակի միգրանտների ամսական ծախսերը բավականաչափ բարձր են, քանի որ վերջիններս տեղափոխված էին ընտանիքներով:

Աղյուսակ 23: Միգրանտների ծախսերն ըստ կարգավիճակի

Կարգավիճակ	Միջին ամսական ծախս	Ծխախոտ	Կոմունալ ծառայություններ	Կաշառք*
Մշտական	49490	4470	10071	1663
Սեզոնային	19164	4190	4492	220
Առանց կարգավիճակի	39166	4075	13667	11888

*-ներկայացնում է տարեկան ծախսը

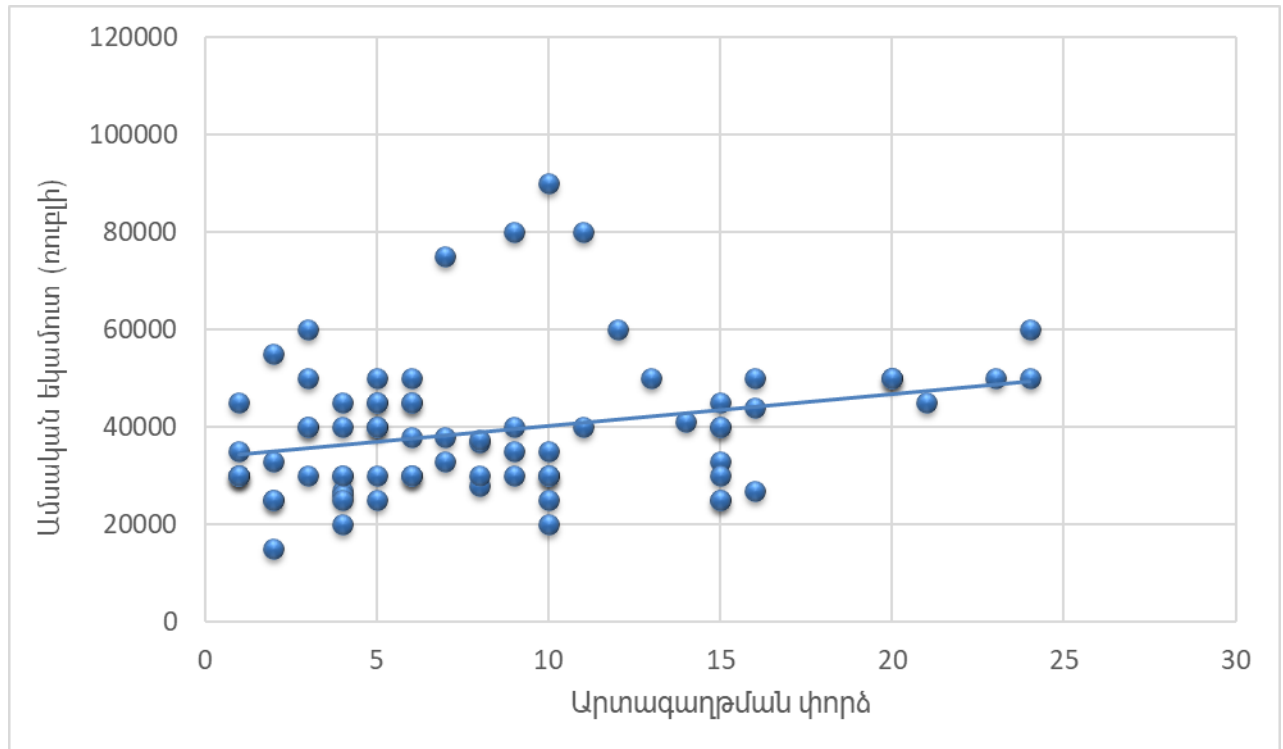
Նկատենք, որ բավականին մեծ կշիռ ունեն ծխախոտի հետ կապված ծախսերը: Կոմունալ ծառայություններ սյունը ներառում է նաև բնակվարձի հետ կապված ծախսերը: Այն բավականին փոքր է սեզոնային միգրանտների մոտ, քանի որ վերջիններս կամ կիսում էին իրենց սենյակը, կամ բնակվում էին այնտեղ, որտեղ աշխատում էին: Բնական է, որ կաշառքի հետ կապված ծախսերը մեծ կշիռ ունի առանց կարգավիճակի ընտանիքներում:²⁶⁰

Տվյալներ են հավաքագրվել նաև միգրանտների միգրացիոն փորձի վերաբերյալ, այն է՝ տրանսպորտային միջոցը, որով արտագաղթել են միգրանտները, արտագաղթման տարիների թիվը, պատճառը, առաջին տարին, մշտական դառնալու

²⁶⁰ Վերջիններս ժամանակավոր բնակության 90 օրը լրանալուց հետո հատում էին Աբխազիայի Ինքնավար Հանրապետության սահմանը և վերադառնում ՌԴ: Ինչպես նշել ենք վերջին 180 օրում նրանք իրավունք ունեն ՌԴ-ում անընդմեջ բնակվել ընդամենը 90 օր: Աբխազիայում տրվող կաշառքի նպատակն այս օրենքի շրջանցումն էր:

տարեթիվը մշտականների համար և ետ գալու պատճառները սեզոնայինների համար, միգրացիոն ծախսերը: Գծապատկեր 19-ը ներկայացնում է սեզոնային արտագնա աշխատողների եկամուտի (ուղղահայաց առանցք) և նրանց փորձի (քանի տարի շարունակ են արտագաղթել) կապը, որը, ինչպես տեսնում ենք, դրական է:

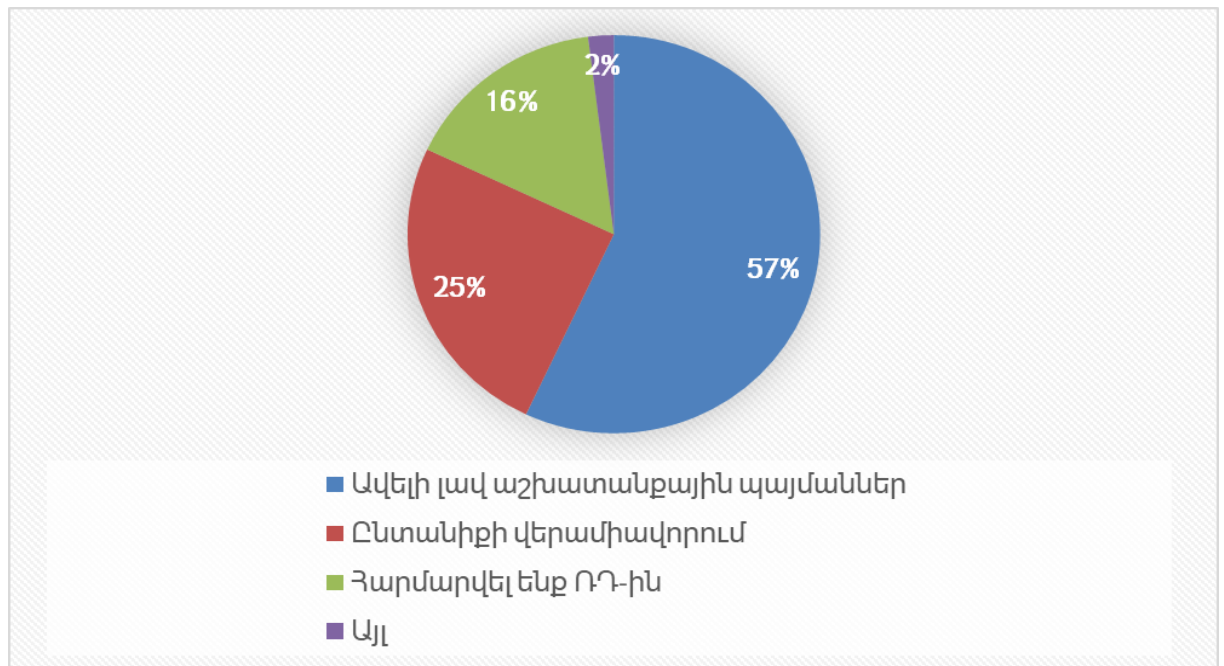
Գծապատկեր 19: Եկամուտ-միգրացիոն փորձ կապը սեզոնային միգրանտների համար

ՌԴ-ում մնալու միջին տևողությունը սեզոնային միգրանտների մոտ 8.5 ամիս է, մինչդեռ ԿԲ 2015թ.-ի հետազոտությունում այն 7.5 էր, իսկ ԱՄԿ 2009թ.-ի հետազոտությունում արտասահմանում մնալու միջին ժամանակահատվածը 9 ամիս էր:

Ինչ վերաբերում է մշտական միգրանտներին, ապա ստացված արդյունքների համաձայն տնային տնտեսության գլխավորը միջինը երեք անգամ արտագաղթել և վերադարձել է մինչև մշտական դառնալը: Եվ միջինը 1.5 տարի հետո տեղափոխել է նաև ընտանիքին: Ընդ որում, նրանց 57%-ը նշել են, որ միակ պատճառը, որ իրենք դեռևս ՌԴ-ում են, աշխատանքային լավ պայմաններն են, իսկ 25%-ը՝ այնտեղ են ընտանիքին մոտ լինելու համար (Գծապատկեր 20): Այլ կերպ ասած, սա նույնպես վկայում է այն մասին, որ ՌԴ-ն գրավիչ է միայն տնտեսական շահերի տեսանկյունից:

Գծապատկեր 20: Ինչն էք գնահատում ՌԴ-ում համեմատած հայրենիքում Ձեր քնակավայրի հետ

Հարցաշարի առանցքը դրամական փոխանցումների բաժինն է, որը տեղեկություն է հավաքում փոխանցումների հաճախականության, հասցեատերերի, մեծության, եղանակի և դրանց օգտագործման վերաբերյալ: Աղյուսակ 24-ում ներկայացված է արտագաղթողների կողմից մեկ փոխանցմամբ միջին ուղարկվող գումարը վերջին երկու տարվա համար: Ինչպես կարելի է նկատել, 2014թ.-ի համեմատ 2015թ.-ին փոխանցված միջին գումարը գրեթե չի փոխվել (տարբերությունը 500 ռուբլի է), սակայն եթե այս երկու մեծությունն արտահայտենք դոլարով, ապա կունենանք 44.4% նվազեցում: Ընդ որում, մշտական, ժամանակավոր և առանց կարգավիճակի միգրանտները միջինն ուղարկում են 12500 ռուբլի, իսկ սեզոնայիները՝ 60%-ով ավելի՝ 20000 ռուբլի: Հատկանշական է, որ ՀՀ ԿԲ-ի տվյալների համաձայն, 2015թ.-ի հունվար-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում ստացված զուտ դրամական փոխանցումները (դոլարով արտահայտված) նախորդ տարվա միևնույն ժամանակաշրջանի համեմատ նվազել են նույն չափով՝ 44.39%-ով:

Աղյուսակ 24: Դրամական փոխանցումներ

	Միջին	Մեդիանա	Տվյալների քանակ
2015թ.-ին մեկ փոխանցմամբ ուղարկված միջին գումար (ռուբլի)	15032	10000	149
2014թ.-ին մեկ փոխանցմամբ ուղարկված միջին գումար (ռուբլի)	15551	13000	121
2015թ.-ին մեկ փոխանցմամբ ուղարկված միջին գումար (դոլար)	234	156	149
2014թ.-ին մեկ փոխանցմամբ ուղարկված միջին գումար (դոլար)	421	352	121

Հարցաշարը պարունակում էր նաև մեկ հարց՝ կապված փոխարժեքի դրական շուկի հետ՝ պարզելու որքանով են դրամական փոխանցումները արձագանքում փոխարժեքի դրական փոփոխություններին: Միգրանտներից փորձել ենք պարզել, թե որքան գումար կփոխանցեին եթե 1 ռուբլին 7 դրամի փոխարեն լիներ 15 դրամ: Սեզոնային միգրանտների արձագանքը կրկին «կոշտ» է, այսինքն՝ նրանց դեպքում փոխարժեքի տատանումները դրամական փոխանցումների մեծության վրա շատ չնչին չափով են ազդում: Մշտական միգրանտների դեպքում փոխանցման գումարը նվազում է 10%-ով (Աղյուսակ 25):

Աղյուսակ 25: Դրամական փոխանցումների զգայունությունը փոխարժեքի նկատմամբ

Կարգավիճակ	2015թ.-ին մեկ փոխանցմամբ ուղարկված միջին գումար (ռուբլի)	Եթե 1 ռուբլին լիներ 15 դրամ (ռուբլի)	Վերջին անգամ ուղարկված գումար (ռուբլի)	2014թ.-ին մեկ փոխանցմամբ ուղարկված միջին գումար (ռուբլի)
Մշտական	12466.67	11191.67	12862.07	13541.67
Մեդիանա	10000	10000	10000	10000
Տվյալների քանակ	60	60	58	48
Սեզոնային	19944.44	19925.93	18194.44	19627.66
Մեդիանա	20000	20000	15000	15000
Տվյալների քանակ	54	54	54	47

Ժամանակավոր կամ առանց	12527.78	11805.56	12833.33	11964.29
կարգավիճակի Մեդիանա	10000	10000	10000	10000
Տվյալների քանակ	18	18	18	14

Նախորդ երկու աղյուսակները ցույց են տալիս որ դրամական փոխանցումները ճկուն չեն փոխարժեքի նույնիսկ նշանակալի փոփոխությունների նկատմամբ: Սա հատկապես նկատելի է սեզոնային միգրանտների մոտ, որոնք իրենց այսպիսի վարքագիծը բացատրում էին «ավելացած գումարի» միջոցով, նշելով, որ ուղարկում են այն, ինչ մնում է բնակության և ուտելիքի ծախսերը հանելուց հետո: Հետևաբար, եթե ՌԴ ներքին գները չեն փոխվում (բնակության ու ուտելիքի ծախս կամ աշխատանքի վարձատրություն), այդ դեպքում սահմանափակվում են փոխարժեքի տատանումներին դրամական փոխանցումների արձագանքի շրջանակները:

Ընդ որում, մշտական միգրանտները 35%-ով ավելի շատ գումար են փոխանցում իրենց անմիջական ընտանիքին կամ ծնողներին (առանձին բնակվող), քան այլ բարեկամներին կամ ընկերներին (Աղյուսակ 26):

Աղյուսակ 26: Մշտական միգրանտների փոխանցումները

Մշտական միգրանտների փոխանցումներ	2015թ.-ին մեկ փոխանցմամբ ուղարկված միջին գումար (ռուբլի)	Եթե 1 ռուբլին լիներ 15 դրամ (ռուբլի)	Վերջին անգամ ուղարկված գումար (ռուբլի)	2014թ.-ին մեկ փոխանցմամբ ուղարկված միջին գումար (ռուբլի)
Ընտանիք և ծնողներ	12558.14	11837.5	13658.54	13628.57
Մեդիանա	10000	10000	10000	10000
Տվյալների քանակ	43	40	41	35
Այլ բարեկամներ և ընկերներ	9234.783	9071.429	11391.3	10966.67
Մեդիանա	8000	5000	8000	10000
Տվյալների քանակ	23	21	23	18

Քանի որ ՀՀ և ՌԴ բանկերի միջև գործում են մի շարք դրամական փոխանցումների համակարգեր, ֆինանսական միջոցների փոխանցումը միգրանտի համար խնդրահարույց չէ, ավելին, այն համեմատաբար մատչելի է: Միգրանտները փոխանցման համար վճարում են գումարի 1%-ից փոքր-ինչ ավել գումար: Մշտական միգրանտները վճարում են միջինում 1.2%, սեզոնայինները 1.4%, իսկ ժամանակավոր կամ կարգավիճակ չունեցողները՝ 1.5%:

Հարցաշարի մյուս կարևոր բաժինը վերաբերում էր վերջին հինգ տարիների ընթացքում ընտանիքում առաջացած շոկերին: Այստեղ խոսքը գնում էր ոչ միայն բնական, այլ նաև ֆինանսական և այլ բնույթի շոկերի մասին: Այսպես, արդյունքները ցույց են տալիս, որ տնային տնտեսությունների 25%-ը նշված ժամանակաշրջանում ինչ-որ շոկ է ունեցել: Առավել հաճախակի պատահող շոկերն են՝ ընտանիքի գլխավորի կամ որևէ անդամի մահ կամ վնասվածքների ստացում (50%), և բնական շոկեր, հիմնականում կարկուտ և ցրտահարություն (28%): Շոկերի 70%-ը գրանցվել է ՀՀ-ում, իսկ 28%-ը՝ ՌԴ-ում: Հիմնական հաղթահարման մեխանիզմը դրամական փոխանցումներն են (56%), ամսական եկամուտը կամ խնայողությունները (26%) և պարտքի կամ վարկի ստանձնումը (15%):

Դրամական փոխանցումների վրա միգրանտի եկամտի ազդեցության գնահատման պարզ ռեգրեսիայի արդյունքները ներկայացված են Աղյուսակ 27-ում: Քանի որ պարզ ռեգրեսիայի դեպքում ունենք մնացորդների տարացրվածություն (heteroskedasticity), այդ պատճառով կիրառել ենք նաև քլաստերներով ՓՔ եղանակը, իսկ որպես քլաստեր վերցրել ենք բնակության շրջանները:²⁶¹ Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքում գործակիցներն ավելի նշանակալի են: Այլ հավասար պայմաններում, միգրանտի եկամտի աճը 1%-ով ավելացնում է դրամական փոխանցումները 0.55%-ով, իսկ ծախսերի աճը նվազեցնում է այն 0.27%-ով: Սեզոնային միգրանտները 37%-ով ավելի շատ են գումար ուղարկում: Եթե միգրանտի կինը ՀՀ-ում է, ապա փոխանցումներն աճում են 34%-ով: Վեց տարեկանից փոքր երեխաների առկայությունը հանգեցնում է փոխանցումների աճի 7%-ով, իսկ եթե այս փոխանցումները հետապնդում են կրթական ծախսերի կամ վարկերի ֆինանսավորման նպատակ, ապա

²⁶¹ Սա նպատակահարմար է նաև այն պատճառով, որ միգրանտների եկամուտներն ըստ շրջանների բավականաչափ իրարից տարբեր էին:

դրանք միջինից ավելի են 29%-ով: Այս դեպքում ևս փոխանցողի կրթությունը նշանակալի չէ:

Աղյուսակ 27: Եկամուտների ազդեցությունը դրամական փոխանցումների վրա

	Սովորական ՓՔԵ	Քլաստերներով ՓՔԵ
	Դրամական փոխանցումների լոգարիթմ	
Եկամուտների լոգարիթմ	0.5542***	0.5542***
Ծախսերի լոգարիթմ	-0.274**	-0.274**
Սեզոնային աշխատող է	0.3732*	0.3732**
Կինը Հայաստանում է	0.3492**	0.3492**
Ուղարկողը կրթված է (միջին մասն. կամ բարձր.)	0.209	0.209
Գլխավորի տարիք	0.0323	0.0323*
Գլխավորի տարիք ²	-0.0003	-0.0003**
6 տարեկանից փոքր երեխաների թիվ	0.069	0.069*
Աշխատունակ անդամների թիվ	-0.039	-0.039
Փոխանցման նպատակը՝ կրթական ծախսեր կամ վարկի մարում	0.291**	0.291**
Հաստատում	6.593***	6.593***
Դիտարկումների թիվ	144	
Ճշգրտված R քառակուսի	31	

Ընդ որում, պարզել ենք, որ եկամուտ-դրամական փոխանցումներ կապը գծային չէ: Աղյուսակ 28-ը ներկայացնում է երկրորդ ռեգրեսիոն վերլուծությունը, որտեղ ունենք նաև կեղծ փոփոխական, որը մեկ է, եթե միգրանտի եկամուտը գերազանցում է 40000 ռուբլին: Նկատենք, որ առաձգականության գործակիցը այս մոդելում ավելի փոքր է՝ 0.38: Այն միգրանտները, որոնք նշված եկամտից ավելի են ստանում, միջինում 31%-ով ավելի են ուղարկում:

Աղյուսակ 28: Փոխանցումներ – եկամուտ ոչ գծային կապը

	Սովորական ՓՔԵ	Քլաստերներով ՓՔԵ
	Դրամական փոխանցումների լոգարիթմ	
Եկամուտների լոգարիթմ	0.385**	0.385**
Եկամուտները մեծ են 40000 ռուբլուց	0.312**	0.312***
Դիտարկումների թիվ		144
Ճշգրտված R քառակուսի		32.52

Ծրագրի երկրորդ փուլի հարցումները սկսվել են 2016թ.-ի ապրիլից և տևել են մինչև տարվա վերջ:²⁶² Բնական է, որ այս փուլի իրականացման համար ավելի երկար ժամանակ էր հարկավոր, քանի որ ընտանիքները ցրված էին ամբողջ Հայաստանով մեկ:

Տնային տնտեսության ծախսերը ներկայացված են Աղյուսակ 29-ում: Նկատենք, որ բավականին մեծ կշիռ ունեն ֆինանսական (վարկերի ու պարտքերի սպասարկում, ապահովագրություն և այլն) առողջապահության, կոմունալ ծառայությունների ծախսերը:

Աղյուսակ 29: Տնային տնտեսության ծախսերը

Սպառման ծախսեր (դրամ)	Միջին մեծություն	Ստանդարտ շեղում
Ամսական միջին սպառում	130565	67447
Ուտելիքի ծախսեր	62879	36030
Կոմունալ ծառայություններ	19635	12528
Առողջապահություն	16518	17180
Կրթական ծախսեր	14159	14768
Ֆինանսական ծախսեր	42055	47121

²⁶² Հարցումը սկսել ենք ապրիլին, որպեսզի միգրանտի՝ ընտանիքում լինելու հավանականությունը հնարավորինս փոքր լինի (գրեթե բոլոր սեզոնային միգրանտները մեկնում են մինչև ապրիլ ամիսը): Ընդ որում, միգրանտները տեղյակ չեն եղել, որ իրենց ընտանիքները նույնպես պետք է մասնակցեն հարցմանը:

Դրամական փոխանցումների օգտագործման տեսանկյունից միգրանտի ցանկության և տնային տնտեսության փաստացի սպառողական ծախսերի միջև նշանակալի տարբերություններ չունենք: Միգրանտների 33%-ը նշել է, որ դրամական փոխանցումների սպառման առումով որևէ նախընտրություն չունի: Տնային տնտեսությունները, ստանալով փոխանցումները, միջինում դրա 87%-ն անմիջապես փոխակերպում են դրամի (ինչը խոսում է խնայման ցածր հավանականության մասին): Նրանք ստացված գումարի 78%-ն օգտագործում են ընթացիկ ծախսերը ֆինանսավորելու համար: ՀՀ ԿԲ 2015թ.-ի տվյալներում այս գործակիցը 81.6% էր, մինչդեռ ԱՄԿ 2009թ.-ի հետազոտությունում փոխանցումների 82%-ը ներառում էր ոչ միայն սպառման, այլև կրթական և վարկերի սպասարկման ծախսերը:²⁶³

Միգրանտի ընտանիքը նույնպես պատասխանել է նրա եկամուտների և ստացված դրամական փոխանցումների մեծության վերաբերյալ հարցերին: Աղյուսակ 30-ը ներկայացնում է երկու կողմերի պատասխանների տարբերությունները: Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ պատասխանները նշանակալիորեն իրարից տարբեր են համապատասխանաբար 99% և 95% վստահելիության միջակայքերում, այսինքն՝ առկա է տեղեկատվության անհամաչափություն միգրանտի եկամուտների հետ կապված, ինչպես նաև դրամական փոխանցումների իրական մեծությունն ավելին է, քան հայտարարում են ՀՀ տնային տնտեսությունները:

Աղյուսակ 30: Ֆինանսական հոսքերի վերաբերյալ պատասխանների տարբերությունները

t test-ի կիրառման արդյունքները	Միգրանտների պատասխանների միջին	Ընտանիքների պատասխանների միջին	Տարբերություն	p-value
Միգրանտի եկամուտ (ռուբլի)	52348	32454	19894	0.0000
Դրամական փոխանցումներ (ռուբլի)	20034	13948	6086	0.0277

²⁶³ International Labour Organisation (ILO), 2009b. Migrant remittances to Armenia: the potential for savings and economic investment and financial products to attract remittances: Armenia country study. *ILO Subregional Office for Eastern Europe and Central Asia*, p. 25:

Այսինքն, անհրաժեշտ է տնային տնտեսությունների պատասխանն ավելացնել 44%-ով, որպեսզի ստացվի փոխանցումների իրական մեծությունը: Պաշտոնական տվյալներում այս խզման չափն անհամեմատ ավելի մեծ է: Աղյուսակ 31-ը ցույց է տալիս, որ ՀՀ ԱՎԾ-ի հարցումներում առկա դրամական փոխանցումների միկրո տվյալների ագրեգացման արդյունքում ստացված մեծությունները միջինում 3 անգամ պակաս են ՀՀ ԿԲ վճարային հաշվեկշռի ներկայացրած մակրո տվյալներից: Մեր կողմից ստացված տվյալների հիման վրա որոշակիորեն ճշգրտվել է միկրո տվյալների մեծությունը՝ հարաբերության չափը մոտեցնելով 2-ի:

Աղյուսակ 31: Դրամական փոխանցումների վերաբերյալ մակրո տվյալների և միկրո տվյալների տարբերություն (մլն ԱՄՆ դոլար)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Մակրո տվյալներ – ՀՀ ԿԲ	1285.89	1484.14	1761.69	1909.32	2159.61	2025.81
Ագրեգացված միկրո տվյալներ – ՀՀ ԱՎԾ	445.40	537.30	601.70	638.00	662.40	639.50
Հարաբերություն	2.89	2.76	2.93	2.99	3.26	3.17
Միկրո տվյալներ – որոշակիորեն ճշգրտված	641.38	773.71	866.45	918.72	953.86	920.88
Հարաբերություն – որոշակիորեն ճշգրտված	2.00	1.92	2.03	2.08	2.26	2.20

Աղբյուր: ՀՀ ԿԲ վճարային հաշվեկշռի և ՀՀ ԱՎԾ տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի 2009-2014թթ. ամբողջացված հետազոտությունների տվյալներ և հեղինակի հաշվարկներ

Այնուամենայնիվ, խզման չափը մնում է բավականին մեծ, և դա կարող է պայմանավորված լինել ոչ միայն միկրո տվյալների, այլ նաև մակրո տվյալների՝ իրականից շեղությամբ (հակված ենք ենթադրելու, որ խզման պատճառն առավելապես միկրո տվյալներն են):

Ամփոփելով նշենք, որ եթե մենք հարցում չանցկացնեինք ՌԴ միգրանտների շրջանում, ապա հնարավոր չէր լինի պարզել օրինակ դրամական փոխանցումների առաձգականությունը եկամտից, քանի որ տնային տնտեսությունների տված պատասխանները միգրանտի եկամտի վերաբերյալ նշանակալիորեն տարբեր են

իրականից: Ավելին, հնարավոր չէր լինի նաև բացահայտել, որ դրամական փոխանցումների արձագանքը փոխարժեքի շուկին բավականին կոշտ է, քանի որ այստեղ էլ ունենք նշանակալի տարբերություն իրական փոխանցումների և SS կողմից տրամադրված տվյալների միջև: Ինչպես նաև, այս տվյալները թույլ տվեցին որոշակիորեն ճշգրտել դրամական փոխանցումների միկրո տվյալների և մակրո տվյալների միջև առկա խզման չափը: Հետևաբար, անհրաժեշտ է փաստել, որ համապատասխանեցված տվյալների կիրառումը միգրացիայի մոդելավորման համար ունի ակնհայտ առավելություններ միակողմանի մեթոդների նկատմամբ, և նման արդյունքների ստացումը պահանջում է նոր ու ավելի ընդգրկուն աշխատանքների իրականացում այս ոլորտում:

Ծրագիրը նախատեսում է նաև ավելի ընդլայնված հետազոտության իրականացում ՌԴ-ի 6 քաղաքներում (որոնք ընտրված են ըստ դրամական փոխանցումների ծավալի և հայ միգրանտների առկայության), այնպես, որ վերջնական համապատասխանեցված տվյալների քանակը լինի մոտ 1600: Քանի որ այն կապված է նշանակալի ծախսերի հետ, այդ պատճառով այժմ փորձում ենք գտնել դոնոր կազմակերպություններ, որոնք կֆինանսավորեն ծրագրի ծախսերը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ատենախոսության շրջանակներում կատարված ուսումնասիրություններն ու հետազոտությունները թույլ են տալիս կատարել հետևյալ եզրահանգումները՝

- Հայաստանի Հանրապետությունից արտագաղթն ունեցել է և ունի շարունակական բնույթ: Արտագաղթի պատմության ամբողջ ընթացքում Ռուսաստանի Դաշնությունը եղել է հայ արտագաղթողների հիմնական ապաստանն ու աշխատանքի մատակարարը: Այս է պատճառը, որ ՀՀ ուղարկվող դրամական փոխանցումները կենտրոնացված բնույթ ունեն և տարբերակված չեն ըստ երկրների: Ավելին, արտագաղթողների զբաղվածության կառուցվածքում չափազանց մեծ կշիռ ունեն ոչ արտահանելի սեկտորը ներկայացնող ճյուղերը (շինարարություն, առևտուր, ծառայություններ): Վերոնշյալ երկու դրսևորումները անկայունություն են հաղորդում դրամական փոխանցումների հոսքին ու խոցելի են դարձնում ՀՀ տնտեսությունը ՌԴ-ում առկա ցանկացած շոկի նկատմամբ, քանի որ դրանք անուղղակի փոխանցվում են ՀՀ՝ դրամական փոխանցումների կրճատման ճանապարհով (որպես օրինակ քննարկել ենք նավթի գների 2014թ.-ի շոկն ու դրա ազդեցությունը տնտեսության վրա): Քանի որ ՀՀ տնտեսությունը սերտ կապեր ունի ՌԴ-ի հետ նաև առևտրային ու ֆինանսական ուղիներով, այդ պատճառով ՌԴ տնտեսության արագ զարգացումը դրականորեն է ազդում ՀՀ-ի վրա, իսկ դրամական փոխանցումների ավելացած հոսքն էլ ավելի է աշխուժացնում ՀՀ տնտեսությունը: Այս իմաստով, դրամական փոխանցումների հոսքը, փաստորեն, ունի համացիկլային բնույթ, այսինքն՝ շարժվում է ՌԴ գործարար ցիկլի հետ: Ժամանակային շարքերի սպեկտրալ վերլուծության միջոցով պարզել ենք, որ դրամական փոխանցումների պարբերականությունն ու տատանողականությունը մեծապես բացատրվում են ՌԴ շինարարության, առևտրի և ծառայությունների ոլորտների ցիկլայնությամբ: Գնահատել ենք նաև այս երկու շարքերի միջև առկա երկարաժամկետ կապի գործակիցը և ստացել, որ այն 0.97 է, որից հետևում է, որ ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի 1% աճը երկարաժամկետ

հատվածում հանգեցնում է դրամական փոխանցումների աճ 0.97%-ով: Ժողովրդագրական առումով արտագաղթի բացասական ազդեցության հետևանքները ՀՀ բնակչության վրա վերջին ժամանակներս էլ ավելի են սրվել: Ներկայիս Հայաստանում պտղաբերության մակարդակը բավարար չէ բնակչության պարզ վերարտադրության ապահովման համար (1.4, անհրաժեշտ 2.1-ի փոխարեն), և այն դասվում է ցածր ծնելիությամբ երկրների շարքին: Բնակչության կառուցվածքում առկա են լուրջ մարտահրավերներ կապված աշխատունակ տարիքի և, հատկապես, երիտասարդ բնակչության թվի նվազման և տարեցների թվի աճի հետ: ՀՀ-ի նման փոքր երկրի համար բնակչությունը տնտեսական աճի կարևորագույն գործոն է. աշխատունակների թվի կրճատումը նշանակում է, որ նվազում է երկրի արտադրական ներուժը, ինչի վերականգնումը երկարաժամկետ բնույթ ունի:

- Արտագաղթելու և դրամական փոխանցումներ ուղարկելու վերաբերյալ որոշումների էմպիրիկ մոդելավորումն ու գործոնների ուսումնասիրությունը կատարվել է պրոբիթ և լոգիթ մոդելների կիրառման միջոցով, որոնք հիմնված են ողջ երկրի համար ներկայացուցչական միկրո տվյալների վրա: Մոդելների միջոցով ստացված հիմնական եզրահանգումները տրամաբանական են. ընտանիքի գլխավորի աշխատելու փաստը, նրա բարձրագույն կրթություն ունենալը, մեծահասակների համեմատաբար մեծ կշիռը փոքրացնում են արտագաղթող ունենալու հավանականությունը: Միջին կամ միջինից բարձր կենսամակարդակ ունեցող, վարկեր կամ պարտքեր ունեցող ընտանիքները ավելի հակված են արտագաղթող ունենալ (ինչպես նաև նրանք, ովքեր գյուղական շրջանից են): Դրամական փոխանցումներ ստանալու տեսանկյունից երեխաների թիվը, գյուղական շրջանից լինելը, վարկեր և/կամ միջին ու միջինից բարձր կենսամակարդակ ունենալը մեծացնում են փոխանցում ստանալու հավանականությունը: Մինչդեռ գլխավորի աշխատելու փաստը բացասաբար է ազդում այս հավանականության վրա: Երկու մոդելներում էլ գլխավորի տարիքի և գնահատվող հավանականության միջև ստացվել է շրջված U-աձև կախվածություն, այն է, մինչև որոշակի տարիք կապը դրական է. դրա աճի հետ

աճում է հավանականությունը, իսկ դրանից հետո կախվածությունը վեր է ածվում բացասականի:

- Դրամական փոխանցումների վրա արտագաղթի ազդեցության գնահատման նպատակով օգտագործվել է գործիքային փոփոխականներով երկքայլ փոքրագույն քառակուսիների մեթոդը (կիրառելով այն նաև պրոբիթ մոդելի հետ): Որպես գործիքներ վերցվել են տվյալ շրջանի պատմական արտագաղթն ու ընտանիքում աշխատունակ անդամների թիվը: Մոդելավորման արդյունքում պարզվել է, որ նրանք, ովքեր ունեն արտագաղթող, 90-95%-ով ավելի են ստանում, քան նրանք, ովքեր ստանում են փոխանցումներ ընտանիքի անդամ չհանդիսացող անձանցից:
- Աշխատանքի առաջարկի վրա դրամական փոխանցումների ազդեցության գնահատման նպատակով օգտագործվել է միգրացիոն գրականությունում վերջին ժամանակներս կիրառություն ստացած հակման գնահատականների համապատասխանեցման մեթոդը: Գնահատման արդյունքում պարզվել է, որ դրամական փոխանցումները նվազեցնում են ՀՀ տնտեսությունների աշխատանքի շարժառիթները: Փոխանցում ստացող տնային տնտեսությունները մեկ շնչի հաշվով միջինում 7-8 ժամով ավելի քիչ են աշխատում:
- Չնայած ՀՀ-ի համար արտագաղթի կարևորությանը, այնուամենայնիվ, շատ քիչ տեղեկություն ունենք արտագաղթողների գաղթի փորձի վերաբերյալ: Կան մի շարք միակողմանի հետազոտություններ, որ տվյալներ են հավաքագրում ՀՀ տարածքում գտնվող և դրամական փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների և վերջիններիս արտագաղթողների վերաբերյալ, և դեռևս չկա այնպիսի հետազոտություն, որն ուղղված կլիներ արտագաղթողների հարցման միջոցով տվյալների հավաքագրմանը: Այս բացը լրացնելու համար անց է կացվել հարցում ՌԴ-ում հայ միգրանտների շրջանում՝ նախապես նպատակ ունենալով հարցում անցկացնել նաև ՀՀ-ում գտնվող նրանց ընտանիքների շրջանում: 2015թ.-ի նոյեմբեր ամսին հարցվել են 200 միգրանտներ ու տնային տնտեսություններ: Այնուհետև, ծրագրի երկրորդ փուլը՝ հարցումը միգրանտների ընտանիքների շրջանում, սկսվել է 2016թ.-ի ապրիլին և

տևել մինչև հոկտեմբեր ամիսը: Հիմնական արդյունքները խոսում են փոխարժեքի շուկի նկատմամբ դրամական փոխանցումների կոշտության և շուկերի ապահովագրության առումով դրանց նշանակալի դերի մասին: Ստացվել է, որ դրամական փոխանցումների և միգրանտի եկամտի վերաբերյալ տնային տնտեսությունների պատասխանները նշանակալիորեն տարբեր են իրականից: Դրամական փոխանցումների՝ միգրանտի եկամտից առաձգականության ցուցանիշը ստացվել է 0.55, ինչը նշանակում է, որ, այլ հավասար պայմաններում, միգրանտի եկամտի աճը 1%-ով ավելացնում է դրամական փոխանցումները 0.55%-ով: Ընդ որում, եթե այստեղ օգտագործվեին տնային տնտեսությունների պատասխանները, ապա ակնհայտ սխալ գործակից կստացվեր: Ավելին, եթե չունենայինք միգրանտների պատասխանները, ապա չէինք բացահայտի նաև այն, որ ՀՀ տնային տնտեսությունները թերհայտարարում են դրամական փոխանցումների մեծությունը: Համապատասխանեցված տվյալների կիրառման շնորհիվ հնարավոր եղավ որոշակիորեն ճշգրտել դրամական փոխանցումների մակրո տվյալների և միկրո տվյալների միջև առկա խզման չափը (ճշգրտման աստիճանը՝ 44%): Վերոնշյալ փաստարկները թույլ են տալիս պնդել, որ համապատասխանեցված տվյալների կիրառումն ունի ակնհայտ առավելություններ և անհրաժեշտ է շարունակել աշխատանքներն այս ոլորտում ու ձեռնամուխ լինել ավելի ընդլայնված հետազոտության իրականացման:

Ներկայացված եզրակացությունները թույլ են տալիս կատարել հետևյալ առաջարկությունները՝

- Կառավարությունը պետք է հանդես գա վերադարձող միգրանտների ավելի լայն շերտեր ընդգրկող ծրագրերով՝ հատկապես թիրախավորելով ՌԴ-ից ու ԵՄ-ից վերադառնալ ցանկացողներին և մեխանիզմներ մշակելով նրանց հմտություններն ու փորձառությունը երկրի ներսում կիրառելու ուղղությամբ: Այստեղ կարևոր է համագործակցությունը ոչ միայն միջազգային դոնոր կազմակերպությունների, այլև երկրի մասնավոր հատվածի ու հայկական սփյուռքի հետ: Այս առումով անհրաժեշտ է ընդլայնել ՀՀ միգրացիայով զբաղվող

համապատասխան կառավարական մարմնի լիազորությունների շրջանակն ու ստեղծել հատուկ հանձնաժողով (տարբեր նախարարություններից ներկայացուցիչների ներգրավմամբ), որը կզբաղվի վերաինտեգրման հարցերով: Քանի որ երկար ժամանակ բացակայողները ունենում են ոչ միայն աշխատանքի հետ կապված, այլ նաև կրթական, մշակութային և հոգեբանական դժվարություններ, այդ պատճառով վերաինտեգրման ծրագրերը պետք է նպատակ ունենան վերացնել տեղեկատվական պատնեշն (աշխատանքային և գործարար հնարավորությունների, օրինական ու ինստիտուցիոնալ դաշտի և այլնի վերաբերյալ) ու կազմակերպել կրթական ու լեզվի դասընթացներ:

- Անհրաժեշտ է մշակել հատուկ ծրագրեր երկրից անկանոն արտագաղթի տեմպը կասեցնելու և որ ամենակարևորն է, մշտական միգրացիայի հոսքը կանխելու համար: Կարճաժամկետ հատվածում պետությունն ինքը կարող է հանդես գալ արտասահմանում իրականացվող աշխատանքային ծրագրերով, ինչը կնպաստի արտագաղթի տարբերակմանն ու հեռացողների վերադարձին: Ընդ որում, այստեղ հնարավոր է աշխատանքային պայմանագիրն այնպես ձևակերպել, որ միգրանտն իր աշխատավարձի կեսից ավելին ստիպված լինի ծախսել երկրի ներսում: Օրինակ, եթե արտասահմանում գտնվելու ամբողջ ընթացքում կատարված աշխատանքի համար հասանելի աշխատավարձի մեծ մասը արտագաղթողին տրամադրվի երկիր վերադառնալու պահին, ապա կաճեն նաև խնայողությունների կամ ձեռնարկություն հիմնելու հնարավորությունները:
- Դրամական փոխանցումների օգտագործման տեսանկյունից անհրաժեշտ է դրանք սպառման ոլորտից բերել խնայողությունների կամ ներդրումների ոլորտ: Այս իմաստով, պետք է մշակել նոր ֆինանսական ածանցյալ գործիքներ, որոնք կարող են գրավել դրամական փոխանցումներն ու դրանք ուղղել արտադրական ոլորտին: Կառավարությունը միջազգային դոնոր կազմակերպությունների կամ սփյուռքի ներգրավմամբ կարող է հանդես գալ ծրագրերով, որոնք ֆինանսական (օրինակ փոխանցումներին հավասար միջոցների ներդրման) և խորհրդատվական օժանդակության միջոցով կխթանեն դրամական

փոխանցումների հիման վրա ֆիրմաների ստեղծումն ու հաջող գործունեությունը:

- Անհրաժեշտ է կատարելագործել սփյուռքի հնարավորություններն օգտագործող ծրագրերը: Սփյուռքը ռեսուրսների հսկայական աղբյուր է, ոչ միայն ֆինանսական, այլ նաև հմտությունների, փորձի, նորարարական պոտենցիալի, տարբեր գործարար մտահղացումների և միջազգային կապերի առումով, հետևաբար, այն կարող է խթանել երկիր մուտք գործող կապիտալի հոսքն ու հիմք հանդիսանալ երկրում տարբեր նոր նախաձեռնությունների իրականացման համար, ինչն էլ կուղեկցվի նոր աշխատատեղերի ստեղծմամբ:
- Անհրաժեշտ է ընդլայնել միգրացիոն վերլուծությունների շրջանակներն ու կիրառել միգրացիոն հոսքերի ուսումնասիրության նոր և ավելի կատարելագործված եղանակներ, միաժամանակ կատարելագործելով նաև դրամական փոխանցումների վիճակագրությունն ու տեղեկատվության մոնիտորինգի տեխնոլոգիաները: Սա թույլ կտա վեր հանել միգրացիայի և դրամական փոխանցումների վարքագծերի առանձնահատկություններն ու վստահելի տվյալների հիման վրա մշակել ավելի արդյունավետ միջոցառումների համակարգ միգրացիոն օպտիմալ քաղաքականության իրականացման համար:
- Վերջապես, տնտեսական շարժառիթներով միգրացիայի կանխման ամենաարդյունավետ տարբերակը երկրում տնտեսական ակտիվության բարձրացումն է՝ գործարարության խթանման, հատկապես, փոքր ու միջին նոր ձեռնարկությունների բացման միջոցով: Ըստ այդմ, ՀՀ ներկայիս իրավիճակում բավականին կարևորվում են կառուցվածքային բարեփոխումները գործարար միջավայրում, ապրանքների շուկայում և հարկային վարչարարության ոլորտում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Առաքելյան Ա., Մխիթարյան Ժ., 2013: Հայաստանի Հանրապետությունում գնաճի ժամանակային շարքի սպեկտրալ վերլուծություն: *Տարեգիրք 2013, Եր., ԵՊՀ հրատ.,* էջ 437-442:
2. Բաղդասարյան Վ., 2002: Արտագաղթը և նրա սոցիալ-տնտեսական հետևանքները Հայաստանի Հանրապետությունում: *Տիգրան Մեծ հրատ., Եր.,* էջ 165:
3. Բաղդասարյան Վ., Խառատյան Ա., 2015: Էկզոգեն գործոնների ազդեցությունը ՀՀ միգրանտների դրամական փոխանցումների վրա: *Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, 1-2 (197-198),* էջ 57-60:
4. Դավդյան Ս., Մարկոսյան Ա., Սարգսյան Հ., 2003: Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում: *Տիգրան Մեծ հրատ., Եր.,* էջ 215:
5. Եգանյան Ռ., 2015: Շրջանակային (ցիրկուլյար) միգրացիայի սահմանման շուրջ: Բանբեր Երևանի համալսարանի. *Սոցիոլոգիա, Տնտեսագիտություն, № 2 (17),* էջ 14-19:
6. Խառատյան Ա., Քոչինյան Ն., 2005: ՀՀ միգրացիայի որոշիչների էկոնոմետրիկ վերլուծություն: *Ֆինանսներ և Էկոնոմիկա, 8-9,* էջ 156-159:
7. Խոջաբեկյան Վ., 1998: Զբաղվածության հիմնախնդիրները Հայաստանում անցման շրջանում: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., էջ 231:
8. Խոջաբեկյան Վ., 2001: Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, XXI – ըրդ դարի շեմին: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր., էջ 254:
9. Հայաստանի կանայք և տղամարդիկ, վիճ. ժողովածու 1999, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 1999:
10. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թվականի հունվար-դեկտեմբերին, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2016:
11. Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր 2009-2016, Եր., ՀՀ ԱՎԾ, 2009-2016:
12. Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարան, 2016: ՀՀ արտաքին միգրացիոն իրավիճակի եռամյա (2015-2017թթ.) մշտադիտարկում՝ ընտրանքային հետազոտության միջոցով: *Հայ-ռուսական (սլավոնական) համալսարան, Եր. 2016,* էջ 45:

13. Սարգսյան Հ., Անտոնյան Ք., Խաչատրյան Կ., 2013: ՀՀ Բնակչության Արտագաղթի Հակվածության Գործոնային Վերլուծություն: *Տարեգիրք 2013*, Եր., ԵՊՀ հրատ.: էջ 71-91
14. Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., 2014: Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները: Եր.: «Զանգակ» հրատ., էջ 196:
15. Վարդանյան Ա., 2012: ՀՀ ժողովրդագրական իրավիճակի վերլուծությունը: *Տարեգիրք 2012*, Եր., ԵՊՀ հրատ.: էջ 415-426:
16. Տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի (կենսապայմանների) ամբողջացված հետազոտության անվանագերծված միկրո տվյալների բազաներ 2009-2014, Եր., ՀՀ ԱՎԾ 2009-2014:
17. Айвазян С. А., Березняцкий А. Н., Бродский Б. Е. 2014, «Голландская болезнь» в экономиках России и Армении. *Прикладная Эконометрика*, 36(4), стр. 32-60.
18. Габриелян В. 2010. Денежные переводы в Армении: Стилизованные факты и существующие теории. *Центральный Банк Армении*. Стр. 2.
http://siteresources.worldbank.org/INTECA/Resources/Gabrielyan_Rus.pdf
19. Еганян, Р. and Шахназарян, Н., 2005. Трудовая миграция из Армении. обзор литературы. *ОБСЕ рабочий документ*, стр. 24.
20. Кочинян Н., Саргсян А., Аракелян А., Харатян А., 2008. Женская миграция и ее социально-экономические последствия. *Вестник инженерной академии Армении*, 5(1), стр. 3-8.
21. Сандоян Э. М., Петросян И. Б., 2011. Частные иностранные денежные трансферты как причина «голландской болезни» в экономике Армении. *Известия Уральского государственного экономического университета*, 5(37), стр. 87-95.
22. Саргсян Г., Маркосян А., Сидоров В., Ядгаров Я., 2016. Трансформационные Аспекты Феномена Рыночного Хозяйства. *Изд. Зангак, Ереван 2016*. Стр. 345.
23. Abdih, Y., Chami, R., Dagher, J. and Montiel, P., 2012. Remittances and institutions: Are remittances a curse?. *World Development*, 40(4), pp.657-666.
24. Acosta, P.A., Lartey, E.K. and Mandelman, F.S., 2009. Remittances and the Dutch disease. *Journal of international economics*, 79(1), pp.102-116.

25. Adams Jr, R.H., 2011. Evaluating the economic impact of international remittances on developing countries using household surveys: A literature review. *Journal of Development Studies*, 47(6), pp.809-828.
26. Adams, R.H. and Cuecuecha, A., 2010. Remittances, household expenditure and investment in Guatemala. *World Development*, 38(11), pp.1626-1641.
27. Adams Jr, R.H. and Cuecuecha, A., 2010. The economic impact of international remittances on poverty and household consumption and investment in Indonesia. *World Bank Policy Research Working Paper Series No. 5433*, pp. 1-47.
28. Adams, R.H. and Page, J., 2005. Do international migration and remittances reduce poverty in developing countries?. *World development*, 33(10), pp.1645-1669.
29. Al-Araimi F. and Dokoupil, M., 2013. 'Oman proposes tax on remittances as budget pressure rises', *Reuters*.
www.reuters.com/article/2013/11/21/oman-budget-idUSL5N0J629J20131121.
30. Alonso, W., 1973. National interregional demographic accounts: A prototype. *Institute of Urban & Regional Development*. University of California, Berkeley, pp. 5-25.
31. Amuedo-Dorantes, C. and Pozo, S., 2006. Migration, remittances, and male and female employment patterns. *The American economic review*, 96(2), pp.222-226.
32. Amuedo-Dorantes, C. and Pozo, S., 2012. Remittance income volatility and labor supply in Mexico. *Southern Economic Journal*, 79(2), pp.257-276.
33. Andersson, L., 2014. Migration, remittances and household welfare in Ethiopia. *UNU-MERIT Working Paper Series No. 2014-004*, pp. 1-43.
34. Anyanwu, J.C. and Erhijakpor, A.E., 2010. Do international remittances affect poverty in Africa?. *African Development Review*, 22(1), pp.51-91.
35. Arakelyan A., Polasek W., 2003. An Econometric Approach to Demographic Transition. *University of Bozen and University of International Economic Relations. Conference Paper*.
36. Arango, J., 2000. Explaining migration: a critical view. *International social science journal*, 52(165), pp.283-296.

37. Ashraf, N., Aycinena, D., Martinez, C. and Yang, D., 2011. Remittances and the problem of control: A field experiment among migrants from El Salvador. *Serie Documentos De Trabajo, SDT 341*, pp. 1-55
38. Banga, R. and Sahu, P.K., 2010. Impact of remittances on poverty in developing countries. *UNCTAD, United Nations, Switzerland*, pp. 17-22.
39. Bara, A., A. Di Bartolomeo, Z. Brunarska, S. Makaryan, S. Mananashvili and A. Weinar, 2013b. Regional Migration Report: South Caucasus. *European University Institute, Florence, MPC Migration Report*, p. 112.
40. Barajas, A., Chami, R., Fullenkamp, C., Gapen, M. and Montiel, P.J., 2009. Do workers' remittances promote economic growth?. *IMF Working Paper No. 09/153*, pp. 1-23.
41. Barajas, A., Chami, R., Hakura, D., Montiel, P. and Tressel, T., 2011. Workers' Remittances and the Equilibrium Real Exchange Rate: Theory and Evidence [with comment]. *Economia*, 11(2), pp.45-99.
42. Barro, R.T. and Sala-i-Martin, X., 1992. Regional growth and migration: A Japan-United States comparison. *Journal of the Japanese and International Economies*, 6(4), pp.312-346.
43. Bauer, T. K., and Zimmermann, K.F., 1999. Assessment of possible migration pressure and its labour market impact following EU enlargement to Central and Eastern Europe. *IZA Research Report No. 3*, p. 15
44. Bauer, T.K., Haisken-DeNew, J.P. and Schmidt, C.M., 2004. International labor migration, economic growth and labor markets-the current state of affairs. *RWI Discussion Papers No. 20*, p. 6.
45. Beine, M., Docquier, F. and Rapoport, H., 2001. Brain drain and economic growth: theory and evidence. *Journal of development economics*, 64(1), pp.275-289.
46. Binzel, C. and Assaad, R., 2011. Egyptian men working abroad: Labour supply responses by the women left behind. *Labour Economics*, 18(1), pp. 98-114.
47. Blanchard, O.J., Katz, L.F., Hall, R.E. and Eichengreen, B., 1992. Regional evolutions. *Brookings papers on economic activity*, 1992(1), pp.1-75.

48. Bollard, A., McKenzie, D., Morten, M. and Rapoport, H., 2011. Remittances and the brain drain revisited: The microdata show that more educated migrants remit more. *The World Bank Economic Review*, 25(1), pp. 132-156.
49. Borjas, G.J., 1999. The economic analysis of immigration. *Handbook of labor economics*, 3, pp.1697-1760.
50. Borjas, G.J., 1987. "Self-selection and the earnings of immigrants," *American Economic Review* 77(4), pp. 531-553.
51. Boubtane, E., Dumont, J.C. and Rault, C., 2015. Immigration and economic growth in the OECD countries 1986-2006. *IZA Discussion Paper Series*, No. 8681, pp. 1-35
52. Building Migration Partnerships (BMP) 2011. Armenia: Extended Migration Profile 2011. *BMP Team Research Paper, Prague*. p. 13:
53. Chami, R., Barajas, A., Cosimano, T., Fullenkamp, C., Gapen, M. and Montiel, P., 2008. *Macroeconomic consequences of remittances*. Washington, DC: International Monetary Fund, p.3.
54. Chami, R. and Fullenkamp, C., 2013. Beyond the household. *Finance and Development*, 50(3), pp.48-51.
55. Chami, R., Fullenkamp, C. and Jahjah, S., 2005. Are immigrant remittance flows a source of capital for development?. *IMF Staff Papers*. 52(1), pp. 1-27.
56. Chobanyan, H., 2012. Return Migration to Armenia: Issues of Reintegration. *European Institute Research Repository, RSCAS Research Projects Report*, pp. 1-15. <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/21574>.
57. Chobanyan, H., 2013. Return Migration and Reintegration Issues: Armenia. *CARIM-East Research Report No. 2013/03*, pp. 1-23.
58. Cigagna, C. and Sulis, G., 2015. On the potential interaction between labour market institutions and immigration policies. *International Journal of Manpower*, 36(4), pp.441-468.
59. Clarke, G.R. and Wallsten, S., 2003. Do remittances act like insurance? Evidence from a natural disaster in Jamaica. *SSRN Working Paper*, pp. 1-27.

60. Claydon, K., 2012. A Global Model of Human Migration. *Casa, University College London*, p. 11:
61. Clemens, M.A. and McKenzie, D.J., 2014. Why don't remittances appear to affect growth?. *Center for Global Development Working Paper No. 366*, pp. 1-51.
62. Clement, M., 2011. Remittances and Household Expenditure Patterns in Tajikistan: A Propensity Score Matching Analysis. *Asian Development Review*, 28(2), pp. 58-87.
63. Constant, A.F. and Zimmermann, K.F., 2003. The dynamics of repeat migration: a Markov chain analysis. *IZA Discussion Paper Series No. 885*, pp. 1-39.
64. CRRC-Armenia 2013. Migration and skills in Armenia. *The Caucasus Research and Resource Centers, Yerevan 2013*, pp. 10-13:
65. D'Emilio, A.L., Cordero, B., Bainvel, B., Skoog, C., Comini, D., Gough, J., Dias, M., Saab, R. and Kilbane, T., 2007. The impact of international migration: Children left behind in selected countries of Latin America and the Caribbean. *New York: UNICEF*, pp. 8-9
66. De Haas, H., 2007. Remittances, migration and social development. *UNRISD Programme on Social Policy and Development Paper, No. 34, Geneva*, pp. 1-43.
67. De Haas, H., 2010. Migration and development: a theoretical perspective. *International migration review*, 44(1), pp. 227-264.
68. De, S., Islamaj, E., Kose, M.A. and Yousefi, S.R., 2016. Remittances over the business cycle: Theory and evidence. *Koç University-Tüsiad Economic Research Forum. Working paper 1601*, pp. 1-34.
69. De Prabal K. and Ratha, D., 2012. Impact of remittances on household income, asset and human capital: evidence from Sri Lanka. *Migration and Development*, 1(1), pp.163-179.
70. De Vries, J.J., Nijkamp, P. and Rietveld, P., 2001. Alonso's theory of movements: developments in spatial interaction modeling. *Journal of Geographical Systems*, 3(3), pp.233-256.
71. Desai, M.A., Kapur, D., McHale, J. and Rogers, K., 2009. The fiscal impact of high-skilled emigration: Flows of Indians to the US. *Journal of Development Economics*, 88(1), pp.32-44.

72. Docquier, F. and Rapoport, H., 2006. The economics of migrants' remittances. *Handbook of the economics of giving, altruism and reciprocity*, 2, pp.1135-1198.
73. Docquier, F. and Rapoport, H., 2012. Globalization, brain drain, and development. *Journal of Economic Literature*, 50(3), pp.681-730.
74. Docquier, F., and Marfouk, A., 2005. International Migration by Education Attainment, 1990-2000, pp. 151-199 in C. Özden and M. Schiff (eds.) *International Migration, Remittances and the Brain Drain*. New York: Palgrave, Macmillan.
75. Docquier, F., Lohest, O. and Marfouk, A., 2007. Brain drain in developing countries. *The World Bank Economic Review*, 21(2), pp.193-218.
76. Ersado L., 2010. The Global Economic Crisis, Migration, and Remittance Flows to Armenia: Implications for Poverty. *Presentation prepared for International Workshop on the Economic and Social Impact of Migration, Remittances, and Diaspora*. Yerevan, Armenia, p. 14.
77. European Migration Network 2011. Temporary and Circular Migration: empirical evidence, current policy practice and future options in EU Member States. *Publications Office of the European Union: Luxembourg*, p. 14.
78. Gevorkyan, A.V., Mashuryan, K. and Gevorkyan, A., 2006. Economics of labor migration from Armenia: a conceptual study. *Armenian International Policy Research Group Paper*, pp. 1-61.
79. Ghazaryan, A. and Tolosa, G., 2012. Remittances in Armenia: Dynamic Patterns and Drivers. *International Monetary Fund Working Paper*. pp 1-11
<http://www.imf.org/external/country/arm/rr/2012/062012.pdf>.
80. Gibson, J. and McKenzie, D., 2011. Eight questions about brain drain. *The Journal of Economic Perspectives*, 25(3), pp.107-128.
81. Gibson, J.G., 1975. The intervening opportunities model of migration: A critique. *Socio-Economic Planning Sciences*, 9(5), pp.205-208.
82. Girma, S. and Yu, Z., 2002. The link between immigration and trade: Evidence from the United Kingdom. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 138(1), pp.115-130.

83. Global Forum on Migration and Development 2008. *Workshop on Creating Development Benefits through Circular Migration, Mauritius*, p. 2.
84. Granger C. W. J., Hatanaka M., 1964. Spectral Analysis of Economic Time Series. *Princeton University Press, New Jersey*, pp. 123-134.
85. Greenwood, M.J., 2005. Modeling migration. *Encyclopedia of social measurement*, 2, pp.725-734.
86. Grigorian, D.A. and Melkonyan, T.A., 2011. Destined to receive: The impact of remittances on household decisions in Armenia. *Review of development economics*, 15(1), pp. 139-153.
87. Grigoryan, A., 2013. Who else migrates from Armenia? Evidence from intentions. *CRRC-Armenia Exploratory Research Fellowship Program*, pp.1-49.
88. Gupta, S., Pattillo, C.A. and Wagh, S., 2009. Effect of remittances on poverty and financial development in Sub-Saharan Africa. *World development*, 37(1), pp.104-115.
89. Hanson, G.H., 2010. International migration and the developing world. *Handbook of development economics*, 5, pp.4363-4414.
90. Harris, J.R. and Todaro, M.P., 1970. Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American economic review*, 60(1), pp. 126-142.
91. Head, K. and Ries, J., 1998. Immigration and trade creation: econometric evidence from Canada. *Canadian journal of economics*, pp.47-62.
92. Hildebrandt, N., McKenzie, D.J., Esquivel, G. and Schargrodsky, E., 2005. The effects of migration on child health in Mexico. *Economia*, 6(1), pp.257-289.
93. International Labour Organisation (ILO), 2009a. Migration and development: Armenia country study. *ILO Subregional Office for Eastern Europe and Central Asia*, 2009. p 1-111.
94. International Labour Organisation (ILO), 2009b. Migrant remittances to Armenia: the potential for savings and economic investment and financial products to attract remittances: Armenia country study. *ILO Subregional Office for Eastern Europe and Central Asia*, 2009. p. 25.
95. IMF 2009. Balance of payments and international investment position manual. 2009. *Washington, D.C.: International Monetary Fund*, p. 274.

96. IMF 2016. IMF Survey: External Shocks Hurt Growth in Caucasus, Central Asia. *Washington D.C.*
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2016/car042516d.htm>
97. IOM, Glossary on Migration, 2011. *International Migration Law Series No. 25*, pp. 1-118.
98. Johansen, S., 1988. Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of economic dynamics and control*, 12(2-3), pp.231-254.
99. Joseph, T., Nyarko, Y. and Wang, S.Y., 2015. Asymmetric Information and Remittances: Evidence from Matched Administrative Data. *National Bureau of Economic Research Working Paper No. w20986*, pp. 1-61.
100. Kahn, K., M. Collison, S. Tollman, B. Wolff, M. Garenne, & S. Clark. 2003. Health Consequences of Migration: Evidence from South Africa's Rural Northeast (Agincourt). *Paper prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective, Johannesburg, South Africa, 4-7 June 2003*, p. 2.
101. Karapetyan, L. and Harutyunyan, L., 2013. The development and the side effects of remittances in CIS countries: the case of Armenia. *CARIM-East Research Report 2013/24*, pp. 1-79.
102. Khandker, S.R., Koolwal, G.B. and Samad, H.A., 2010. Handbook on impact evaluation: quantitative methods and practices. *World Bank Publications*, pp. 53-66
103. Kim, N., 2007. The impact of remittances on labor supply: The case of Jamaica. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4120*, pp. 1-18.
104. Krieger, H. and Maitre, B., 2006. Migration Trends in an Enlarging European Union. *Turkish Studies*, 7(1), pp. 45-66.
105. Kurekova, L., 2011. Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. *CReAM Discussion Paper Series No. 2011/0139*, pp. 1-37.
106. Lee, E.S., 1966. A theory of migration. *Demography*, 3(1), pp.47-57.
107. Lee, R. and Miller, T., 2000. Immigration, social security, and broader fiscal impacts. *The American Economic Review*, 90(2), pp.350-354.

108. Levitt, P., 1998. Social remittances: Migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International migration review*, 32(4), pp.926-948.
109. Lewis, W.A., 1954. Economic development with unlimited supplies of labour. *The manchester school*, 22(2), pp. 139-191.
110. Lokshin, M. and Glinskaya, E., 2009. The effect of male migration on employment patterns of women in Nepal. *The World Bank Economic Review*, 23(3), pp. 481-507.
111. Lubambu, K.M.K., 2014. The impacts of remittances on developing countries. *EU Directorate-General for External Policies of the Union, Policy Department Working Paper*, pp. 14-22
112. Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A. and Pellegrino, A., 1999. Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium: *Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Clarendon Press, p. 132
113. Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. and Taylor, J.E., 1993. Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and development review* 19(3), pp.431-466
114. Maysami, R.C. and Koh, T.S., 2000. A vector error correction model of the Singapore stock market. *International Review of Economics & Finance*, 9(1), pp.79-96.
115. McKenzie, D. and Rapoport, H., 2010. Self-selection patterns in Mexico-US migration: the role of migration networks. *The Review of Economics and Statistics*, 92(4), pp.811-821.
116. McKenzie, D. and Rapoport, H., 2011. Can migration reduce educational attainment? Evidence from Mexico. *Journal of Population Economics*, 24(4), pp.1331-1358.
117. Minasyan, A. and Hancilova, B., 2005. Labor Migration from Armenia in 2002-2005: A Sociological Survey of Households. Yerevan: *OSCE Working Paper*, pp. 1-60.
118. Minasyan, A., Poghosyan, A., Hakobyan, T. and Hancilova, B., 2007. Labor migration from Armenia in 2005–2007: A survey. Yerevan, Armenia: *Asoghik Publishing House*, p. 18, 25.
119. Mishra, P., 2007. Emigration and wages in source countries: Evidence from Mexico. *Journal of Development Economics*, 82(1), pp.180-199.

120. Nair D. and Carvalho S., 2013. UAE considers imposing tax on remittances abroad. *Banking & Finance*.
<http://english.alarabiya.net/en/business/banking-and-finance/2013/09/28/UAEconsiders-imposing-tax-on-remittances-abroad.html>.
121. National Statistical Service (NSS) 2002. Report of a sampling survey of the passenger flows (migration) at border-crossing points of the Republic of Armenia. *Tacis, IOM, Yerevan*, p. 106:
122. Osili, U.O., 2007. Remittances and savings from international migration: Theory and evidence using a matched sample. *Journal of development Economics*, 83(2), pp.446-465.
123. Palmer, J.R. and Pytlikova, M., 2015. Labor market laws and intra-European migration: The role of the state in shaping destination choices. *European Journal of Population*, 31(2), pp.127-153.
124. Piore, M.J., 1979. Birds of passage: migrant labor and industrial societies. *Cambridge University Press*, p. 3.
125. Poot, J. and Cochrane, W., 2005. Measuring the Economic Impact of Immigration: A scoping paper. *University of Waikato, Population Studies Centre Working Paper*, p. 35
126. Portes, A., 1997. Immigration theory for a new century: Some problems and opportunities. *International migration review*, 31(4), pp.799-825.
127. Pradhan, G., Upadhyay, M. and Upadhyaya, K., 2008. Remittances and economic growth in developing countries. *The European journal of development research*, 20(3), pp.497-506.
128. Ratha, D., 2005. Workers' remittances: an important and stable source of external development finance. *Remittances: development impact and future prospects*, pp.19-51.
129. Ratha, D., 2013. The impact of remittances on economic growth and poverty reduction. *Policy Brief*, 8, pp.1-13.
130. Ratha, D., Mohapatra, S. and Scheja, E., 2011. Impact of migration on economic and social development: A review of evidence and emerging issues. *World Bank Policy Research Paper No. 5558*, pp. 1-39.

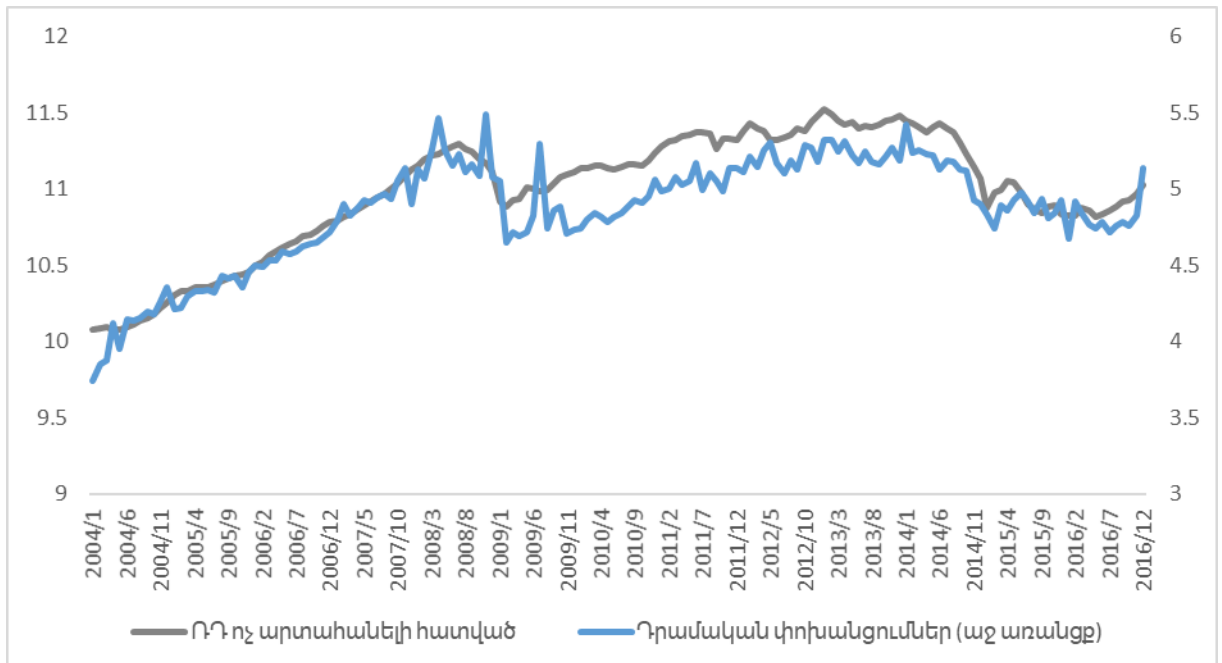
131. Ratha, D. and Plaza, S., 2011. Harnessing diasporas. *Finance and Development*, 48(3), pp.48-51.
132. Ravenstein, E.G., 1885. The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), pp.167-235.
133. Ravenstein, E.G., 1889. The laws of migration. *Journal of the royal statistical society*, 52(2), pp.241-305.
134. Rodriguez, E.R. and Tiongson, E.R., 2001. Temporary migration overseas and household labor supply: evidence from urban Philippines. *International Migration Review*, 35(3), pp.709-725.
135. Rozelle, S., Taylor, J.E. and DeBrau, A., 1999. Migration, remittances, and agricultural productivity in China. *The American Economic Review*, 89(2), pp.287-291.
136. Seror, M., 2015. Modeling and measuring information asymmetry in the context of Senegalese migrants' remittances. *Document De Travail No. DT/2015/23*, pp. 1-53.
137. Seshan, G. and Zubrickas, R., 2017. Asymmetric information about migrant earnings and remittance flows. *The World Bank Economic Review* 31(1), pp. 24-43.
138. Shonkwiler, J.S., Grigorian, D.A., Melkonyan, T.A., 2008. Garbage In, Gospel Out?: Controlling for the Underreporting of Remittances. *International Monetary Fund Working Paper*, pp. 1-21.
139. Singh, B., 2006. Worker's remittances as stable financial flows: some evidence from India. *MPRA Paper No. 22225*, pp 23-47.
140. Sjaastad, L.A., 1962. The costs and returns of human migration. *Journal of political Economy*, 70(5, Part 2), pp. 80-93.
141. Soysal, Y.N., 1997. Changing parameters of citizenship and claims-making: Organized Islam in European public spheres. *Theory and society*, 26(4), pp.509-527.
142. Stark, O., 1991. The migration of labor. Blackwell, Oxford and Cambridge, Mass, p. 11.
143. Stark, O. and Lucas, R.E., 1988. Migration, remittances, and the family. *Economic Development and Cultural Change*, pp.465-481.
144. Stepanyan, A., 2015. The Spillover Effects of Russia's Economic Slowdown on Neighboring Countries. *International Monetary Fund Working Paper*, pp 1-24.

145. Stock J, Yogo M., 2005. Testing for Weak Instruments in Linear IV Regression. In: Andrews DWK Identification and Inference for Econometric Models. *New York: Cambridge University Press*; pp. 80-108.
146. Stouffer, S.A., 1940. Intervening opportunities: a theory relating mobility and distance. *American sociological review*, 5(6), pp.845-867.
147. Stratan, A., Chistruga, M., Clipa, V., Fala, A. and Septelici, V., 2013. Development and side effects of remittances in the CIS countries: the case of Republic of Moldova. *Migration Policy Centre; CARIM-East Research Report No. 2013/2*, pp. 1-56.
148. Taylor, J.E. and Yunez-Naude, A., 1999. Education, Migration and Productivity. *Development Center Studies, OECD Press*, p. 22.
149. Todaro, M.P., 1969. A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. *The American economic review*, 59(1), pp. 138-148.
150. Todaro, M.P., Smith Stephen C., 2006. Economic Development. *Harlow: Addison-Wesley*, p. 342:
151. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) 2013. Maximizing the development impact of remittances. *UNCTAD, New York and Geneva*, p. 17.
152. United Nations Development Program (UNDP), 2009. Armenia: National human development report 2009 – Migration and human development: Opportunities and challenges. *UNDP Armenia, Yerevan*, pp 1-169.
153. United Nations Development Program (UNDP). 2009. Overcoming Barriers: Human Mobility and Development. *UNDP, New York*, p. 76.
154. United Nations, Department of Economic and Social Affairs (UN DESA), Population Division 2009. International Migration Flows to and from Selected Countries: The 2008 Revision, *UN DESA*, p. 1.
155. United Nations, Economic Commission for Europe (UNECE) 2016. Defining and measuring circular migration. *Conference of European Statisticians, Luxemburg* p. 5.
156. United Nations Population Fund (UNFPA) 2007, Report of a sampling survey of external and internal migration of the Republic of Armenia. *UNFPA, Yerevan*, pp 40-72:

157. Weinar, A., 2014. A look at migrations in the post-soviet space—the case of Eastern Europe, South Caucasus and Russian Federation. *International migration*, 52(5), pp.47-51.
158. World Bank Group 2006. The Development Impact of Workers' Remittances in Latin America. *Vol. I: Main Findings. Report No. 37026*, p. 9.
159. Wright, R., Lisenkova, K. and Merette, M., 2013. Immigration and Economic Growth. *Ecomod Working Paper, No. 5607*, pp. 1-23.
160. Yang, D. and Choi, H., 2007. Are remittances insurance? Evidence from rainfall shocks in the Philippines. *The World Bank Economic Review*, 21(2), pp.219-248.
161. Yang, D., 2005. International migration, human capital, and entrepreneurship: evidence from Philippine migrants' exchange rate shocks. *World Bank Policy Research Working Paper Series No. 3578*, pp. 1-53.
162. Yang, D., 2008. Coping with disaster: The impact of hurricanes on international financial flows, 1970-2002. *The BE Journal of Economic Analysis & Policy*, 8(1), pp. 1-43.
163. Yang, D., 2008. International migration, remittances and household investment: Evidence from Philippine migrants' exchange rate shocks. *The Economic Journal*, 118(528), pp.591-630.
164. Yang, D., 2011. Migrant remittances. *The Journal of Economic Perspectives*, 25(3), pp.129-151.
165. Yaseen, H.S., 2012. The positive and negative impact of remittances on economic growth in MENA countries. *The Journal of International Management Studies*, 7(1), pp. 1-8.
166. Yeganyan, G., 2006. The migration situation in Armenia: Challenges and solutions. *Migration Perspectives. Eastern Europe and Central Asia. IOM, Vienna*, pp.17-26.
167. Yeghiazaryan, A., Avanesian, V. and Shahnazaryan, N., 2003. How to Reverse Emigration in Armenia? *Ameria Research Paper No. 2020*, pp. 1-22.
168. Zachariah, K.C., Mathew, E.T. and Rajan, S.I., 2001. Social, economic and demographic consequences of migration on Kerala. *International Migration*, 39(2), pp.43-71.
169. Zelinsky, W., 1971. The hypothesis of the mobility transition. *Geographical review* 61(2), pp.219-249.

Հավելված 1: Վեկտորական ճշգրտման սխալի մեթոդի (VECM) կիրառման արդյունքների ներկայացումը EVIEWS վիճակագրական փաթեթի միջոցով

Գծապատկեր 1.1: Դրամական փոխանցումների և ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի լոգարիթմների դինամիկան 2004-2016թթ. (սեզոնայնությունը հանած)

Աղյուսակ 1.1: Դրամական փոխանցումների շարքի խզումով միավոր արմատի ADF թեստի արդյունքները

Null Hypothesis: LN_REMITTANCES_SA has a unit root		
Trend Specification: Trend and intercept		
Break Specification: Trend and intercept		
Break Type: Innovational outlier		
Break Date: 2008M12		
Break Selection: Maximize intercept & trend break F-statistic		
Lag Length: 1 (Automatic - based on Schwarz information criterion, maxlag=13)		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.366199	0.7533
Test critical values:		
1% level	-5.711386	
5% level	-5.155006	
10% level	-4.860969	
*Vogelsang (1993) asymptotic one-sided p-values.		

*Աղյուսակ 1.2: Դրամական փոխանցումների ժամանակային
շարքի առաջին կարգի տարբերության խզումով միավոր
արմատի ADF թեստի արդյունքները*

Null Hypothesis: D(LN_REMITTANCES_SA) has a unit root		
Trend Specification: Intercept only		
Break Specification: Intercept only		
Break Type: Innovational outlier		
Break Date: 2009M07		
Break Selection: Minimize Dickey-Fuller t-statistic		
Lag Length: 0 (Automatic - based on Schwarz information criterion, maxlag=13)		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-20.49609	< 0.01
Test critical values:	1% level	-4.949133
	5% level	-4.443649
	10% level	-4.193627
*Vogelsang (1993) asymptotic one-sided p-values.		

*Աղյուսակ 1.3: ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի ժամանակային շարքի խզումով
միավոր արմատի՝ ADF թեստի արդյունքները*

Null Hypothesis: LN_NON_TRADABLE_SA has a unit root		
Trend Specification: Trend and intercept		
Break Specification: Trend and intercept		
Break Type: Innovational outlier		
Break Date: 2014M08		
Break Selection: Maximize intercept & trend break F-statistic		
Lag Length: 1 (Automatic - based on Schwarz information criterion, maxlag=13)		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.874064	0.9837
Test critical values:	1% level	-5.711386
	5% level	-5.155006
	10% level	-4.860969
*Vogelsang (1993) asymptotic one-sided p-values.		

*Աղյուսակ 1.4: ՌԴ ոչ արտահանելի հատվածի ժամանակային
շարքի առաջին կարգի տարբերության խզումով միավոր արմատի
ADF թեստի արդյունքները*

Null Hypothesis: D(LN_NON_TRADABLE_SA) has a unit root		
Trend Specification: Intercept only		
Break Specification: Intercept only		
Break Type: Innovational outlier		
Break Date: 2009M01		
Break Selection: Minimize Dickey-Fuller t-statistic		
Lag Length: 0 (Automatic - based on Schwarz information criterion, maxlag=13)		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-10.21896	< 0.01
Test critical values:	1% level	-4.949133
	5% level	-4.443649
	10% level	-4.193627
*Vogelsang (1993) asymptotic one-sided p-values.		

Աղյուսակ 1.5: Լազի երկարության չափանիշի արդյունքները

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: LN_REMITTANCES_SA LN_NON_TRADABLE_SA						
Exogenous variables: DUMMY2007 DUMMY2009 DUMMY2014						
DUMMY2016						
Date: 05/07/17 Time: 16:30						
Sample: 2004M01 2016M12						
Included observations: 144						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-439.6690	NA	1.719269	6.217625	6.382614	6.284667
1	394.4211	1598.673	1.69e-05	-5.311404	-5.063919	-5.210840
2	427.5547	62.58569	1.13e-05	-5.716037	-5.386058*	-5.581952*
3	433.9633	11.92714	1.09e-05	-5.749490	-5.337016	-5.581884
4	435.2206	2.305171	1.13e-05	-5.711398	-5.216429	-5.510270
5	440.7631	10.00722	1.11e-05	-5.732821	-5.155357	-5.498172
6	451.1861	18.52976*	1.02e-05*	-5.822029*	-5.162071	-5.553859
7	451.7694	1.020707	1.07e-05	-5.774574	-5.032121	-5.472883
8	455.2533	6.000051	1.08e-05	-5.767406	-4.942458	-5.432194
9	459.1190	6.550233	1.08e-05	-5.765541	-4.858098	-5.396808
10	460.1188	1.666422	1.13e-05	-5.723873	-4.733935	-5.321618
11	461.3178	1.965039	1.17e-05	-5.684970	-4.612537	-5.249194
12	462.3175	1.610528	1.23e-05	-5.643298	-4.488371	-5.174001
* indicates lag order selected by the criterion						
LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)						
FPE: Final prediction error						
AIC: Akaike information criterion						
SC: Schwarz information criterion						
HQ: Hannan-Quinn information criterion						

Աղյուսակ 1.6: Յոհանսենի թեստի արդյունքները

Date: 05/07/17 Time: 16:27 Sample (adjusted): 2004M08 2016M12 Included observations: 149 after adjustments Trend assumption: Linear deterministic trend (restricted) Series: LN_REMITTANCES_SA LN_NON_TRADABLE_SA Exogenous series: DUMMY2007 DUMMY2009 DUMMY2014 DUMMY2016 Warning: Critical values assume no exogenous series Lags interval (in first differences): 1 to 6				
Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace)				
Hypothesized		Trace	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.195395	38.53882	25.87211	0.0008
At most 1	0.040407	6.145689	12.51798	0.4420
Trace test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level * denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level **MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				
Unrestricted Cointegration Rank Test (Maximum Eigenvalue)				
Hypothesized		Max-Eigen	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.195395	32.39313	19.38704	0.0004
At most 1	0.040407	6.145689	12.51798	0.4420
Max-eigenvalue test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level * denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level **MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				

Աղյուսակ 1.7: VECM մոդելի կիրառման արդյունքները

Vector Error Correction Estimates		
Date: 05/07/17 Time: 19:09		
Sample (adjusted): 2004M08 2016M12		
Included observations: 149 after adjustments		
Standard errors in () & t-statistics in []		
Cointegrating Eq:	CointEq1	
LN_REMITTANCES_SA(-1)	1.000000	
LN_NON_TRADABLE_SA(-1)	-0.968438 (0.04212) [-22.9939]	
C	5.775996	
Error Correction:	D(LN_REMITTANCES_SA)	D(LN_NON_TRADABLE_SA)
CointEq1	-0.404376 (0.10089) [-4.00790]	0.088892 (0.03928) [2.26316]
D(LN_REMITTANCES_SA(-1))	-0.345568 (0.11490) [-3.00762]	-0.075493 (0.04473) [-1.68779]
D(LN_REMITTANCES_SA(-2))	-0.103377 (0.11198) [-0.92318]	-0.085295 (0.04359) [-1.95662]
D(LN_REMITTANCES_SA(-3))	-0.001789 (0.10535) [-0.01698]	-0.052078 (0.04101) [-1.26985]
D(LN_REMITTANCES_SA(-4))	-0.056383 (0.09949) [-0.56671]	-0.031093 (0.03873) [-0.80279]
D(LN_REMITTANCES_SA(-5))	-0.110231 (0.09252) [-1.19144]	-0.050159 (0.03602) [-1.39263]
D(LN_REMITTANCES_SA(-6))	0.083460 (0.07306) [1.14228]	-0.027055 (0.02844) [-0.95118]
D(LN_NON_TRADABLE_SA(-1))	0.837583 (0.22905) [3.65669]	0.533446 (0.08917) [5.98237]
D(LN_NON_TRADABLE_SA(-2))	0.218457 (0.21505) [1.01585]	0.199995 (0.08372) [2.38894]
D(LN_NON_TRADABLE_SA(-3))	0.083119 (0.21317) [0.38992]	0.002642 (0.08299) [0.03184]
D(LN_NON_TRADABLE_SA(-4))	0.470089 (0.21252) [2.21194]	0.003231 (0.08273) [0.03905]
D(LN_NON_TRADABLE_SA(-5))	-0.025257 (0.21739) [-0.11619]	0.167213 (0.08463) [1.97588]

D(LN_NON_TRADABLE_SA(-6))	-0.175767 (0.20470) [-0.85866]	0.064596 (0.07969) [0.81061]
C	-0.041502 (0.01124) [-3.69233]	0.006793 (0.00438) [1.55235]
DUMMY2007	0.075503 (0.02301) [3.28134]	-0.008080 (0.00896) [-0.90203]
DUMMY2009	-0.172336 (0.03438) [-5.01330]	-0.068639 (0.01338) [-5.12910]
DUMMY2014	-0.103510 (0.06947) [-1.48991]	-0.165590 (0.02705) [-6.12256]
DUMMY2016	-0.077452 (0.02390) [-3.24019]	-0.007626 (0.00931) [-0.81957]
R-squared	0.591021	0.457888
Adj. R-squared	0.537947	0.387537
Sum sq. resids	0.918122	0.139141
S.E. equation	0.083717	0.032591
F-statistic	11.13585	6.508673
Log likelihood	167.7363	308.3061
Akaike AIC	-2.009883	-3.896726
Schwarz SC	-1.646991	-3.533834
Mean dependent	0.006750	0.006104
S.D. dependent	0.123160	0.041644
Determinant resid covariance (dof adj.)		6.77E-06
Determinant resid covariance		5.23E-06
Log likelihood		483.1046
Akaike information criterion		-5.974558
Schwarz criterion		-5.208451

Աղյուսակ 1.8: Մնացորդների համացրվածության թեստի արդյունքները

VEC Residual Heteroskedasticity Tests: Includes Cross Terms					
Date: 05/08/17 Time: 12:20					
Sample: 2004M01 2016M12					
Included observations: 149					
Joint test:					
Chi-sq		df	Prob.		
438.2047		423	0.2948		
Individual components:					
Dependent	R-squared	F(141,7)	Prob.	Chi-sq(141)	Prob.
res1*res1	0.975885	2.009036	0.1650	145.4068	0.3823
res2*res2	0.995920	12.11852	0.0009	148.3921	0.3184
res2*res1	0.990919	5.417496	0.0118	147.6470	0.3338

Աղյուսակ 1.9: Մնացորդների նորմալ բաշխվածության թեստի արդյունքները

VEC Residual Normality Tests Orthogonalization: Cholesky (Lutkepohl) Null Hypothesis: residuals are multivariate normal Date: 05/08/17 Time: 12:27 Sample: 2004M01 2016M12 Included observations: 149				
Component	Skewness	Chi-sq	df	Prob.
1	0.020777	0.010721	1	0.9175
2	-0.241292	1.445840	1	0.2292
Joint		1.456561	2	0.4827
Component	Kurtosis	Chi-sq	df	Prob.
1	3.685079	2.913778	1	0.0878
2	3.354820	0.781612	1	0.3766
Joint		3.695390	2	0.1576
Component	Jarque-Bera	df	Prob.	
1	2.924498	2	0.2317	
2	2.227453	2	0.3283	
Joint	5.151951	4	0.2721	

Աղյուսակ 1.10: Մնացորդներում կորելացիայի բացակայության LM թեստի արդյունքները

VEC Residual Serial Correlation LM Tests Null Hypothesis: no serial correlation at lag order h Date: 05/08/17 Time: 12:34 Sample: 2004M01 2016M12 Included observations: 149		
Lags	LM-Stat	Prob
1	3.030995	0.5527
2	1.407208	0.8429
3	2.204974	0.6981
4	3.650195	0.4554
Probs from chi-square with 4 df.		

Աղյուսակ 1.11: Փոքրագույն քառակուսիների եղանակի կիրառման արդյունքները

Dependent Variable: D(LN_REMITTANCES_SA) Method: Least Squares Date: 05/07/17 Time: 21:17 Sample (adjusted): 2004M08 2016M12 Included observations: 149 after adjustments D(LN_REMITTANCES_SA) = C(1)*(LN_REMITTANCES_SA(-1) - 0.968438017713*LN_NON_TRADABLE_SA(-1) + 5.77599572077) + C(2)*D(LN_REMITTANCES_SA(-1)) + C(3)*D(LN_NON_TRADABLE_S A(-1)) + C(4)*D(LN_REMITTANCES_SA(-2)) + C(5)*D(LN_NON_TRADA BLE_SA(-2)) + C(6)*D(LN_REMITTANCES_SA(-3)) + C(7) *D(LN_NON_TRADABLE_SA(-3)) + C(8)*D(LN_REMITTANCES_SA(-4)) + C(9)*D(LN_NON_TRADABLE_SA(-4)) + C(10) *D(LN_REMITTANCES_SA(-5)) + C(11)*D(LN_NON_TRADABLE_SA(-5)) + C(12)*D(LN_REMITTANCES_SA(-6)) + C(13) *D(LN_NON_TRADABLE_SA(-6)) + C(14) + C(15)*DUMMY2007 + C(16)*DUMMY2009 + C(17)*DUMMY2014 + C(18)*DUMMY2016				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	-0.404376	0.100895	-4.007901	0.0001
C(2)	-0.345568	0.114897	-3.007623	0.0032
C(3)	0.837583	0.229055	3.656692	0.0004
C(4)	-0.103377	0.111980	-0.923176	0.3576
C(5)	0.218457	0.215049	1.015848	0.3116
C(6)	-0.001789	0.105348	-0.016979	0.9865
C(7)	0.083119	0.213169	0.389919	0.6972
C(8)	-0.056383	0.099492	-0.566714	0.5719
C(9)	0.470089	0.212524	2.211937	0.0287
C(10)	-0.110231	0.092519	-1.191436	0.2356
C(11)	-0.025257	0.217387	-0.116186	0.9077
C(12)	0.083460	0.073065	1.142275	0.2554
C(13)	-0.175767	0.204699	-0.858661	0.3921
C(14)	-0.041502	0.011240	-3.692330	0.0003
C(15)	0.075503	0.023010	3.281338	0.0013
C(16)	-0.172336	0.034376	-5.013304	0.0000
C(17)	-0.103510	0.069474	-1.489907	0.1387
C(18)	-0.077452	0.023903	-3.240192	0.0015
R-squared	0.591021	Mean dependent var		0.006750
Adjusted R-squared	0.537947	S.D. dependent var		0.123160
S.E. of regression	0.083717	Akaike info criterion		-2.009883
Sum squared resid	0.918122	Schwarz criterion		-1.646991
Log likelihood	167.7363	Hannan-Quinn criter.		-1.862446
F-statistic	11.13585	Durbin-Watson stat		1.871614
Prob(F-statistic)	0.000000			

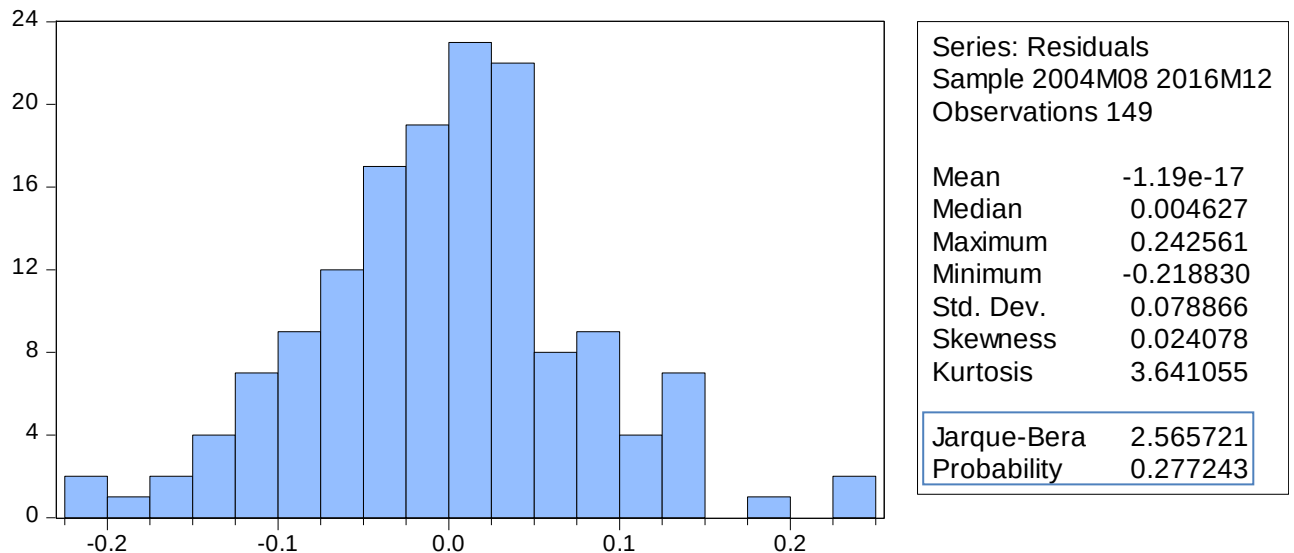
Աղյուսակ 1.12: Մնացորդների համացրվածության թեստի արդյունքները

Heteroskedasticity Test: ARCH			
F-statistic	0.161376	Prob. F(1,146)	0.6885
Obs*R-squared	0.163406	Prob. Chi-Square(1)	0.6860

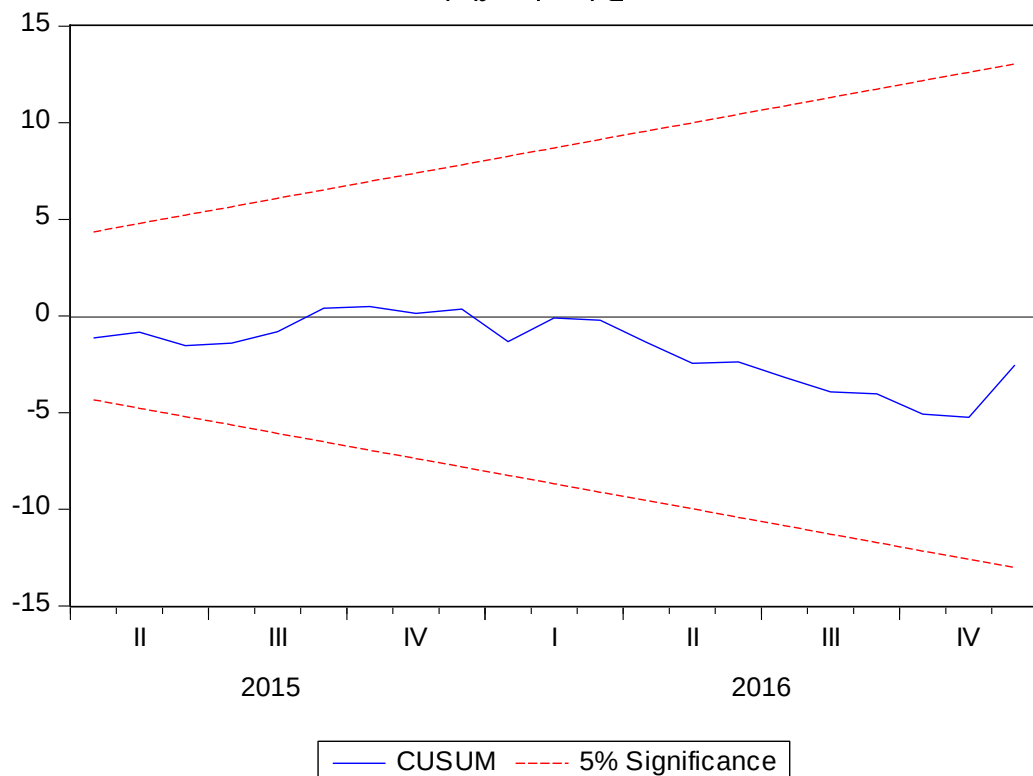
Աղյուսակ 1.13: Փոքրագույն քառակուսիների մնացորդներում
ավտոկորելացիայի բացակայության թեստի արդյունքները

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:			
F-statistic	0.293843	Prob. F(4,127)	0.8815
Obs*R-squared	1.366334	Prob. Chi-Square(4)	0.8500

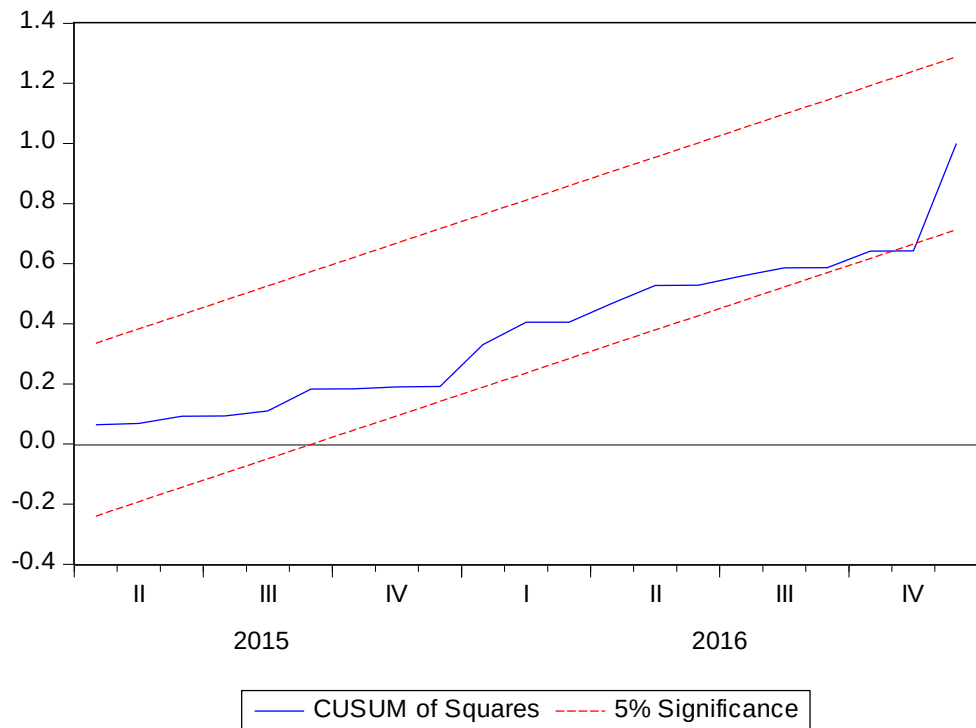
Գծապատկեր 1.2: Մնացորդների նորմալ բաշխվածության թեստի արդյունքները

Գծապատկեր 1.3: Մոդելի կայունության կումուլյատիվ թեստի
արդյունքները

Գծապատկեր 1.4: Մոդելի կայունության քառակուսիների
կումուլյատիվ թեստի արդյունքները

Աղյուսակ 1.14: Դրամական փոխանցումների վրա ՌԴ ոչ արտահանելի
հաղվածի կարծաժամկետ ազդեցության նշանակալիության WALD թեստի
արդյունքները

Wald Test: Equation: EQ01_LINEAR			
Test Statistic	Value	df	Probability
F-statistic	3.209323	(6, 131)	0.0057
Chi-square	19.25594	6	0.0038
Null Hypothesis: C(3)=C(5)=C(7)=C(9)=C(11)=C(13)=0 Null Hypothesis Summary:			
Normalized Restriction (= 0)	Value	Std. Err.	
C(3)	0.837583	0.229055	
C(5)	0.218457	0.215049	
C(7)	0.083119	0.213169	
C(9)	0.470089	0.212524	
C(11)	-0.025257	0.217387	
C(13)	-0.175767	0.204699	
Restrictions are linear in coefficients.			

Հավելված 2: Մոդելավորման պրոբիթ և երկքայլ փոքրագույն քառակուսիների մեթոդների կիրառման արդյունքների ներկայացումը STATA վիճակագրական փաթեթի միջոցով:

Աղյուսակ 2.1: Արտագաղթի և դրամական փոխանցումների որոշիչների ուսումնասիրություն պրոբիթ եղանակով

ՀՀ ԱՎԾ 2013թ. և 2014թ.-ի տվյալներ	1, եթե արտագաղթող ունի		1, եթե դրամական փոխանցումներ է ստանում	
	Հիմնական մոդել	Սահմանային ազդեցություն	Հիմնական մոդել	Սահմանային ազդեցություն
	(1)	(2)	(3)	(4)
Տնային տնտեսության բնութագրիչներ				
Երեխաների թիվ	-0.0354**	-0.0072**	0.0603***	0.019***
Մեծահասակների թիվ	-0.106***	-0.021***	-0.0175	-0.0056
Գյուղական շրջանից է	0.355***	0.072***	0.176***	0.056***
Աշխատունակ անդամների թիվ	0.246***	0.050***	-0.0305**	-0.0097**
Վարկեր/պարտքերի առկայություն	0.168***	0.034***	0.123***	0.039***
Միջինից բարձր կենսամակարդակ	0.350***	0.071***	0.356***	0.114***
Միջին կենսամակարդակ	0.148***	0.030***	0.185***	0.059***
Բարձրագույն կրթություն	0.112	0.022	0.390*	0.125*
(Թերի) միջնակարգ կրթություն	0.480*	0.097*	0.575***	0.197***
Միջին մասնագիտական կրթություն	0.390	0.079	0.515***	0.165***
Տնտեսության գլխավորի բնութագրիչներ				
Պայմանագրով աշխատող	-1.351***	-0.275***	-1.000***	-0.321***
Առանց պայմանագրի աշխատող	-1.320***	-0.268***	-1.056***	-0.339***
Զբաղվում է գյուղատնտեսությամբ	-0.896***	-0.182***	-0.695***	-0.223***
Ինքնազբաղված է	-1.519***	-0.309***	-1.117***	-0.359***
Թոշակի է անցել	-0.735***	-0.149***	-0.431***	-0.138***
Բարձրագույն կրթություն	-0.0989	-0.020	0.0432	0.013
Տարիք	0.0824***	0.0167***	0.0456***	0.014***
Տարիք ²	-0.0008***	-0.0001***	-0.0005***	-0.0001***
Հաստատուն	-3.439***		-1.413***	
* p<0.10 ** p<0.05 *** p<0.01				
Դիտարկումների թիվ	8474			
Pseudo R քառակուսի	19.82		7.76	

*Աղյուսակ 2.2: Արտագաղթի որոշիչների վերլուծությունը պրոբիթ
եղանակով (հիմնական մոդել, 2013թ)*

Probit regression				Number of obs	=	4355
				LR chi2(18)	=	821.39
				Prob > chi2	=	0.0000
Log likelihood = -1655.9577				Pseudo R2	=	0.1987
with_migrant	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
no_child	-.0581598	.0245022	-2.37	0.018	-.1061832	-.0101365
no_elderly	-.1792297	.0543896	-3.30	0.001	-.2858313	-.0726281
rural	.4132804	.0596665	6.93	0.000	.2963362	.5302246
working_age	.2565224	.0208483	12.30	0.000	.2156604	.2973843
borrow	.166808	.0524465	3.18	0.001	.0640147	.2696014
aboveaverage	.3820233	.0826975	4.62	0.000	.2199393	.5441073
normal	.1911769	.0666778	2.87	0.004	.0604909	.3218629
high	-.0684451	.3264915	-0.21	0.834	-.7083567	.5714664
inc_sec_pl~c	.2777013	.3080614	0.90	0.367	-.3260879	.8814906
inc_sp_plu~p	.1322017	.3137287	0.42	0.673	-.4826952	.7470986
head_cont~e	-1.350649	.0778736	-17.34	0.000	-1.503278	-1.19802
head_nocon~e	-1.359988	.1396284	-9.74	0.000	-1.633655	-1.086321
head_farme~n	-.8790822	.0765714	-11.48	0.000	-1.029159	-.7290051
head_other~d	-1.426642	.1471933	-9.69	0.000	-1.715135	-1.138148
pensioner~d	-.6317658	.0832454	-7.59	0.000	-.7949238	-.4686079
higher_head	-.0014575	.1041296	-0.01	0.989	-.2055478	.2026328
age_head	.0780214	.0149443	5.22	0.000	.0487311	.1073117
age_kv	-.0008383	.0001307	-6.41	0.000	-.0010945	-.0005821
_cons	-3.116017	.4945729	-6.30	0.000	-4.085362	-2.146672

Աղյուսակ 2.3: Արտագաղթի որոշիչների վերլուծությունը պրոբիթ եղանակով
(սահմանային ազդեցություններ, 2013թ)

	Delta-method					
	dy/dx	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
no_child	-.0125171	.0052736	-2.37	0.018	-.0228532	-.0021809
no_elderly	-.0385736	.0117144	-3.29	0.001	-.0615333	-.0156139
rural	.0889457	.0128512	6.92	0.000	.0637579	.1141335
working_age	.0552084	.0044346	12.45	0.000	.0465168	.0639
borrow	.0359002	.0112937	3.18	0.001	.0137651	.0580354
aboveaverage	.0822186	.0178016	4.62	0.000	.047328	.1171091
normal	.0411449	.0143547	2.87	0.004	.0130101	.0692796
high	-.0147307	.0702639	-0.21	0.834	-.1524455	.1229841
inc_sec_plus_sec	.0597665	.066294	0.90	0.367	-.0701674	.1897005
inc_sp_plus_sp	.0284523	.0675158	0.42	0.673	-.1038763	.1607809
head_cont_employee	-.290685	.0165123	-17.60	0.000	-.3230485	-.2583215
head_nocont_employee	-.2926949	.029896	-9.79	0.000	-.3512901	-.2340998
head_farmer_christian	-.189195	.0167377	-11.30	0.000	-.2220002	-.1563897
head_other_self_employed	-.3070401	.0315264	-9.74	0.000	-.3688306	-.2452495
pensioner_head	-.1359679	.0180283	-7.54	0.000	-.1713028	-.100633
higher_head	-.0003137	.0224107	-0.01	0.989	-.0442377	.0436104
age_head	.0167917	.0031915	5.26	0.000	.0105364	.0230469
age_kv	-.0001804	.0000279	-6.46	0.000	-.0002352	-.0001256

*Աղյուսակ 2.4: Արտագաղթի որոշիչների վերլուծությունը պրոբիթ
եղանակով (հիմնական մոդել, 2014թ)*

Probit regression		Number of obs = 4119				
		LR chi2(18) = 736.64				
		Prob > chi2 = 0.0000				
Log likelihood = -1442.6153		Pseudo R2 = 0.2034				
with_migrant	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
no_child	-.0097948	.0263128	-0.37	0.710	-.0613669	.0417774
no_elderly	.0185759	.0596291	0.31	0.755	-.0982951	.1354469
rural	.2890799	.0639603	4.52	0.000	.16372	.4144398
working_age	.2383318	.0215629	11.05	0.000	.1960694	.2805943
borrow	.1662313	.0550511	3.02	0.003	.0583332	.2741294
aboveaverage	.3197778	.0870405	3.67	0.000	.1491816	.4903741
normal	.1096356	.0698231	1.57	0.116	-.0272151	.2464862
high	.442237	.4355281	1.02	0.310	-.4113824	1.295856
inc_sec_pl~c	.840991	.4213636	2.00	0.046	.0151335	1.666849
inc_sp_plu~p	.8233592	.4279337	1.92	0.054	-.0153753	1.662094
head_cont~e	-1.370133	.0833508	-16.44	0.000	-1.533498	-1.206769
head_nocon~e	-1.279414	.1517095	-8.43	0.000	-1.57676	-.9820691
head_farme~n	-.9218499	.082497	-11.17	0.000	-1.083541	-.7601588
head_other~d	-1.628631	.1549916	-10.51	0.000	-1.932409	-1.324853
pensioner~d	-.8645641	.0940609	-9.19	0.000	-1.04892	-.6802082
higher_head	-.2107513	.1166989	-1.81	0.071	-.439477	.0179744
age_head	.087058	.015302	5.69	0.000	.0570666	.1170493
age_kv	-.0008542	.0001329	-6.43	0.000	-.0011147	-.0005938
_cons	-3.949484	.5786596	-6.83	0.000	-5.083636	-2.815331

Աղյուսակ 2.5: Արտագաղթի որոշիչների վերլուծությունը պրոբիթ եղանակով
(սահմանային ազդեցություններ, 2014թ)

	Delta-method					[95% Conf. Interval]	
	dy/dx	Std. Err.	z	P> z			
no_child	-.0018305	.0049176	-0.37	0.710	-.0114688	.0078078	
no_elderly	.0034716	.011149	0.31	0.756	-.01838	.0253231	
rural	.0540247	.0119928	4.50	0.000	.0305193	.0775302	
working_age	.0445407	.0039892	11.17	0.000	.0367221	.0523593	
borrow	.0310662	.0102911	3.02	0.003	.010896	.0512363	
aboveaverage	.0597617	.0162363	3.68	0.000	.0279392	.0915843	
normal	.0204893	.0130447	1.57	0.116	-.0050779	.0460564	
high	.0826475	.0814109	1.02	0.310	-.0769149	.2422099	
inc_sec_plus_sec	.1571688	.0787236	2.00	0.046	.0028733	.3114642	
inc_sp_plus_sp	.1538736	.079948	1.92	0.054	-.0028216	.3105689	
head_cont_employee	-.2560576	.0155358	-16.48	0.000	-.2865073	-.2256079	
head_nocont_employee	-.2391036	.0284983	-8.39	0.000	-.2949593	-.1832479	
head_farmer_christian	-.1722801	.0158938	-10.84	0.000	-.2034313	-.1411289	
head_other_self_employed	-.304367	.0285178	-10.67	0.000	-.3602608	-.2484731	
pensioner_head	-.1615742	.0177314	-9.11	0.000	-.1963271	-.1268213	
higher_head	-.0393863	.0217556	-1.81	0.070	-.0820265	.003254	
age_head	.0162698	.0028449	5.72	0.000	.0106939	.0218458	
age_kv	-.0001596	.0000248	-6.44	0.000	-.0002082	-.0001111	

Աղյուսակ 2.6: Դրամական փոխանցումների սրացման որոշիչների
վերլուծությունը պրորիթ եղանակով (հիմնական մոդել, 2013թ)

Probit regression			Number of obs = 4355			
			LR chi2(18) = 440.93			
			Prob > chi2 = 0.0000			
Log likelihood = -2499.2012			Pseudo R2 = 0.0811			
rec_total	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
no_child	.066285	.0208824	3.17	0.002	.0253563	.1072137
no_elderly	.0049357	.0460943	0.11	0.915	-.0854074	.0952788
rural	.2272927	.0513539	4.43	0.000	.1266409	.3279446
working_age	-.0143177	.0176036	-0.81	0.416	-.0488201	.0201848
borrow	.1258874	.0439902	2.86	0.004	.0396682	.2121066
aboveaverage	.322728	.0702087	4.60	0.000	.1851215	.4603345
normal	.1964014	.0557734	3.52	0.000	.0870874	.3057153
high	.353403	.2540635	1.39	0.164	-.1445523	.8513583
inc_sec_pl~c	.3974367	.2383001	1.67	0.095	-.0696229	.8644964
inc_sp_plu~p	.27132	.2430332	1.12	0.264	-.2050162	.7476563
head_cont~e	-1.014809	.0624035	-16.26	0.000	-1.137117	-.8925002
head_nocon~e	-1.086551	.1056819	-10.28	0.000	-1.293684	-.8794186
head_farme~n	-.6767436	.0677408	-9.99	0.000	-.8095131	-.5439741
head_other~d	-1.169382	.1118845	-10.45	0.000	-1.388671	-.9500922
pensioner~d	-.3260239	.0684377	-4.76	0.000	-.4601593	-.1918885
higher_head	-.0206708	.085762	-0.24	0.810	-.1887613	.1474196
age_head	.0357331	.0109178	3.27	0.001	.0143346	.0571316
age_kv	-.0004436	.0000979	-4.53	0.000	-.0006356	-.0002516
_cons	-.9253948	.3644216	-2.54	0.011	-1.639648	-.2111417

Աղյուսակ 2.7: Դրամական փոխանցումների սրացման որոշիչների վերլուծությունը
պրորիթ եղանակով (սահմանային ազդեցություններ, 2013թ)

	Delta-method					
	dy/dx	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
no_child	.0231846	.0073031	3.17	0.002	.0088709	.0374984
no_elderly	.0017264	.0161225	0.11	0.915	-.0298732	.0333259
rural	.0795007	.0179608	4.43	0.000	.0442982	.1147032
working_age	-.0050079	.006157	-0.81	0.416	-.0170754	.0070596
borrow	.0440319	.0153866	2.86	0.004	.0138748	.074189
aboveaverage	.1128813	.024547	4.60	0.000	.0647701	.1609925
normal	.0686957	.0194996	3.52	0.000	.0304772	.1069143
high	.1236105	.0888633	1.39	0.164	-.0505583	.2977794
inc_sec_plus_sec	.1390123	.0833504	1.67	0.095	-.0243515	.3023762
inc_sp_plus_sp	.0949002	.0850063	1.12	0.264	-.0717092	.2615096
head_cont_employee	-.3549519	.0218114	-16.27	0.000	-.3977015	-.3122023
head_nocont_employee	-.3800454	.0369243	-10.29	0.000	-.4524157	-.3076751
head_farmer_christian	-.2367061	.0237536	-9.97	0.000	-.2832623	-.1901499
head_other_self_employed	-.4090172	.0390499	-10.47	0.000	-.4855536	-.3324808
pensioner_head	-.1140341	.0239625	-4.76	0.000	-.1609998	-.0670684
higher_head	-.0072301	.0299973	-0.24	0.810	-.0660238	.0515636
age_head	.0124985	.0038196	3.27	0.001	.0050121	.0199848
age_kv	-.0001552	.0000343	-4.53	0.000	-.0002223	-.000088

Աղյուսակ 2.8: Դրամական փոխանցումների սրացման որոշիչների
վերլուծությունը պրոբիթ եղանակով (հիմնական մոդել, 2014թ)

Probit regression						Number of obs	=	4119
						LR chi2(18)	=	389.44
						Prob > chi2	=	0.0000
Log likelihood = -2289.5535						Pseudo R2	=	0.0784
rec_total	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]			
no_child	.0537086	.0224169	2.40	0.017	.0097722	.0976449		
no_elderly	-.0390736	.0485979	-0.80	0.421	-.1343237	.0561766		
rural	.1220589	.0533897	2.29	0.022	.017417	.2267008		
working_age	-.0473749	.0179293	-2.64	0.008	-.0825158	-.0122341		
borrow	.1169234	.0449589	2.60	0.009	.0288056	.2050411		
aboveaverage	.3923681	.0714269	5.49	0.000	.252374	.5323622		
normal	.1732123	.0570587	3.04	0.002	.0613793	.2850452		
high	.5639502	.3303451	1.71	0.088	-.0835143	1.211415		
inc_sec_pl~c	.9070915	.3182713	2.85	0.004	.2832913	1.530892		
inc_sp_plu~p	.9162555	.3230104	2.84	0.005	.2831667	1.549344		
head_cont~e	-1.001597	.0649557	-15.42	0.000	-1.128907	-.8742858		
head_nocon~e	-1.019751	.118099	-8.63	0.000	-1.251221	-.7882815		
head_farme~n	-.7226953	.0731472	-9.88	0.000	-.8660612	-.5793294		
head_other~d	-1.073385	.1046441	-10.26	0.000	-1.278483	-.868286		
pensioner~d	-.5560255	.073214	-7.59	0.000	-.6995224	-.4125286		
higher_head	.125214	.0895853	1.40	0.162	-.0503699	.3007979		
age_head	.055496	.0111252	4.99	0.000	.0336911	.077301		
age_kv	-.0005596	.0000995	-5.63	0.000	-.0007546	-.0003646		
_cons	-2.050255	.4211129	-4.87	0.000	-2.875621	-1.224889		

Աղյուսակ 2.9: Դրամական փոխանցումների սրացման որոշիչների վերլուծությունը
պրորիթ եղանակով (սահմանային ազդեցություններ, 2014թ)

	Delta-method					[95% Conf. Interval]
	dy/dx	Std. Err.	z	P> z		
no_child	.0179864	.0075047	2.40	0.017	.0032774	.0326954
no_elderly	-.0130853	.0162733	-0.80	0.421	-.0449805	.0188098
rural	.0408762	.0178774	2.29	0.022	.0058372	.0759152
working_age	-.0158653	.0060028	-2.64	0.008	-.0276305	-.0041002
borrow	.0391563	.015055	2.60	0.009	.0096492	.0686635
aboveaverage	.1313997	.0238948	5.50	0.000	.0845667	.1782327
normal	.0580069	.0191009	3.04	0.002	.0205697	.095444
high	.1888607	.1106071	1.71	0.088	-.0279252	.4056467
inc_sec_plus_sec	.303775	.1065402	2.85	0.004	.09496	.5125899
inc_sp_plus_sp	.3068439	.1081279	2.84	0.005	.0949171	.5187706
head_cont_employee	-.3354237	.0217164	-15.45	0.000	-.3779871	-.2928603
head_nocont_employee	-.3415035	.0395183	-8.64	0.000	-.4189579	-.264049
head_farmer_christian	-.2420227	.0245477	-9.86	0.000	-.2901353	-.1939101
head_other_self_employed	-.3594647	.0349867	-10.27	0.000	-.4280373	-.290892
pensioner_head	-.1862068	.0245546	-7.58	0.000	-.2343329	-.1380807
higher_head	.0419328	.0299983	1.40	0.162	-.0168628	.1007283
age_head	.018585	.0037273	4.99	0.000	.0112797	.0258903
age_kv	-.0001874	.0000333	-5.62	0.000	-.0002527	-.0001221

Աղյուսակ 2.10: Արտագաղթի որոշիչների վերլուծությունը պրոբիթ եղանակով (հիմնական մոդել, 2013 և 2014թթ)

Probit regression				Number of obs	=	8474
				LR chi2(18)	=	1538.57
				Prob > chi2	=	0.0000
Log likelihood = -3111.9475				Pseudo R2	=	0.1982
with_migrant	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
no_child	-.0353751	.0178421	-1.98	0.047	-.0703449	-.0004054
no_elderly	-.105945	.0399982	-2.65	0.008	-.1843401	-.02755
rural	.35482	.0434367	8.17	0.000	.2696856	.4399544
working_age	.2460187	.0149242	16.48	0.000	.2167678	.2752697
borrow	.1681909	.0378313	4.45	0.000	.0940428	.242339
aboveaverage	.3497323	.0596522	5.86	0.000	.232816	.4666485
normal	.147613	.0480388	3.07	0.002	.0534587	.2417673
high	.1120646	.2595445	0.43	0.666	-.3966332	.6207624
inc_sec_pl~c	.479712	.2477442	1.94	0.053	-.0058578	.9652818
inc_sp_plu~p	.3901106	.2518747	1.55	0.121	-.1035547	.8837759
head_cont~e	-1.351067	.0566738	-23.84	0.000	-1.462146	-1.239989
head_nocon~e	-1.319767	.1023574	-12.89	0.000	-1.520384	-1.11915
head_farme~n	-.895695	.055948	-16.01	0.000	-1.005351	-.7860388
head_other~d	-1.518713	.1059584	-14.33	0.000	-1.726387	-1.311038
pensioner~d	-.734726	.061994	-11.85	0.000	-.856232	-.6132201
higher_head	-.0989493	.0772656	-1.28	0.200	-.2503871	.0524886
age_head	.0823794	.0106502	7.74	0.000	.0615054	.1032535
age_kv	-.0008469	.0000929	-9.12	0.000	-.0010289	-.0006649
_cons	-3.43939	.3708607	-9.27	0.000	-4.166264	-2.712517

Աղյուսակ 2.11: Արտագաղթի որոշիչների վերլուծությունը պրորբիթ եղանակով
(սահմանային ազդեցություններ, 2013 և 2014թթ)

	Delta-method					[95% Conf. Interval]
	dy/dx	Std. Err.	z	P> z		
no_child	-.0071746	.0036189	-1.98	0.047	-.0142675	-.0000818
no_elderly	-.0214873	.0081228	-2.65	0.008	-.0374076	-.005567
rural	.0719631	.0088268	8.15	0.000	.054663	.0892632
working_age	.0498965	.0029922	16.68	0.000	.0440319	.0557611
borrow	.0341118	.0076757	4.44	0.000	.0190678	.0491558
aboveaverage	.0709312	.0120895	5.87	0.000	.0472362	.0946263
normal	.0299382	.0097439	3.07	0.002	.0108406	.0490359
high	.0227285	.0526431	0.43	0.666	-.0804501	.1259071
inc_sec_plus_sec	.0972932	.0502371	1.94	0.053	-.0011696	.195756
inc_sp_plus_sp	.0791206	.0510747	1.55	0.121	-.020984	.1792252
head_cont_employee	-.2740178	.0113648	-24.11	0.000	-.2962924	-.2517432
head_nocont_employee	-.2676696	.0207536	-12.90	0.000	-.308346	-.2269932
head_farmer_christian	-.1816611	.0115907	-15.67	0.000	-.2043786	-.1589437
head_other_self_employed	-.3080189	.0212867	-14.47	0.000	-.34974	-.2662979
pensioner_head	-.1490141	.0126662	-11.76	0.000	-.1738393	-.1241888
higher_head	-.0200685	.0156639	-1.28	0.200	-.0507691	.0106322
age_head	.0167079	.0021449	7.79	0.000	.012504	.0209117
age_kv	-.0001718	.0000187	-9.17	0.000	-.0002085	-.000135

Աղյուսակ 2.12: Դրամական փոխանցումների ստացման որոշիչների վերլուծությունը պրորիթ եղանակով (հիմնական մոդել, 2013 և 2014թ)

Probit regression				Number of obs	=	8474
				LR chi2(18)	=	808.46
				Prob > chi2	=	0.0000
Log likelihood = -4803.0344				Pseudo R2	=	0.0776
rec_total	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
no_child	.0603431	.0152303	3.96	0.000	.0304923	.0901939
no_elderly	-.0174933	.0333498	-0.52	0.600	-.0828577	.0478711
rural	.1755132	.036892	4.76	0.000	.1032061	.2478203
working_age	-.0304722	.0125244	-2.43	0.015	-.0550195	-.0059248
borrow	.122975	.031354	3.92	0.000	.0615222	.1844278
aboveaverage	.3564625	.0499386	7.14	0.000	.2585847	.4543402
normal	.1849431	.0397901	4.65	0.000	.106956	.2629302
high	.3899769	.1995924	1.95	0.051	-.001217	.7811709
inc_sec_pl~c	.5755069	.1895241	3.04	0.002	.2040464	.9469674
inc_sp_plu~p	.5151142	.1927773	2.67	0.008	.1372776	.8929507
head_cont~e	-1.000336	.0448367	-22.31	0.000	-1.088214	-.9124572
head_nocon~e	-1.055644	.0785858	-13.43	0.000	-1.209669	-.9016181
head_farme~n	-.6950185	.0495571	-14.02	0.000	-.7921487	-.5978883
head_other~d	-1.116916	.0762457	-14.65	0.000	-1.266355	-.9674776
pensioner~d	-.4309022	.0498409	-8.65	0.000	-.5285886	-.3332158
higher_head	.0432069	.0618236	0.70	0.485	-.0779652	.164379
age_head	.0455831	.0077675	5.87	0.000	.030359	.0608071
age_kv	-.0005011	.0000696	-7.20	0.000	-.0006375	-.0003647
_cons	-1.412741	.2718591	-5.20	0.000	-1.945575	-.8799065

Աղյուսակ 2.13: Դրամական փոխանցումների սրացման որոշիչների վերլուծությունը պրորիթ եղանակով (սահմանային ազդեցություններ, 2013 և 2014թ)

	Delta-method					[95% Conf. Interval]	
	dy/dx	Std. Err.	z	P> z			
no_child	.0206981	.0052228	3.96	0.000	.0104616	.0309346	
no_elderly	-.0060003	.011439	-0.52	0.600	-.0284203	.0164196	
rural	.0602022	.0126527	4.76	0.000	.0354034	.085001	
working_age	-.0104522	.0042954	-2.43	0.015	-.018871	-.0020333	
borrow	.0421812	.010754	3.92	0.000	.0211037	.0632587	
aboveaverage	.122269	.0171179	7.14	0.000	.0887185	.1558195	
normal	.0634367	.0136426	4.65	0.000	.0366977	.0901757	
high	.1337647	.0684581	1.95	0.051	-.0004107	.2679401	
inc_sec_plus_sec	.1974027	.0650017	3.04	0.002	.0700018	.3248037	
inc_sp_plus_sp	.1766876	.0661186	2.67	0.008	.0470976	.3062776	
head_cont_employee	-.3431218	.0153618	-22.34	0.000	-.3732304	-.3130132	
head_nocont_employee	-.3620928	.0269294	-13.45	0.000	-.4148735	-.309312	
head_farmer_christian	-.238396	.0170392	-13.99	0.000	-.2717921	-.2049998	
head_other_self_employed	-.3831098	.0261007	-14.68	0.000	-.4342662	-.3319534	
pensioner_head	-.1478023	.0171184	-8.63	0.000	-.1813538	-.1142508	
higher_head	.0148203	.0212056	0.70	0.485	-.026742	.0563825	
age_head	.0156353	.0026652	5.87	0.000	.0104116	.020859	
age_kv	-.0001719	.0000239	-7.20	0.000	-.0002187	-.0001251	

Աղյուսակ 2.15: Մեկ գործիքային փոփոխականով երկքայլ փոքրագույն
քառակուսիների կիրառման II փուլի արդյունքները

Instrumental variables (2SLS) regression					Number of obs = 1079	
					Wald chi2(14) = 96.01	
					Prob > chi2 = 0.0000	
					R-squared = 0.0919	
					Root MSE = 1.0191	
log_remit	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
with_migrant	.9422937	.2341036	4.03	0.000	.4834591	1.401128
no_child	.0057212	.0405206	0.14	0.888	-.0736978	.0851401
hwife	-.0383914	.0750118	-0.51	0.609	-.1854117	.108629
studying	.0851499	.045761	1.86	0.063	-.00454	.1748398
avagework	-.0767765	.0377426	-2.03	0.042	-.1507506	-.0028024
avagework_sq	.0009723	.0004654	2.09	0.037	.0000602	.0018844
high	.7238625	.1584669	4.57	0.000	.4132731	1.034452
aboveaverage	.2268003	.0778694	2.91	0.004	.0741791	.3794216
middle	.0831062	.0681394	1.22	0.223	-.0504445	.2166569
poor	-.2222798	.1087387	-2.04	0.041	-.4354036	-.0091559
head_employee	-.0851604	.0852557	-1.00	0.318	-.2522585	.0819377
higher_head	-.2018616	.1392829	-1.45	0.147	-.4748511	.0711279
age_head	.0331584	.0190186	1.74	0.081	-.0041173	.0704341
age_kv	-.0002764	.0001611	-1.72	0.086	-.000592	.0000393
_cons	15.12638	.8203478	18.44	0.000	13.51853	16.73423
Instrumented: with_migrant						
Instruments: no_child hwife studying avagework avagework_sq high						
aboveaverage middle poor head_employee higher_head age_head						
age_kv emigration_average						

Աղյուսակ 2.16: Երկու գործիքային փոփոխականով երկքայլ փոքրագույն
քառակուսիների կիրառման 1 փուլի արդյունքները

First-stage regressions						
		Number of obs = 1079 F(15, 1063) = 41.88 Prob > F = 0.0000 R-squared = 0.3714 Adj R-squared = 0.3626 Root MSE = 0.3959				
with_migrant	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
no_child	-.0063634	.0135631	-0.47	0.639	-.0329769	.0202502
housewife	-.0401196	.0281073	-1.43	0.154	-.0952717	.0150324
student	-.1433759	.0334153	-4.29	0.000	-.2089434	-.0778083
avagework	.0705936	.0117181	6.02	0.000	.0476004	.0935869
avagework_sq	-.0009226	.0001366	-6.76	0.000	-.0011906	-.0006546
high	-.0753885	.0615127	-1.23	0.221	-.1960886	.0453115
aboveaverage	.0157269	.0301274	0.52	0.602	-.0433891	.0748429
middle	.0335939	.0267833	1.25	0.210	-.0189602	.0861481
pooor	-.0185612	.0416767	-0.45	0.656	-.1003391	.0632167
head_employee	-.2054464	.026295	-7.81	0.000	-.2570423	-.1538505
higher_head	-.1178777	.051059	-2.31	0.021	-.2180655	-.0176898
age_head	.016549	.0068343	2.42	0.016	.0031386	.0299593
age_kv	-.0001449	.0000577	-2.51	0.012	-.0002581	-.0000317
emigration_average	.0200146	.0020089	9.96	0.000	.0160728	.0239565
working_age	.1164175	.0115886	10.05	0.000	.0936783	.1391567
_cons	-1.64886	.261054	-6.32	0.000	-2.1611	-1.136621

Աղյուսակ 2.17: Երկու գործիքային փոփոխականով երկբայլ փոքրագույն
քառակուսիների կիրառման II փուլի արդյունքները

Instrumental variables (2SLS) regression						Number of obs = 1079
						Wald chi2(14) = 109.04
						Prob > chi2 = 0.0000
						R-squared = 0.0949
						Root MSE = 1.0174
log_remit	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
with_migrant	.9023716	.172377	5.23	0.000	.5645188	1.240224
no_child	.0505787	.0347623	1.45	0.146	-.0175541	.1187115
housewife	-.0831428	.0685653	-1.21	0.225	-.2175284	.0512427
student	.0638816	.0877393	0.73	0.467	-.1080842	.2358474
avagework	-.0742927	.0340718	-2.18	0.029	-.1410721	-.0075132
avagework_sq	.0009282	.0004105	2.26	0.024	.0001236	.0017327
high	.7180796	.1577604	4.55	0.000	.4088749	1.027284
aboveaverage	.235964	.0774826	3.05	0.002	.084101	.387827
middle	.087874	.0679291	1.29	0.196	-.0452647	.2210126
poor	-.2081593	.1074616	-1.94	0.053	-.4187802	.0024616
head_employee	-.1115647	.0770799	-1.45	0.148	-.2626384	.0395091
higher_head	-.2022387	.1350525	-1.50	0.134	-.4669368	.0624594
age_head	.0307199	.0180755	1.70	0.089	-.0047075	.0661473
age_kv	-.0002548	.000153	-1.67	0.096	-.0005548	.0000451
_cons	15.08351	.7442104	20.27	0.000	13.62489	16.54214
Instrumented: with_migrant						
Instruments: no_child housewife student avagework avagework_sq high						
aboveaverage middle poor head_employee higher_head age_head						
age_kv emigration_average working_age						

Աղյուսակ 2.18: Մեկ գործիքային փոփոխականով և պրոքիթ մեթոդով
երկբայլ փոքրագույն քառակուսիների կիրառման արդյունքները

Instrumental variables (2SLS) regression					Number of obs =	1079
					Wald chi2(14) =	97.52
					Prob > chi2 =	0.0000
					R-squared =	0.0904
					Root MSE =	1.0199
log_remit	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
with_migrant	.9389188	.2325777	4.04	0.000	.483075	1.394763
no_child	.0507461	.0348565	1.46	0.145	-.0175712	.1190635
housewife	-.0809507	.0693679	-1.17	0.243	-.2169092	.0550079
student	.0682162	.0898751	0.76	0.448	-.1079357	.2443681
avagework	-.0778893	.0374346	-2.08	0.037	-.1512598	-.0045188
avagework_sq	.0009771	.0004613	2.12	0.034	.0000729	.0018813
high	.7205273	.1584979	4.55	0.000	.4098772	1.031177
aboveaverage	.2349278	.0778014	3.02	0.003	.0824398	.3874159
middle	.0883678	.0681314	1.30	0.195	-.0451672	.2219028
pooor	-.2045674	.108811	-1.88	0.060	-.4178329	.0086982
head_employee	-.103688	.0842407	-1.23	0.218	-.2687967	.0614207
higher_head	-.1947116	.1391338	-1.40	0.162	-.467409	.0779857
age_head	-.0322667	.0192811	-1.67	0.094	-.070057	.0055235
age_kv	.0002678	.0001631	1.64	0.101	-.0000518	.0005875
_cons	15.16187	.8173119	18.55	0.000	13.55997	16.76377
Instrumented: with_migrant						
Instruments: no_child housewife student avagework avagework_sq high aboveaverage middle pooor head_employee higher_head age_head age_kv emigration_average yhat						

Աղյուսակ 2.19: Երկու գործիքային փոփոխականով և պրորիթ մեթոդով
երկբայլ փոքրագույն քառակուսիների կիրառման արդյունքները

Instrumental variables (2SLS) regression					Number of obs = 1079	
					Wald chi2(14) = 109.99	
					Prob > chi2 = 0.0000	
					R-squared = 0.0926	
					Root MSE = 1.0187	
log_remit	Coef.	Std. Err.	z	P> z	[95% Conf. Interval]	
with_migrant	.9213654	.1724086	5.34	0.000	.5834509	1.25928
no_child	.0506657	.0348064	1.46	0.145	-.0175536	.118885
housewife	-.0820036	.0686507	-1.19	0.232	-.2165564	.0525493
student	.0661343	.0878455	0.75	0.452	-.1060397	.2383083
avagework	-.0761619	.0341059	-2.23	0.026	-.1430081	-.0093156
avagework_sq	.0009536	.0004109	2.32	0.020	.0001483	.0017589
high	.7193517	.1579597	4.55	0.000	.4097563	1.028947
aboveaverage	.2354255	.0775806	3.03	0.002	.0833703	.3874806
middle	.0881306	.0680153	1.30	0.195	-.0451769	.2214381
poor	-.2062925	.1075951	-1.92	0.055	-.4171751	.0045901
head_employee	-.1074711	.0771583	-1.39	0.164	-.2586986	.0437564
higher_head	-.1983268	.1352138	-1.47	0.142	-.4633411	.0666874
age_head	-.0315238	.0180953	-1.74	0.081	-.0669899	.0039423
age_kv	.0002616	.0001532	1.71	0.088	-.0000387	.0005619
_cons	15.12424	.7449559	20.30	0.000	13.66415	16.58432
Instrumented: with_migrant						
Instruments: no_child housewife student avagework avagework_sq high						
aboveaverage middle poor head_employee higher_head age_head						
age_kv emigration_average working_age yhat						